

ERMENİ ARAŞTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

Olaylar ve Yorumlar
Ömer E. LÜTEM

İşgal Altındaki İstanbul'da Türk Yetimlerinin Ermenileştirilmesi
Yrd. Doç. Nejdet BİLGİ

XVII. Yüzyılda Manisa Ermenileri
Yrd. Doç. Dr. Mehmet GÜNAY

Venedik'in Ermeni Meselesindeki Rolü Hakkında
Yrd. Doç. Dr. Gürsoy ŞAHİN

Ermenistan Cumhuriyeti'nin Jeopolitik Analizi
Dr. Ahmet AKTER

Fransız Arşiv Belgeleri Işığında Doğu Lejyonu'nun Kuruluşu ve Faaliyetleri
(Kasım 1917-Nisan 1918)
M. Serdar PALABIYIK

SÖYLEŞİ

Prof. Dr. Nurşen Mazıcı ile Ermeni Sorununun Tarihsel Gelişimi ve Günümüzdeki
Yansımaları Hakkında Bir Röportaj
Yıldız DEVECİ BOZKUŞ

KİTAP TAHLİLLERİ

EN SON ÇIKAN KİTAPLAR

GÜNCEL BELGELER

27-28

2007
Fiyatı: 7.75 ytl

Ermeni Araştırmaları yılda dört kez, İlkbahar, Yaz, Sonbahar ve Kış olarak yayınlanır.

Yerel Süreli Yayın

Ermeni Araştırmaları hakemli bir dergidir. Gönderilen yazılar ilk olarak yazı kurulunca bilimsel anlatım ve yazım kuralları yönünden incelenir. Daha sonra uygun bulunan yazılar, alanında bilimsel çalışmaları ile tanınmış u ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı yayınlanır ya da yayınlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları derginin arşivlerinde beş yıl süre ile tutulur.

AVRASYA BİR Vakfı

ASAM (Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi)

Konrad Adenauer Cad., No.61, 06550, Yıldız-ankaya, Ankara

Tel:0.312. 491 60 70 Fax: 0.312. 491 60 99

www.asam.org.tr

Ermeni Araştırmaları Enstitüsü

Yayın İdare Merkezi

Konrad Adenauer Cad., No.61, 06550, Yıldız-ankaya, Ankara

Tel:0.312.491 60 70 Fax: 0.312. 491 70 13

Baskı Tarihi: 25 şubat 2008

www.eraren.org

Elektronik Posta: bilgi@eraren.org

ISSN: 1303-068X

Sayfa Düzeni: GRAFT Reklam ve İletişim Hizmetleri, www.graft.com.tr

Tel:0.312 468 2795, Fax: 0.312 468 5874, bilgi@graft.com.tr

Baskı: Umut Tanı Sağlık Matbaa Turizm İnşaat San. ve Tic. A.ř.

Saner Basım Sanayii , Ostim Org. San. Bl. Turan iğdem Cad. No:15

Yenimahalle /ANKARA Tel: 0.312 385 91 03 (pbx)

Yurtiçi Abone creti: 25 YTL

Aşağıdaki banka hesap numarasına ödeme yapabilirsiniz:

YTL-304400-2001540, döviz TH-4001541, Vakıflar Bankası, Yıldız şubesi, Ankara

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları'nda yayınlanan yazılarda belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Dergi müdürünü, sahibini veya editörünü bağlamaz.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden baskısı yapılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

Ermeni Araştırmaları Dergisi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü yayınıdır.

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

2007, Sayı 27-28

SAHİBİ

Avrasya-Bir Vakfı adına Şaban GÜLBAHAR

EDİTÖR

E. Büyükelçi Ömer E. LÜTEM

(Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Başkanı)

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Yıldız DEVECİ BOZKUŞ

ABONE SORUMLUSU

ASAM Kitap Dağıtım

YAZI KURULU

Alfabetik Sıra İle

Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT (Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun)	Prof. Dr. Enver KONUKÇU (Atatürk Üniversitesi, Erzurum)
Gündüz AKTAN (E. Büyükelçi)	Prof. Dr. Hasan KÖNİ (Yeditepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Salim CÖHCE (İnönü Üniversitesi, Malatya)	Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ (Selçuk Üniversitesi, Konya)
Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK (Türk Tarih Kurumu, Karadeniz Teknik Üniversitesi)	Yrd. Doç. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU (Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Müdürü ve Atatürk Üniversitesi, Erzurum)
Dr. Şükrü ELEKDAĞ (Millervekili, E. Büyükelçi)	Ömer E. LÜTEM (E. Büyükelçi)
Prof. Dr. Yusuf HALAÇOĞLU (Türk Tarih Kurumu Başkanı)	Prof. Dr. Nurşen MAZICI (Marmara Üniversitesi)
Dr. Erdal İLTER (Tarihçi-Yazar)	Prof. Dr. Hikmet ÖZDEMİR (Türk Tarih Kurumu)
Dr. Yaşar KALAFAT (Tarihçi, Yazar)	Prof. Dr. Mehmet SARAY (Yeditepe Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Davut KILIÇ (Fırat Üniversitesi, Elazığ)	Prof. Dr. Azmi SÜSLÜ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Bayram KODAMAN (Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta)	Dr. Bilal N. ŞİMSİR (E. Büyükelçi, Tarihçi)

DANIŞMA KURULU

Alfabetik Sıra İle

Yrd. Doç. Dr. Kalerya BELOVA (Uluslararası İlişkiler Enstitüsü, Moskova)	Prof. Dr. Justin MCCARTHY (Louisville Üniversitesi)
Andrew MANGO (Gazeteci, Yazar)	

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Editorün Notu..... 5

MAKALELER

Olaylar ve Yorumlar..... 7
Ömer E. LÜTEM

İşgal Altındaki İstanbul'da Türk Yetimlerinin Ermenileştirilmesi..... 49
Yrd. Doç. Nejdet BİLGİ

XVII. Yüzyılda Manisa Ermenileri..... 85
Yrd. Doç. Dr. Mehmet GÜNAY

Venedik'in Ermeni Meselesindeki Rolü Hakkında..... 101
Yrd. Doç. Dr. Gürsoy ŞAHİN

Ermenistan Cumhuriyeti'nin Jeopolitik Analizi..... 121
Dr. Ahmet AKTER

*Fransız Arşiv Belgeleri Işığında Doğu Lejyonu'nun Kuruluşu
ve Faaliyetleri Kasım (1917-Nisan 1918)*..... 151
M. Serdar PALABIYIK

SÖYLEŞİ

*Prof. Dr. Nurşen Mazıcı İle Ermeni Sorununun Tarihsel Gelişimi
ve Günümüzdeki Yansımaları Hakkında Bir Röportaj*..... 169
Yıldız DEVECİ BOZKUŞ

KİTAP TAHLİLLERİ

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı..... 187
(Melek SARI GÜVEN)

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914 – 1918 Cilt VII..... 189
(Ahmet AKTER)

İsmet Bozdağ: Tarihin Vicdanını Sızlatan Soykırım Efsanesi..... 193
(Pınar ÖZBEK)

EN SON ÇIKAN KİTAPLAR	195
<i>(Yıldız DEVECİ BOZKUŞ)</i>	

GÜNCEL BELGELER

<i>Belge 1. 2008 Yılına Giren Dış Politikamız Başlıklı Kitapçığın Ermenistan Bölümü (Dışişleri Bakanı Ali Babacan).....</i>	198
<i>Belge 2. İngiliz Hükümetine Ermeni Soykırım İddialarını Tanıması İçin Verilen Dilekçe ve Hükümetin Cevabı - İngilizce ve Türkçe Metin.....</i>	200

EDITÖRÜN NOTU

Ermeni Araştırmaları Enstitüsünün kuruluşunun yedinci yılını kutladığımız şu günlerde Ermeni Araştırmaları Dergisinin 27-28 sayılarını okuyucularımıza sunmamın mutluluğu içindeyiz.

Bu sayı, her zaman olduğu gibi, **Olaylar ve Yorumlar**'la başlamaktadır. 2007'nin ikinci yarısında Şubat 2008'e kadar olan dönem Türkiye-Ermenistan ilişkileri bakımından, mevcut sorunların çözümü yolunda bir adım atılmaması olmakla beraber yoğun geçmiştir. Diğer yandan, Kars-Ahalkalek demiryolu hatınınin temeli atılarak yıllardan beri mevcut olan bu proje gerçekleştirme dönemine girmiştir. Bu dönemde Ermeni soykırım iddialarını tanıyan ülke olmazken gerek Ermenistan gerek Diasporanın bu yöndeki çabaları devam etmiştir.

Yrd. Doç Dr. Nejdet Bilgi, **İşgal Altındaki İstanbul'da Türk Yetimlerinin Ermenileştirilmesi** başlıklı yazısında pek bilinmeyen bir konuya, mütareke sırasında yetimhanelerde veya ailelerdeki bazı Türk çocuklarının Ermeni oldukları iddiasıyla toplanması olayına değinmektedir.

Yrd. Doç Dr. Mehmet Günay, **XVII. Yüzyıl Manisa Ermenileri** başlıklı yazısında, Manisa'da XVII. Yüz ortalarında en kalabalık gayr-i Müslim cemaat haline gelmiş olan Ermenilerin durumunu incelemektedir.

Venedik'in Ermeni Meselesinindeki Rolü başlıklı yazısında Yrd. Doç. Dr. Gürsoy Şahin Venedik'in Ermeni milliyetçiliğine katkılarını ve ayrıca Ermenilerin Batı kültürüne açılmaları, matbaa ve eğitim gibi alanlarda Venedik'in Ermeniler üzerindeki etkilerini ele almaktadır.

Dr. Ahmet Akter, **Ermenistan Cumhuriyeti'nin Jeopolitik Analizi** başlığını taşıyan yazısında Ermenistan'ı jeopolitiğin değişen ve değişmeyen unsurları, jeoekonomi, başlıca ülkeler ve uluslararası kuruluşlarla ilişkileri, politik ve askeri değerleri, Türk dünyasına karşı hareketleri çeşitli yönlerden incelemektedir.

Mustafa Serdar Palabıyık'ın **Fransız Arşiv Belgeleri Işığında Fransız Doğu Lejyonu'nun Kuruluşu ve Faaliyetleri (Kasım 1917-Nisan 1918)** Fransız Doğu Lejyonunu konu alan dizisinin dördüncü yazısıdır. Bu lejyonun, kurulmuş olmasına rağmen incelenen dönemde dahi savaşa hazır bir görüntü vermekten uzaktır. Bunun başlıca nedenlerinden biri askerlerinin çoğunluğunu oluşturan Ermeni ve Suriyeli Hıristiyanlar arasındaki çekişmelerdir.

Ermeni Araştırmaları Dergisi, geçen sayısından beri Ermeni Sorunu hakkın-

da geniş bilgi sahibi bilim adamlarıyla yapılmış söyleşilere yer vermektedir. Bu kez Marmara Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Nurşen Mazıcı ile **“Ermeni Sorununun Tarihsel Gelişimi ve Günümüzdeki Yansımaları”** konusunda yapılan bir söyleşiyi yayınlamaktayız.

Bu sayıda Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından yayımlanan “Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı”, ATASE tarafından yayımlanan “Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918”, Cilt VII başlıklı kitap ile İsmet Bozdağ’ın “Tarihin Vicdanını Sızlatan Soykırım Efsanesi” adlı kitapların tahlilleri, Ermeni Sorunu konusunda yeni çıkan kitapların bir listesi ve aynı konuda iki adet güncel belgenin metinleri yer almaktadır.

İyi okumalar dileklerimiz ve saygılarımızla

Editör

OLAYLAR VE YORUMLAR

Ömer Engin LÜTEM

E. Büyükelçi
ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Başkanı
oelutem@eraren.org

Öz: *Bu makalede, Ermeni soykırımı iddiaları hakkında Amerikan Temsilciler Meclisi'ne kabul ettirilmek istenen 106 sayılı Karar tasarısıyla, ABD Musevilerinin ve İsrail'in Ermeni soykırımı iddialarına ilişkin tutumu hariç olmak üzere, 2007 yılının ikinci yarısında ve 2008 yılı Şubat ayı ortasına kadar Türkiye-Ermenistan ikili ilişkilerindeki gelişmeler, Kars-Ahalkelek demiryolunun temelinin atılması ve Ermenistan demiryollarının Rusya tarafından işletilmesi ve ayrıca çeşitli ülkeler itibariyle Ermeni soykırım iddialarındaki gelişmeler ele alınmaktadır.*

Anahtar Kelimeler: *Türkiye, Ermenistan, ABD, İngiltere, İran, Bulgaristan, Danimarka, Mercosur, Soykırım Bilim Adamları Uluslararası Derneği.*

Abstract: *This article deals with the developments in the bilateral relations of Turkey and Armenia during the period between the second half of 2007 and mid-February of 2008, the foundation-laying of Kars-Ahalkelek railway and the management of Armenian railways by the Russian company, as well as the developments on the Armenian genocide allegations with regard to several countries. The H. Res. 106 that is desired to be adopted in the US House of Representatives and the attitudes of US Jews and Israeli towards the Armenian genocide allegations are not covered in the article.*

Key Words: *Turkey, Armenia, USA, Great Britain, Iran, Bulgaria, Denmark, Mercosur, International Association of Genocide Scholars (IAGS).*

I - TÜRKİYE-ERMENİSTAN İKİLİ İLİŞKİLERİ

1. İki Ülke Dışişleri Bakanlarının Toplantıları

Türkiye'nin yeni Dışişleri Bakanı Ali Babacan ile Ermenistan Dışişleri Bakanı Vartan Oskanyan Birleşmiş Milletler Genel Kurul toplantılarına katılmak üzere gittikleri New York'ta 3 Ekim 2007 tarihinde bir görüşme yaptılar.

Türk basın haberlerine göre görüşme talebi Ermenilerden gelmiştir. İki ülke arasındaki başlıca konuların ele alındığı ancak ayrıntıya girilmediği bu görüşmede Oskanyan, tahmin edileceği üzere, sınırın açılması üzerinde durmuştur. Babacan ise Ermenistan'a üçüncü ülkeler üzerinden ticaret yapıldığını, hava yolu bağlantısı bulunduğu ve ayrıca Ermenistan vatandaşlarının Türkiye'de çalıştığını belirtmiş¹ ve böylelikle sınır kapalı olmakla beraber, bunun iki ülke arasında ticareti ve diğer temasları engellemediğini muhatabına anlatmaya çalışmıştır.

Babacan'ın ayrıca Amerikan Temsilciler Meclisi gündemindeki Ermeni soykırım iddialarının kabulünü öngören karar tasarısına temasa, parlamento oylamalarıyla tarih yazılamayacağını belirtmiş ve Türkiye'nin Ermenistan'a yaptığı tarihçiler komisyonu önerisini hatırlatmıştır².

Ermeni basını ana hatları itibarıyla yukarıdaki bilgileri doğrulamaktadır³. Ayrıca Oskanyan'ın Türkiye'deki seçimlerden sonra yapılan bu ilk toplantı hakkında bazı beklentilerinin bulunduğunu ancak henüz Türkiye'nin dış politikasında köklü bir değişiklik olmadığını, Türkiye'nin hâlâ "süreç" ile Ermenistan'ın ise "sonuçlarla" ilgilendiğini, tarafların tutumları arasında benzerlik olmadığını söylemiştir⁴. Burada "süreç"ten kastedilen Türkiye'nin tarafların belirli bir müzakere süreci içinde bulunmalarını istemesidir. Ermenistan ise bir an önce sonuca varılmasını, diğer bir deyimle sınırın açılmasını sağlamaya çalışmakta ancak bunun için tutumunda bir değişiklik yapmamaktadır. Ermenilerin seçimlerden sonra Türkiye'nin tutumunda değişiklik olacağını ümit etmelerine gelince, seçimler sonucunda bir hükümet değişikliği olmadığından Türkiye politikalarında da, hiç olmazsa ana hatlarında, bir değişiklik beklememek gerekirdi. Nitekim Dışişleri Bakanı Babacan Bakanlığı bütçesinin TBMM'nde müzakereleri sırasında 10 Aralık 2007 tarihinde yaptığı konuşmada Ermenistan için şunları söylemiştir: "Ermenistan içinde bulunduğu zor durumdan kurtulmak ve bölgesel işbirliğine dâhil olmak istiyorsa Türkiye'ye karşı 1915 olayları hakkında izlediği hasmane tutumdan vazgeçmeli ve Yukarı Karabağ sorunundaki kilitlenmeyi çözecek adamları bir an önce atmalıdır"⁵.

Tarafların görüşleri arasında bir yakınlaşma olmamakla beraber Oskanyan Ermenistan'ın dışişleri bakanları veya bakan yardımcılarını düzeyinde toplantılara

1 Cumhuriyet, 3 Ekim 2007.

2 Radikal ve Türkiye, 4 Ekim 2007.

3 PanArmenian.Net ve Armenews, 4 Ekim 2007.

4 Armradio, 5 Ekim 2007.

5 www.mfa.gov.tr/MFA_tr/Bakanlık/Bakan/BakanKonusmalari/BK_Butce_10Aralik2007.htm

devam etmek niyetinde olduğunu bildirmiş⁶, Babacan ise her zaman diyaloga açık oldukları cevabını vermiştir⁷.

Dışişleri Bakanı Babacan başka bir vesileyle Türkiye'nin birçok ülke tarafından olumlu karşılanan ortak tarihçiler komisyonu önerisini ısrarla gündemde tutacağını, gerekirse bu önerinin yeni unsurlarla çeşitlendirileceğini ve üçüncü devletlerinde öneriyi desteklemesine çalışacağını belirtmiştir⁸.

Bu vesileyle Türkiye'nin Ermeni Sorunu ve Ermenistan'la ilişkileri ve bu konulardaki tutumu hakkında Dışişleri Bakanlığı Bütçesinin T.B.M.M, Genel Kurulu'nda görüşülmesi münasebetiyle dağıtılan kitapçıkta⁹ özlü bilgi bulunduğundan kitapçığın Ermenistan'a ait kısmını Dergimizin Güncel Belgeler bölümünde yayımladığımızı belirtelim.

2. Cumhurbaşkanı Gül'ün Beyanları

İncelediğimiz süre içinde Cumhurbaşkanı Abdullah Gül Türkiye'nin Ermenistan politikası hakkında bazı açıklamalarda bulunmuştur.

Cumhurbaşkanı Gül bu konuya, ayrıntılı denebilecek bir şekilde, Azerbaycan'ı ziyareti sırasında, bu ülkenin Millet Meclisinde 7 Kasım 2007 tarihinde yaptığı konuşmada değinmiştir. Gül, Türkiye'nin Ermenistan Devletini ilk tanıyan ülkelerden biri olduğunu, Karadeniz'e sahili olmamasına rağmen bu ülkeyi Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'na davet ettiğini, ancak Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı hasmane davranışları bulunduğunu ayrıca Azerbaycan'ın topraklarını işgal ettiğini, bu nedenlerle söz konusu ülkeyle diplomatik ilişki kuramadığını ifade etmiştir.

Gül, tarihin yargılanmasını tarihçilere bırakması gerektiği şeklindeki Türk görüşünde hiçbir değişiklik olmadığını, müşterek tarihin birlikte incelenmesi için önerilen tarihçiler ortak komisyonu teklifinin halen geçerliliğini koruduğunu söylemiş ayrıca Ermenistan 1915 olaylarının yorumlanmasını başka ülkelerin parlamentoları nezdinde takip etmeyi sürdürdükçe ilişkilerin normalleşmesiyle ilgili bir gelişme beklenmemesi gerektiğinin altını çizmiştir.

6 Arminfo, 5 Ekim 2005.

7 Cumhuriyet, 3 Ekim 2007.

8 DSP Milletvekili Süleyman Yağız'ın yazılı soru önermesine cevap, Orta Doğu, 5 Aralık 2007.

9 Dışişleri Bakanlığı 2008 Mali Yılı Bütçe Tasarısının TBMM Genel Kuruluna Sunulması Vesilesiyle Hazırlanan Kitapçık: 2008 Yılına Girenken Dış Politikamız (Dışişleri Bakanı Ali Babacan).

Gül, Türkiye'nin bölgede Azerbaycan ve Gürcistan'la beraber enerji, iletişim ve ulaştırma alanlarında yürüttüğü çok taraflı işbirliği projelerine de değinerek, barış ve işbirliği ruhu içinde hareket edilmesinin halklara ne gibi kazançlar getirdiğini Ermenistan halkının da görmekte olduğunu umduğunu, bu projelerin barış, işbirliği, istikrar ve iyi komşuluk ilişkilerine saygı duyan diğer ülkelere de açık olduğunu Ermenistan yöneticilerinin de anlamaları gerektiğini düşündüğünü söylemiştir¹⁰.

Özetlemek gerekirse Cumhurbaşkanı, hasmane davranışları (Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tanımaması ve soykırım iddiaları) ve Azerbaycan topraklarını işgal ettiği için Ermenistan ile diplomatik ilişki kurulmadığını, Türkiye'nin tarihçiler ortak komisyonu önerisinde ısrar ettiğini, Ermenistan soykırım iddialarını yabancı ülke parlamentolarında takip ettiği sürece ilişkilerin normalleşmeyeceğini ve bu ülkenin bölgedeki çok taraflı projelerden yararlanması için barış, işbirliği, istikrar ve iyi komşuluk ilişkilerine saygı duyması gerektiğini söylemiştir. Diğer bir deyimle Cumhurbaşkanı bilinen Türk politikasını kuvvetli ifadelerle tekrarlamıştır.

Cumhurbaşkanının bu sözlerine Ermenistan resmi makamları bir tepki göstermemiş bir Türk gazetesi¹¹ Başbakan Sarkisyan'ın birkaç gün sonra, Ermenistan Cumhuriyetçi Partisinin kendisini Başkan adayı ilan eden Kongresinde yaptığı konuşmada "Azerbaycan ve Türkiye'nin isteklerini bize empoze etmelerine izin vermeyeceğiz. Ermenistan'ın Türkiye ile ilişkilerdeki dayanağı değiştirilemez. Biz ilişkileri ön şart olmaksızın normalleştirmeye hazırız" ifadelerinin Gül'ün konuşmasına cevap teşkil ettiğini öne sürmüştü de bunlar olağan Ermeni görüşleri olup Cumhurbaşkanının ilişkilerin neden normalleşmeyeceği hakkındaki ifadelerine bir yanıt niteliğini taşımamaktadır.

Diğer yandan Cumhurbaşkanı Azerbaycan Millet Meclisinde yaptığı konuşmada Karabağ sorununa da değinmiş ve bu konuda "Yukarı Karabağ sorununun da Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü içinde, barışçı yollardan çözümü için gereken katkıyı ve desteği sağlamaya devam edeceğiz" sözleriyle Türkiye'nin bu konudaki politikasını tekrarlamıştır.

3. Başbakan Erdoğan'ın Beyanları

Başbakan Erdoğan'da incelediğimiz dönem içinde, özellikle yabancı ülkelere yap-

10 Zaman, 7 Kasım 2007.

11 Zaman, 12 Kasım 2007.

tiği ziyaretler sırasında Ermeni sorununa değinmiş ve bu konuda Türkiye'nin tarihçiler ortak komisyonu önerisini tanıtmaya çalışmıştır. Çeşitli kaynaklardan¹² derlediğimiz bilgilere göre Başbakan bu konuda, özetle, Başkan Koçaryan'a gönderdiği bir mektupta (13 Nisan 2005) 1915 olaylarının iki ülke tarihçileri ve diğer uzmanlarından oluşacak ve gerektiği taktirde başka ülkeler uzmanlarının da katılacağı bir tarihçiler ortak komisyonu tarafından ilgili tüm arşivlerde incelenmesini, sonucunun kamuoyuna açıklanmasını, buna göre soykırım iddiaları kanıtlanıyorsa Türkiye'nin tarihiyle yüzleşmeye hazır olduğunu, ancak eldeki belgelerin bir soykırım olduğunu göstermediğini, esasen Türk değerlerinin soykırım yapılmasına müsaade etmediğini, Türkiye'nin tarihinin bir soykırım tarihi olmadığını, İslamiyet'in asla buna cevaz vermediğini söylemiş ve Başkan Koçaryan'ın bu öneriye cevap vermediğini bildirmiştir.

Başbakan'ın bu son ifadesine karşın, Vaşington'daki Ermenistan Büyükelçiliğinden bir yetkili Başkan Koçaryan'ın Türk Başbakanın mektubuna cevap vermiş olduğunu söylemiştir. Gerçekten de Koçaryan Erdoğan'a 25 Nisan 2005 tarihli bir mektupla cevap vermiştir. Ancak bu mektupta tarihçiler ortak komisyonu önerisine değinilmemektir. Bu mektuptaki "İkili sorunların geliştirilmesi sorumluluğu hükümetlere aittir. Bu sorumluluğu tarihçilere bırakma hakkımız yoktur" sözleri Erdoğan'ın önerisinin, dolaylı bir şekilde reddedilmiş olduğunu düşündürmektedir¹³. Ancak bu reddin, sadece Türkiye'nin değil diğer bazı ülkelerin de tepkisini çekeceği için, açıkça yapılmadığı anlaşılmaktadır.

Diğer yandan Başbakan Erdoğan, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleştirilmesi konusuna da değinmiş ve Bir Ajansa verdiği mülakatta " Ermenistan iki ülke arasındaki meseleleri üçüncü ülkelerin parlamentolarında gündeme getirmeye devam ettikçe ilişkilerin normalleşmesini beklemek normal olmaz" demiştir¹⁴.

Başbakan Kasım ayında Bakü'de düzenlenen 11. Türk Devlet ve Toplulukları

- 12 Bu konuda bkz. R. T. Erdoğan'ın ABD'de 27 Eylül 2007'de "The Charlie Rose Show" da konuşması, (Armenews, 4 Ekim 2007), yine bu ülkede 5 Kasım 2007'de "National Press Club" da yaptığı konuşma ve sorulara verdiği cevaplar (Federal News Service, 5 Kasım 2007), Aynı tarihte İtalyan La Republica gazetesinde yayınlanan mülakatı (Armenews, 8 Kasım 2007) İngiltere'nin The Times gazetesinde 21 Ekim 2007 tarihinde yayımlanan mülakatı ve APA'ya (Azerbajani Press Agency) 13 Kasım 2007'de verdiği mülakat (Arminfo, 14 Kasım 2007 ve Türkiye 15 Kasım 2007).
- 13 Başbakan Erdoğan ve Başkan Koçaryan'ın mektuplarının metinleri var, Ermeni Araştırmaları Dergisinin 16-17 sayısının 27, 28 ve 33 sayfalarında, İngilizce metinleri ise Review of Armenian Studies Dergisinin 7-8'inci sayısında 133 ve 134 sayfalarında yayımlanmıştır.
- 14 Azerbajani Press Agency'e atfen Türkiye, 15 Kasım 2007.

Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı'nda yapmış olduğu konuşmada Karabağ sorununa da değinerek Avrupa'nın bu bölgenin işgal edilmesine sessiz kalmasını eleştirmiş ve "Ermenistan evrensel değerlere ve temel insan haklarına uymayan bu haksız işgale derhal son vermek zorundadır. Türkiye bu konuda her zaman can kardeşi Azerbaycan'ın yanında olmuştur. Bundan sonra da yanında olacaktır." demiştir¹⁵.

Başbakan Erdoğan Medeniyetler İttifakı Projesi için gittiği İspanya'da yaptığı basın toplantısında bir soru üzerine, ABD Temsilciler Meclisi'ndeki karar tasarısının, ABD Yönetiminin gösterdiği hassasiyet sonucunda ertelendiğinin görüldüğünü belirttikten sonra, Ermeni sorunu konusunda çok ciddi önyargılar olduğunu vurgulamış ve 2005 yılında Başkan Koçaryan'a tarihi araştırmalar için yaptığı öneriye değinerek Koçaryan'ın buna cevap vermediğini hatırlatmıştır. Başbakan ayrıca Ermeni Diasporasının tutumuna da temasla, Diasporanın "Biz buradan ne kadar tazminat alırsınız?" düşünce ve gayreti içinde olduğunu söylemiş fakat "Kim hangi yola başvurursa başvursun, bu konuda kararlılığımız kesindir. Çünkü haklı olduğumuz bir dava." demiştir.

Başbakan ayrıca hükümetinin, Ermenistan'a yönelik açılımları çerçevesinde, uçak seferlerinin başlatılmasına ve Ahdamar adasındaki kilisenin devlet hazinesinden restore edilmesine değinmiş ve Türkiye'de Ermenistan'dan kaçıp gelen 40 bin civarında Ermeni olduğunu, sıkıntıları olduğunu düşünerek bunları Ermenistan'a iade etmediklerini, Türkiye'deki Ermenilerin ise bir sıkıntısı olmadığını söylemiştir. Diğer yandan Diasporanın mali imkânlarına dayanarak ortalığı karıştırmaya devam ettiğini, dünyanın çeşitli ülkelerinde kararlar çıkarttıklarını, ancak bu ülkelerin söz konusu kararları alma yetkisinin bulunmadığını belirtmiştir.

Başbakan tarihi incelemeler konusuna dönerek, bu sorunun tarihçiler, sosyal bilimciler, hukukçular, arkeologlar ve sanat tarihçileri tarafından incelenmesi gerektiğini, inceleme yapıldıktan sonra Türkiye'nin verilmesi gereken kararı vereceğini, ancak Türkiye'nin bu konuda rahat olduğunu çünkü kendine güvendiğini ifade etmiştir.¹⁶

Böylelikle Ermeni sorunu konusunda şimdiye kadar en sert konuşmasını yapan Başbakan, bir yandan Türkiye'nin iyi niyet jestlerinden bahsederken diğer yandan tarihi incelemeler konusunda ısrarlı olduğunu ayrıca başka ülkelerde alınan kararların tanınmayacağını kesin bir dille ortaya koymuştur.

15 Hürriyet, 17 Kasım 2007.

16 14 Ocak 2008 tarihli Yeni Şafak ve nethaber.com.

Başbakan Erdoğan, 9 Şubat 2008 tarihinde Münih'te düzenlenen 44. Güvenlik Konferansına katılarak açılış konuşmasını yapmıştır. 47 ülkeden dışişleri, savunma ve askeri yetkililerden oluşan 250 kadar kişinin katıldığı bu konferansa, Erdoğan'ın konuşmasından sonra Ermenistan Dışişleri Bakanı Oskanyan kendisine şu soruyu sormuştur: "Aramızda diplomatik ilişki yok. Sınır kapımız kapalı. Sebebini sorduğumuzda hep 1915'de yaşanan soykırımla ilgili gelişmeler ve Dağlık Karabağ konusunu söylüyorsunuz. Ama sizinle savaşta değiliz. Bunları oturup neden konuşmuyoruz? Neden diplomatik ilişki kuramıyoruz? Bizim ön şartımız yok."

Başbakan Oskanyan'a uzun bir cevap vererek, Ermenistan'la hava taşımacılığının mevcut olduğunu, şimdi yolcuların dışında kargo taşımacılığı da yapıldığını, diğer yandan, bir mesaj olması için, Ahdamar Kilisesinin restore edildiğini, ayrıca Türkiye'de 40 bin kadar Ermeni vatandaşının çalıştığını, bu kişilerin kaçıp Türkiye'ye gelmesinin Türkiye'nin barış ülkesi olmasından ileri geldiğini, Dağlık Karabağ hakkındaki Minsk Grubu kararlarının uygulanmadığını, Dünya'nın Ermenistan'ı işgalci olarak kabul ettiğini, Ermenistan'ın Karabağ'ı terk etmesinin ve o bölgeye yüz binlerce Azerinin yerleşmesi gerektiğinin, Ermenistan'ın neden buna olumlu yaklaşmadığını, kimin soykırımında bulunduğunu Karabağ olaylarının gösterdiğini ifade ettikten sonra, soykırım iddialarına cevap olarak "Katledilen Hıristiyanlar, Ermeniler... Neye dayanarak bunları söylüyorsunuz, çok çirkin yaklaşım. Elinizde ne bilgi var? Mektup yazıp davetimi yaptım. Arşivlerimizi açtık. Varsa Ermenistan da, tasnif edip arşivlerini açsın. Arkeologlar, tarihçiler, siyaset bilimciler, hukukçular çalışma yapsın. Sonra siyasetçiler olarak karar verelim. Sadece 1915'de katliam yapıldı ifadesi ile Türkiye'yi itham altına almak yakışıklı bir yaklaşım değil. Bizim kültürümüzde, medeniyetimizde soykırım yoktur. Her türlü yüzleşmeye hazırız. Ermenistan'ı da hazırlıklarını yapmaya davet ediyorum. Dünyanın çeşitli yerlerinde Meclislerin soykırımı bize yakıştırmalarını kabul etmemiz mümkün değil. Biz gerekirse tarihimizle de hesaplaşırız" demiştir¹⁷.

Görüldüğü gibi Başbakan'ın cevabı hayli serttir. Ancak Oskanyan da provokasyon niteliğini taşıyan bir soru sorduğundan bu cevabı hakketmiştir. Bu arada Oskanyan'ın neden böyle davrandığının açıklanması gerekmektedir. Zira, genelde toplantıların açılış konuşmasından sonra soruları katılanlar değil, gazeteciler sorar. Katılanlar, toplantı başlayınca, gündeme göre, konulara değinirler. On yıldır dışişleri bakanı olması nedeniyle bu usulleri iyi bilmesi gereken Oskanyan'ın bu aykırı davranışının nedenini bulmak zordur. Ermenistan'da başkanlık seçimle-

17 Hürriyet, 10 Şubat 2008.

rinin yaklaştığı şu günlerde koltuğunu sağlam hissetmediği için böyle bir çıkışla Ermenistan kamuoyunda itibar kazanmaya çalışmış olabilir.

4. Ermeni Yetkililerinin Beyanları

İncelediğimiz dönem içinde Ermeni, yetkililer de bazı vesilelerle Türkiye ile olan ilişkilere değinmişlerdir

Başkan Koçaryan Türkiye ile ilişkilerin basit olmadığı ve ortak tarihteki olaylar nedeniyle karmaşık hale geldiğini ifade ederken, zaman zaman Ermenistan'ın Türkiye ile önkoşulsuz ilişki kurmaya hazır olduğu yolunda bilinen Ermeni görüşünü tekrarlamış ve sınırın açılması gereğinden de bahsetmiştir. Ancak bu son konuda ne ABD ne de Rusya'nın yardımcı olabileceği ayrıca Türkiye ile doğrudan ilişki kurulması konusunda tünelin ucunda henüz ışık olmadığı¹⁸ gibi ifadelerle Dışişleri bakanına göre daha realist bir tutum sergilemiştir.

Devlet Başkanlığı seçimleri kampanyası sırasında eski başkan Ter Petrosyan'nın kendisini Türkiye ve Azerbaycan'a karşı izlenen politika nedeniyle eleştirmesine ise tepki göstererek Ter Petrosyan'ın Ulusal Hareket Partisini, soykırım gerçeğinin unutmaya hazır olmak ve Ermenistan'ı Türkiye'nin dümen suyuna sokmaya çalışmakla suçlamıştır¹⁹.

Başbakan Sarkisyan da her fırsatta Türkiye ile önkoşulsuz ilişki kurmayı istediklerini beyan etmiş, seçimlerden sonra ise normal ilişkiler konusunda Türkiye ile yapıcı bir diyaloga girmeye hazır olduklarını, Türkler ile Ermenilerin birbirlerini anlamaları gerektiğini, aralarında ilişki olmamasının iki tarafa da zarar verdiğini, Ermeni tarafının soykırım gerçeği üzerinde ısrar ederken geçmişin iki ülke arasında ilişki kurulmamasının nedeni olmaması gerektiğini, bu sebeple Ermenistan'ın soykırımın tanınmasını bir önkoşul olarak ileri sürmediğini söylemiştir²⁰. Bir mülakatında ise bugünün Türkiye'sini ve hükümetini soykırımla itham etmediklerini, o nedenle Türk hükümetinin eski idarecilerin (İttihat ve Terakki'yi kastediyor) hatasını kabul etmemesinin kendileri için bir tehlike oluşturduğunu ileri sürmüştür²¹.

18 PanArmenian.Net, 11 Temmuz 2007.

19 Golos Armenii, 6 Aralık 2007.

20 Al Jazeera televizyonuna mülakat. Armenews, 3 ve 10 Ağustos 2007.

21 Armenian Reporter, 27 Ekim 2007.

Aynı mülakatında Türkiye ve Azerbaycan ile olan ilişkilerin çözümsüz ve sınırın kapalı olmasının önemi bulunmadığı ve bu günkü durumun Ermenistan'ın ekonomik gelişmesine müdahale etmediğini savunanlardan olmadığını ve aksine bunlara inandığını ifade etmiştir. Ayrıca Karabağ sorununa barışçı bir çözüm bulmak ve Türkiye ile de normal ilişkiler kurmak çabalarına devam edeceklerini, bu konuda medyaya demeç vermek yerine doğrudan temasların yararına inandıklarını belirtmiştir.

Diğer yandan Ermenistan Başbakanı Türkiye'nin AB'ne katılma sürecinin Ermenistan ile ilişki kurmasını sağlayacağına inandığı görüşülmektedir. Sarkisyan bu konuda Türkiye'nin Ermenistan ile ilişki kurmak için önkoşullar ileri sürdüğünü, oysa AB ilkelerinin dış politikada kabul edilmez araçlar kullanılmasına (yani önkoşul ileri sürülmesine) izin vermediğini, bu nedenle Ermenistan önkoşulsuz olarak Türkiye ile işbirliğine hazır iken, bunun kabul edilmemesinin Türkiye için bir kayıp olduğunu ileri sürmüştür²².

Görüldüğü gibi Ermenistan Başbakanının Türkiye'ye karşı izlenecek politika hakkındaki fikirleri, esas itibariyle Başkan Koçaryan'ınkilerle aynıdır. Tek, ancak önemli bir fark, Sarkisyan'ın bu günkü durumun (sınırın kapalı olması, Karabağ sorunu vb.) Ermenistan'ın gelişmesine müdahale ettiğine dair sözleri olup bunlar, başkan seçildiği taktirde Sarkisyan'ın Türkiye ile normal ilişkiler kurmak için çaba gösterebileceğini düşündürmektedir.

Dışişleri Bakanı Oskanyan'ın da Ermenistan'ın Türkiye'den olan talepleri için AB'den yararlanmaya çalıştığı görülmektedir. Adı geçen 9 Ekim 2007 tarihinde Avrupa Parlamentosunun Dışişleri Komisyonunda yaptığı ve ülkesinin dış politikasını irdelediği bir konuşmasında²³ Ermenistan'la bir diyalog başlatması için Türkiye'ye baskı yapılmasını istemiş, ülkesinin Türkiye ile önkoşulsuz ilişki kurmak istediğini tekrarladıktan sonra sınırın açılmasına değinerek, bunun sadece Ermenistan için değil Avrupa Birliği için de önemli olduğunu, zira Türkiye'nin Kafkasya ve Avrupa arasında doğal bir köprü oluşturduğunu söylemiştir. Ayrıca, Ermenistan'ın Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tanımadığı hakkındaki iddiaları reddederek iki ülke arasındaki sınırların Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında 1922 yılında imzalanmış bir antlaşma²⁴ ile açıkça belirlendiğini ifade etmiştir.

22 PanArmenian.Net 25 Eylül 2007 ve nethaber.com, 26 Eylül 2007.

23 Radio Free Europe, 9 Ekim 2007.

24 Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki sınır ilk önce, 16 Mart 1921 tarihinde Moskova'da imzalanan "Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması" ile saptanmıştır. Bu sınır, 13 Ekim 1921 tarihinde Kars'ta

Buna karşın, Türkiye'nin 1992 yılından beri talep ettiği, iki ülke arasındaki sınırların geçerli olduğunu belirten bir belge imzalanması önerisini neden kabul etmediklerini açıklamamıştır. Oskanyan ayrıca 1915 olaylarının incelenmesi için bir tarihçiler ortak komisyonu kurulması hakkında Başbakan Erdoğan'ın teklifini reddetmiş ve gerekçe olarak da, kitle halinde öldürmelerin soykırım sayılmasının Türkiye'de suç olduğunu ileri sürerek TCK'nın 301. Maddesi göstermiştir. Ayrıca iki ülke arasındaki sınır kapalı olduğu sürece diyalogun mümkün olmadığını da söylemiş ve fakat başta kendisi olmak üzere, iki ülke dışişleri yetkilileri arasında son 15 yıldır süre gelen görüşme ve müzakerelere temas etmemiştir.

Oskanyan'ın bu konuşması Avrupa Birliği çevrelerinde kayda değer bir etki yapmamıştır. Avrupa Parlamentosu 24 Ekim 2007 ve 17 Ocak 2008 tarihli kararlarında, diaspora örgütlerinin tüm gayretlerine rağmen, soykırım iddialarına yer vermemiştir. Buna karşılık, ülke ismi tasrih etmeden, Türkiye'den her türlü ablukadan kaçınması istenmiştir. Ayrıca bir uzlaşma süreci başlatmaları için Türkiye ve Ermenistan'a çağrıda bulunmuştur.

5. Ermenistan'la Normal İlişkiler Kurulması ve Sınırın Açılması

Türkiye'de seçimlerin yapılmasından sonra gerek ABD gerek AB çevrelerinde iki ülke ilişkilerinin normale dönmesi ve bu arada özellikle sınırın açılması beklentilerinin arttığı görülmüştür.

Avrupa Birliğinin Güney Kafkasya için Özel Temsilcisi Peter Semneby seçimlerden sonra Türkiye'de Ermenistan ile olan ilişkilerin iyileştirilmesine yönelik temelden değişiklikler yapılabileceğini, yeni Türk Hükümetinin Ermenistan ile ilişkiler kurmaya özel bir önem vereceğini düşündüğünü söylemiştir²⁵. Oysa seçimlerden önceki ve sonraki Türk Hükümetleri arasında dış politika alanında bir fark görmek zordur ve Ermenistan'la olan ilişkiler Hükümet programında yer bile almamıştır.

İncelediğimiz dönem içinde Avrupa Parlamentosunun bazı kararlarında Türkiye'nin Ermenistan ile olan sınırlarını açması hususu yer almıştır. Avrupa Parlamentosun 24 Ekim 2007 tarihli 2007 yılı İlerleme Raporuna ilişkin Kara-

---

imzalanan "Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan arasında Dostluk Antlaşması" ile teyit edilmiştir. İki ülke arasında sınırlar söz konusu olduğunda, Ermenistan tarafından da imza edilmiş olduğu için, Kars Antlaşmasına atıf yapılması usuldendir. Oysa Ermenistan Dışişleri Bakanın, herhalde, ülkesini bağlamayacağı gibi art düşünceyle sadece Moskova Antlaşmasına (tarihini de yanlış söyleyerek) değindiği görülmektedir.

25 Arminfo News Agency, 28 Eylül 2007.

rında Türkiye'nin sınırını kapamaya son vermesi istenmiştir. Ayrıca Türkiye'ye, komşularıyla olan önemli anlaşmazlıklarını çözümüyle amacıyla, yoğun ve ciddi çaba sarf etmesi için çağrıda bulunulmuştur.

Avrupa Birliği'nin Güney Kafkasya politikasına ilişkin olarak Avrupa Parlamentosu tarafından 17 Ocak 2008 tarihinde kabul edilen diğer bir kararda ise, Türkiye'nin Ermenistan ile olan sınırının açılması sorununun bu iki ülkenin makamlarıyla ele alması için Avrupa Komisyonu ve Konseyine çağrıda bulunulmaktadır. Diğer yandan, bir önceki kararda olduğu gibi, Türkiye'ye, komşularıyla olan önemli anlaşmazlıklarının çözümlenmesi amacıyla, yoğun ve ciddi çaba sarf etmesi çağrısı da tekrarlanmaktadır. Buna göre önümüzdeki dönemde Avrupa Komisyonu'nun sınırın açılması için Türkiye ve Ermenistan ile temaslara başlaması beklenebilir. Ancak, Türkiye'nin katılma sürecinde kayda değer bir gelişme görülmediğinden Avrupa Birliği'nin sınırın açılması hususundaki girişimlerinin bir sonuç vermesi olasıdır.

ABD'ye gelince bir Ermeni kaynağına²⁶ göre ABD bu konudaki taleplerini resmi yoldan olduğu kadar Türkiye'de bazı "aydın çevrelerin" artan çabalarıyla sağlamaya çalışmaktadır. Nitekim son zamanlarda Türk gazetelerinde bazı köşe yazılarının sınırın açılması lehinde tutum almaya başladıkları görülmüştür. Bunlardan birinde²⁷ ABD'nin genelde Türkiye'yi desteklediği, bu arada PKK'ya karşı ortak mücadeleyi sürdürmekte kararlı olduğu ayrıca Türkiye'nin Kıbrıs ve AB üyeliği konularındaki yardım taleplerine de olumlu baktığı belirtildikten sonra "Bütün bunlar karşılıksız mı olacak?" sorusu ortaya atılmakta ve ABD'nin de Türkiye'den talepleri olduğu ve bunlar arasında Ermeni sorununun da bulunduğu bildirilmektedir. Buna göre Türkiye'nin Ermenistan ile olan sınırını açması ABD Hükümetinin elini rahatlatacak ve 106 sayılı tasarıya karşı daha etkin mücadele yapmasını sağlayacaktır.

ABD resmi makamlarına gelince bu konunun daha ziyade Dışişleri Bakan Yardımcılarından Matthew Bryza tarafından ele alındığı görülmektedir. Adı geçen Ankara'da pek çok yetkilinin Türkiye'nin Ermenistan politikasının gözden geçirilmesinden yana olduğunu, Hükümetin yüksek katmanlarında sınırın açılmasının stratejik durumu olumlu bir şekilde etkileyeceğine inanıldığını, Azerbaycan dâhil, herkesi buna ikna etmeyi ümit ettiklerini söylemiştir. Bu sözlerden sanki,

26 PanArmenian.Net, 16 Ocak 2008.

27 Mehmet Ali Birand, "ABD Karşılıksız Sırt Sıvazlamaz", *Milliyet*, 10 Ocak 2008. Yaklaşık olarak aynı tarihlerde yayımlanan Yasemin Çongar'ın "Normalleşme Geciktikçe Türkiye Kaybediyor", *Taraf*, 11 Ocak 2008 ve Anberin Zaman'ın "Ermenistan'ın Esas Talebi Barış" *Taraf*, 4 Ocak 2008 yazıları da aynı niteliktedir.

Ankara'da Hükümet çevrelerinin Ermenistan'a karşı güdülen politikanın yanlış olduğu kabul ettikleri gibi bir anlam çıkmaktadır. Ancak yukarıda görüldüğü gibi, Türk devlet adamlarının çeşitli beyanlarında buna işaret eden bir husus yoktur.

Matthew Bryza'nın Ocak ayı ortasında bir konferansa katılmak üzere bulunduğu Erivan'da da Türkiye-Ermenistan ilişkileri hakkında tartışmalı ifadelerde bulunmuştur. Bir Ermeni kaynağına²⁸ göre Bryza, Cumhurbaşkanı Gül ve Başkan Bush'un Ocak ayında Washington'daki görüşmeleri sırasında Güney Kafkasya ve Ermenistan hakkında yeni bir yaklaşım benimsediklerini, ancak bunun Türkiye'nin bazı taahhütlerde bulunduğu ve sınırların birdenbire açılacağı ve yeni boru hatlarının ve yolların Ermenistan'dan geçeceği anlamına gelmediğini, ancak bunların Amerika'nın amacı olduğunu ve gerçek dışı olmadığını söylemiştir. Bir Türk kaynağına²⁹ göre ise bu konuda ABD'nin Türkiye'den, Azerbaycan'ı dikkate almadan, Ermenistan ile ilişkilerini normalleştirmesini ve ön koşullar ileri sürmekten vazgeçmesini istediğini, "bir millet, iki devlet" sloganının da değiştirilmesi gerektiğini, Ermenistan'ın Türkiye'den ön koşullar ileri sürülmemesini istemekte haklı olduğunu, ancak Türkiye'nin sınırlarını da tanıması gerektiğini, iki ülke arasında diplomatik ilişkiler kurulmasının ve sınırın açılmasının en önemli amaçlardan biri olduğunu, sınırın kısmen açılıp, ekonomik ilişkilerin ve ortak ekonomik projelerin teşvik edilebileceğini söylemiştir.

"Soykırım" konusuna gelince, Bryza 1915 olaylarının muazzam bir trajedi olduğunu ve insanlara büyük ızdırap verdiğini söylemiş ancak bu olayların tanımlanması için, parlamentoların siyasi kararlar almaması gerektiğini belirtmiştir.

Bryza, "bir millet iki devlet" sloganının değiştirilmesine ilişkin ifadeleri hakkında Azerbaycan'da kendisine yöneltilen bir soruyu "Bir millet iki devlet" in bir politika olduğunu, bunu ne eleştirdiğini ne de desteklediğini, ayrıca Türkiye'den de politikasını değiştirmesini istemediğini, sadece kendi (ABD) politikalarını ortaya koyduğunu, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin Karabağ'ın durumuna bağlanmadan gelişmesini ümit ettiklerini, ancak bu konuda kararın Türk ve Azerbaycan hükümetlerine ait olduğu şeklinde yanıtlamıştır.³⁰

Bryza'nın, Türkiye ve/veya Azerbaycan'ın tepkisini çekmemek için hayli muğlak

28 Noyan Tapan, 15 Ocak 2007.

29 Today's Zaman, 17 Ocak 2008.

30 Ans, 21 Ocak 2008.

olan ifadelerini, şu şekilde özetlemek mümkündür: ABD, Türkiye ve Ermenistan arasında normal ilişkiler (diplomatik ilişkiler) kurulmasına ve sınırın açılmasına taraftardır ve bunun Karabağ sorunu çözümlenmeden de gerçekleşmesinden yanadır. Önceliğin diplomatik ilişki kurulmasına verildiği, sınırın ise kısmen açılmasının öngörüldüğü ve iki ülke arasında ekonomik ilişkiler geliştikten sonra sınırın tamamen açılmasının düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Bu formül kabul edildiği takdirde Ermenistan'ın Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tanıyan resmi bir beyanda bulunabileceği sonucuna varılmaktadır.

Türkiye'ye gelince diplomatik ilişki kurulması öteden beri Ermenistan'ın Türkiye'nin sınırlarını tanımasına bağlanmıştır. Ancak Türkiye'nin, devamlı olarak soykırım iddialarını ileri süren ve bu iddiaların diğer ülkeler ve bazı uluslararası kuruluşlarca tanınmasına çaba gösteren Ermenistan'la normal ilişki kuramayacağı da açıktır. Nitekim yukarıda da belirttiğimiz gibi, Cumhurbaşkanı Gül Azerbaycan Millet Meclisinde yaptığı konuşmada Ermenistan'la diplomatik ilişki kurulmamasını bu ülkenin hasmane davranışlarına bağlamıştır. Bu deyim hem sınırların tanınmamasını hem de soykırım iddialarını içermektedir. Türkiye'nin Ermenistan ile olan kara sınırını kapamasının nedeni ise Karabağ ve etrafındaki Azerbaycan topraklarının işgalidir. Türkiye, Karabağ sorunu çözümlendiği veya çözüm yoluna girildiği takdirde, sınırını açacağını ifade etmiştir.

Bryza'nın dile getirdiği Amerikan politikasıyla Türkiye'nin yukarıda açıkladığımız politikasını karşılaştırdığımızda Türkiye'nin taleplerinden sadece birinin, sınırların tanınmasını yerine getirdiği, buna karşılık Karabağ sorunundan bağımsız olarak Türk sınırının, önce kısmen sonra tamamen, açılmasının öngörüldüğü, soykırım konusundan ise hiç bahsedilmediği görülmektedir. Bu haliyle ABD politikasının daha ziyade Ermenistan görüşlerine yakın olduğu görülmektedir.

Bryza'nın bu sözlerine Türkiye'den resmi bir tepki gelmemiştir. Dışişleri Bakanı Ali Babacan Dünya Ekonomik Forumu münasebetiyle gittiği Davos'ta gazetecilerin sorularına verdiği bir cevapta tarihin siyasetçiler tarafından yazılamayacağını, soykırım iddialarının bilimsel çerçevede araştırılması gerektiğini ve bu amaçla Ermenistan'a bir tarihçiler ortak komisyonu kurulmasını önerdiklerini söylemiş, Karabağ'ın Ermenistan'ın işgali altında olduğunu belirtmiş, ayrıca Türkiye'de çalışan Ermeni vatandaşlarına temas etmiştir³¹. Görüldüğü üzere bu ifadeler Türkiye'nin Ermenistan politikasında bir değişiklik olduğuna veya olabileceğine işaret eden bir nitelik taşımamaktadır. Diğer yandan Babacan'ın "Ermenistan'da

31 Aktifhaber.com, 27 Ocak 2005.

Şubat ayında yapılacak seçimlerin ardından ülkenin başına geçecek hükümetin daha olumlu olması durumunda ilişkilerin gelişebileceğini” söylemesi ancak Ermenistan’ın tutumunda bir değişiklik olduğu takdirde Türkiye’nin tutumunda da değişiklik olabileceğini göstermesi bakımından anlamlıdır.

6. Türkiye İle İlişkiler Hakkında Ermenistan Milli Meclisinde Görüşmeler

Ermenistan Milli Meclisi Dış İlişkiler Daimi Komitesi 19-20 Aralık 2007 tarihlerinde “Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Sorunlar ve Beklentiler” başlığı altında görüşmeler düzenledi.

Basın haberlerine göre bu görüşmelere 20 kadar Türk davet edilmişti³². Bunlar arasında Dışişleri Bakanı Ali Babacan’dan başka Taner Akçam, Fatma Müge Göçek ve Halil Berktaş gibi Ermeni görüşlerini tamamen benimseyen ve bunların kabul edilmesi için çalışan kişiler, Orhan Pamuk ve Baskın Oran gibi bu görüşlere yakın düşünceleri olan kişiler, Can Paker gibi bu konuya Avrupa Birliği açısından yaklaşanlar vardı. “Türk görüşünü” ifade etmek üzere ise TTK Başkanı Yusuf Halaçoğlu, USAK Başkanı Sedat Laçınler ve ASAM/ERAREN Başkanı Ömer E. Lütem çağrılmıştı. Patrik Mutafyan ise, herhalde, Türkiye Ermenilerini temsilen davet edilmişti. Görüşmeler Ermeni Meclisi tarafından düzenlendiğine göre, TBMM’nin bazı üyelerinin de çağrılmış olması gerekirdi. Ancak bu hususta ne Ermenistan Meclisi ne de Türk ve Ermeni basınında bir bilgi verilmedi.

Çağrılan Türklerin, Ermeni görüşlerini benimseyenler dâhil, hiç biri bu görüşmelere katılmadı. Davet sahibi Ermenistan Milli Meclisi Dış İlişkiler Komisyonu Başkanı Armen Rustamyan davet edilenlerin Türk Hükümeti bu görüşmelere karşı olduğu için gelemediğini söyledi; ayrıca katılacak Türklerin güvenliğinin sağlanacağı garantisini de vermiş olduklarını belirtti³³. Oysa Türk resmi makamları kimseye toplantıya katılmaması için bir telkinde bulunmamıştı; resmi makamların böyle bir hakkı olmadıktan başka günümüz Türkiye’sinde özel olarak böyle bir telkinde bulunulması bile olumsuz tepkiler yaratırdı. Diğer yandan kimse de Ermenistan tehlikeli bir yer olduğu gibi bir düşünceyle toplantıya katılmamıştı. Katılma olmamasının başlıca nedeni zaman darlığı ve toplantıların Kurban Bayramı tatiline denk gelmesiydi.

Çağrılan Türkler toplantıya gelemeyince söz konusu görüşmelerde, AB Güney

32 Nethaber.com, 19 Aralık 2007.

33 PanARMENIAN.Net 19 Aralık 2007.

Kafkasya Temsilcisi Peter Semneby hariç, sadece Ermeniler konuştu. Toplantıda ifade edilen görüşlerden önemli gördüğümüz bazıları aşağıda özetliyoruz.

Ermenistan Milli Meclis Başkanı ve Başbakan Sarkisyan'ın Cumhuriyetçi Partisi ileri gelenlerinden olan Tigran Torosyan yaptığı konuşmada bu görüşmelerin Türkiye-Ermenistan arasında ilişkilerin iyileştirilmesi sürecinin başlangıcı olduğunu³⁴, Ermenistan'ın Avrupa değerlerine, ilkelerine ve entegrasyonuna büyük önem verdiğini ve Ermenistan'ın tutumunun bu ilkelere uygun olduğu gibi ifadelerden sonra Türkiye'nin ileri sürdüğü ön koşullara değinerek bunların Ermenistan tarafından kabul edilmesinin mümkün olmadığını, Avrupa değerler sistemine uygun düşmediğini söylemiş ayrıca Ankara'nın Ermeni soykırımının tanınmasıyla ilgili psikolojik sorunları çözemediğini de ileri sürmüştür³⁵.

Armen Rustamyan bu toplantıdaki tartışmaların iki ülke arasında ilişkileri normalleştirmeye katkıda bulunacağını ümit ettiğini ifade etmişse de³⁶, Türkler gelmediği ve Ermeniler de Türkiye hakkında olumsuz ifadelerden başka bir şey söylemedikleri için aslında bir tartışma olmamıştır.

Rustamyan Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki bunalım halinin Türkiye'nin ön koşullarından ileri geldiğini, bu önkoşulların Türkiye'nin toprak bütünlüğünün tanınması, Nahçıvan ile Azerbaycan'ın birleşmesi, Ermeni soykırımının tanınması çabalarına son verilmesi, Karabağ sorununun çözümü ve Ermeni askerlerinin bu bölgeden çekilmesi olarak özetlemiştir³⁷. Nahçıvan hakkında söylenenler hariç, Rustamyan'ın ifadeleri doğru, yorumları yanlıştır. Nahçıvan hakkında ise Türkiye'nin Ermenistan'dan bir talebi yoktur; sadece Türkiye, Nahçıvan'ın statüsü (bir özerk bölge olarak Azerbaycan'a bağlanmış olması) Kars Antlaşmasıyla saptandığından bu statünün değişmesi söz konusu olursa bunun için Türkiye'nin de rızası gerektiğini ifade ede gelmiştir.

Rustamyan, Türkiye'nin Kars Antlaşmasının ikinci kez tasdik edilmesini istemekle bu Antlaşmayı tartışmaya açtığını söylemiştir. Türkiye, Kars Antlaşmasının ikinci kez tasdikini değil (uluslararası hukukta böyle bir kural veya uygulama yoktur) iki ülkenin birbirlerinin toprak bütünlüğünü, yazılı olarak tanımalarını 1992'den bu yana talep etmektedir. Bunun nedeni Ermenistan'da Kars Antlaşmasının ge-

34 Armenpress, 19 Aralık 2007.

35 ARKA, 19 Aralık 2007.

36 Güncel Haberler, Sayı 611, 14 Aralık 2007.

37 Asbarez, 20 Aralık 2007.

çerliliği hakkında farklı görüşler ortaya atılmasıdır. Rustamyan Türkiye'nin soykırım iddialarından vazgeçilmesi hakkındaki talebinin ise bu konuda toprak veya diğer maddi taleplerden kurtulmak amacını güttüğünü iddia etmiştir. Kars Antlaşması geçerliyse zaten Ermenistan'ın Türkiye'den toprak talebinde bulunması imkânsızdır. Maddi talep olarak ifade edilen, tehirci tabi tutulan Ermenilere mallarının geri verilmesi ve ayrıca bu kişilere tazminat ödenmesi ise Lozan Antlaşmasının ilgili maddeleri gereğince, artık mümkün değildir.

Rustamyan Karabağ konusunda Türkiye'nin Azerbaycan'ı desteklemesini de gayet mantık dışı bir durum olarak niteleyerek, günümüz dünyasında iki ülke (Türkiye ve Ermenistan) arasındaki ilişkilerin bir üçüncü ülke (Azerbaycan) ile olan ilişkilere bağlanmadığını söylemiştir. Oysa, dün olduğu gibi bu gün de, diplomasinin ana konusu ülkeler arası anlaşmazlıklar olup, ülkeler bu konuda, gerektiğinde birbirlerini desteklemekte veya birbirlerine karşı çıkmakta, hatta mesela NATO ve Varşova Paktı örneğinde olduğu gibi, aralarında örgütler dahi kurmaktadırlar.

Diğer yandan Rustamyan, Türkiye ve Azerbaycan'ın "iki devlet, tek millet" olduğu görüşüne de karşı çıkmış ve bunun Pan-Türk bir düşünce olduğunu ve sadece Ermenistan için değil, tüm bölgenin güvenliği için tehlike oluşturduğunu iddia etmiştir.

Ermenistan Milli Meclisi Başkan Yardımcısı, Taşnak Partisinin Başkan adayı Vahan Hovhannisyan konuşmasında demokrasilerle diktatörlükler arasında asla işbirliği kurulamadığını, Ermenistan'ın klasik bir demokrasi olduğunu iddia etmediğini ancak Türkiye'nin klasik bir diktatörlük olduğunu, zira sadece bu günü değil, geçmişi de kontrol etmek istediğini, bu nedenle soykırım ve nedenleri hakkında Türkiye'de ciddi araştırmalar yapılmadığını, Türk Toplumuna bu olaylar hakkında bilgi verilmediğini ve Talat, Enver ve Cemal Paşa'lar Türkiye'de milli kahraman olarak görüldükleri sürece hiçbir sonuç alınamayacağını söylemiştir³⁸. Hovhannisyan ayrıca Türkiye'nin Avrupa Birliğine alınmasının bir yenilgi olacağını, Türkiye'nin Avrupa değerlerini kabul etmeyeceğini, aksine Türkiye üye olursa Avrupa'nın Türk değerlerini kabul edeceğini ifade etmiş ve yaptıkları bu görüşmelerde Ermenistan'ın "tazminat ve telafi" (toprak talebi için ulanılan bir deyim) taleplerini saptamasını ve bunların Türkiye Meclisine bildirilmesini istemiştir.³⁹

38 Armradio.am 19 Aralık 2007.

39 Asbarez, 19 Aralık 2007.

Taşnak Partisi Siyasi Direktörü Kiro Manoyan⁴⁰ yaptığı konuşmada Ermenistan'ın Sovyetlerden miras kalan sınırları tanıdığını, ancak meşru sınırların Sevr Antlaşmasıyla çizilen sınırlar olduğunu, Ermenistan Milli Meclisinin Sevr Antlaşmasıyla belirlenen sınırları tanımayan herhangi bir anlaşma veya belgeyi imzalamasını Ermenistan Hükümetine yasaklayan bir mevzuat kabul etmesi ve bu hususun (Sevr Antlaşması sınırlarının geçerliliğinin) uluslararası toplumda tartışılması için Hükümet ve Meclisi bağlayan bir program uygulanması gerektiğini, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde esas unsurun Türkiye'nin sınırı kapatması olduğunu, Türkiye'nin Ermeni soykırımını tanımaması, tazminat ödememesi ve toprak vermemesinin normal ilişkiler kurulmasının önünde engel oluşturduğunu söylemiştir⁴¹.

Ermeni Milli Meclisi Sayınma ve Güvenlik Sorunları Komitesi Başkanı Artur Ağabekyan, toplantının en ılımlı konuşmasını yaparak, Türkiye ve Ermenistan'ın, Avrupa Konvansiyonel Kuvvetler Anlaşması ve NATO Barış İçin Ortaklık Programı gibi, üyesi oldukları kuruluşlar içinde işbirliği yaptıklarını, Türkiye'nin 2003 yılında NATO manevraları için Ermenistan'a askeri temsilciler gönderdiğini, Türkiye'nin Ermenistan'ın katıldığı programlar için NATO'da veto kullanmadığını, Ermenistan'ın Türkiye ile olan sınırlarının aynı zamanda NATO ile sınırlarını oluşturduğunu, bu sınırların açılmasının Ermenistan'ı NATO'ya daha fazla yakınlaştıracığını, Ermenistan'ın, ön koşula bağlı olmadan Türkiye ile ilişkilerini normalleştirmek istediğini, bu olduğu takdirde Karabağ sorunun çözümlenmesinin ve Azerbaycan'la da normal ilişkiler kurulmasının kolaylaşacağını söylemiştir⁴².

Dışişleri Bakanı Vardan Oskanyan ise konuşmasında⁴³ Türk-Ermeni ilişkilerinin karmaşık olduğunu, Ermenistan'ın tarihten gelen sorunları bu günün gereksinimleriyle telif etmek durumunda bulunduğunu, Türkiye ile diplomatik ilişkiler kurulduğu ve sınır açıldığı takdirde tarihi sorunların ele alınabileceğini, ancak Türkiye'nin tersini düşündüğünü, önce sorunların çözümlenmesi sonra sınırın açılmasından yana olduğunu söylemiş ve Avrupa ülkeleri arasında da anlaşmazlıklar olduğunu ancak bunları sınırları kapatarak ve ön koşullar ileri sürerek çözüm-

40 Bu kişinin tam unvanı "Ermeni Devrimci Partisi Ermeni Davası Bürosu ve Siyasi İşler Ofisi Başkanı"dır. Ermeni Davası (Hay Dat)'dan kastedilen soykırım iddialarının, Türkiye dahil uluslararası toplum tarafından kabul edilmesi, Türkiye'nin "soykırım kurbanları"na veya onların mirasçalarına tazminat ödemesi ve Doğu Anadolu'dan Ermenistan'a toprak vermesidir.

41 Asbarez, 19 Aralık 2007.

42 Armenpress, 20 Aralık 2007.

43 Panorama.am, 19 Aralık 2007.

lemeye çalışmadıklarını ifade etmiştir. Ermeni Bakanın bu konuda değinmediği husus hiçbir Avrupa ülkesinin bir komşusunun topraklarının %20'sini işgal etmemiş olduğudur. Bilindiği gibi Türkiye'nin Ermenistan ile olan sınırlarını kapatmasının nedeni Azerbaycan topraklarının işgalidir.

Oskanyan daha sonra Türkiye- Ermenistan ilişkilerinin üç aşamadan geçtiğini söylemiştir. Birinci aşama olan 1991-1993 yıllarında sınır açıktır; ancak Türkiye toprak bütünlüğü sorunu ve "soykırım"ın tanınması faaliyetleri nedeniyle Ermenistan'la diplomatik ilişki kurmamaktadır. 1993-1998 yıllarını kapsayan ikinci dönemde Ermenistan, Karabağ savaşı sırasında bazı yerleri işgal edince, Türkiye sınırı kapatmış ve işgal altındaki toprakların boşaltılmasını istemiştir. 1998-2007 yılları arasındaki üçüncü dönemde ise Türkiye üç önkoşulunu (toprak bütünlüğünün tanınması, soykırım iddialarının kabulüne çalışılması ve Karabağ ve diğer Azeri toprakların boşaltılması) ileri sürmeye devam etmiş, hatta "soykırımın" tanınması Ermenistan dış politikasına dâhil edilmiş olduğu için, bu konudaki taleplerini daha da arttırmıştır. Ermeni Bakan Türkiye'nin ileri sürdüğü üç önkoşulun uluslararası yönden geçerli olmadığını ileri sürerek, Türkiye'nin Karabağ anlaşmazlığında taraf olmadığını, o nedenle bu konuda ön koşul ileri süremeyeceğini, Kars ve Moskova Antlaşmaları halen geçerli olduğu için, mevcut sınırların tanınmasının (veya toprak bütünlüğünün tanınmasının) gereksiz olduğunu ifade etmiştir. Soykırım konusuna gelince bazı ülke parlamentolarının soykırım iddialarını tanıyan kararlar almalarının onların iç işi olduğunu ve Ermenistan'ın onlara müdahale edemeyeceklerini iddia etmiştir.

Oskanyan'ın Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin geçirdiği aşamalara dair ifadeleri ana hatları itibariyle doğrudur. Bu çerçevede belirtilmesi gereken husus diplomatik ilişki olmamasına ve Karabağ savaşına rağmen Ter Petrosyan hükümetleriyle ılımlı temaslar yürütülmüş olunmasıdır. Buna karşılık Koçaryan'ın Türkiye'ye karşı saldırgan denebilecek tutumu ve "soykırımın" tanınmasının Ermenistan dış politikasının bir unsuru haline getirilmesi iki ülke arasında 1998'den bu yana ciddi gerginlikler yaşanmasında ve dolayısıyla mevcut sorunların çözümü yönünde hiçbir adım atılmamasına neden olmuştur.

Oskanyan'ın Türkiye'nin ön koşulları hakkında söylediklerine gelince, Türkiye'nin Karabağ anlaşmazlığında taraf olmadığını o nedenle bu konuda ön koşul ileri süremeyeceği görüşü anlamsızdır. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Türkiye Karabağ konusunda Azerbaycan'ı açıkça ve tamamen desteklemektedir. O nedenle de bu konuda Ermenistan'a karşı istediği önkoşulu ileri sürebilir. Ermenistan bu tutumun uluslararası hukuka uymayan bir davranış olduğu kanısındaysa şikâyetini

uygun uluslararası kuruluşlara götürebilir. Moskova ve Kars Antlaşmaları geçerli olduğu için bunların teyidine gerek olmadığına gelince, “teyit” uluslararası ilişkilerde sık başvurulan bir usuldür. Buna karşın mevcut bir durumu teyit etmemek için direnmek şüpheli bir davranıştır. Ermenistan Hükümetinin ortağı Taşnakların, Sevr Antlaşmasının halen geçerli olduğu hakkındaki yukarıda değindiğimiz ifadeleri, Türkiye’nin teyit hakkındaki ısrarında ne kadar haklı olduğunu göstermektedir. Son olarak Ermeni Bakanın “soykırımı” tanıyan ülkelere Ermenistan’ın müdahale edemeyeceğine dair sözleri samimiyetsizdir. Ermenistan büyükelçileri birçok ülkede soykırım iddialarının tanınması için açıkça çaba harcamaktadır⁴⁴.

Oskanyan ayrıca, Türkiye’nin Avrupa Birliği üyeliğine taraftar olduklarını; ancak bu üyeliğin Türkiye’nin önkoşullardan vazgeçmesi ve sınırlarını açmasından sonra gerçekleşmesini istediklerini söylemiştir⁴⁵. Avrupa Birliği, Kopenhag Kriterleri arasında bulunan iyi komşuluk ilkesinden hareketle Türkiye ve Ermenistan arasında normal ilişkiler kurulmasından ve sınırın açılmasından yana olduğundan, Ermenistan’ın Birlikten gelecek baskılara güvendiği anlaşılmaktadır. Ancak, Türkiye’nin Birliğe katılım sürecinin neredeyse durduğu bir ortamda Birliğin Türkiye’yi bu veya diğer bir konuda etkileme gücünün pek fazla olmadığı da açıktır.

Görüşmelerde söz alan diğer bazı Ermenilerin ifade ettiği görüşlerden ilginç görülenleri şöyle özetleyebiliriz.

Ermenistan’ın Kanada eski Büyükelçisi Ara Papian, 1919 Paris Barış Konferansı sırasında bir çalışma Grubunun 1914–1919 yılları arasında Türkiye’nin Ermenilere günümüz parasıyla 41 milyar dolar zarar verdiğini saptadığını söylemiş, 1919–1923 arasındaki zararın da bu meblağın %20’si olduğunu belirtmiştir⁴⁶. Böylelikle, fırsat olduğu takdirde, Ermenilerin Türkiye’den yaklaşık 50 milyar dolar tazminat isteme hesapları içinde olduğu anlaşılmıştır.

Erivan’daki Soykırım Müzesi ve Enstitüsü Direktörü Hayk Demoyan, ancak Ankara’da bir Ermeni soykırım Müzesi kurduğu ve gençliğe bu müzeyi ziyaret ederek kendi tarihinin en karanlık sayfalarını tanımak olanağı sağladığı takdirde

44 Ermenistan Büyükelçilerinin bu faaliyeti için pek çok örnek gösterilebilir. En son olarak İngiltere’deki Ermenistan Büyükelçisi Vahe Gabrielyan 27 Ocak 2008 tarihinde Middlesex Üniversitesinde yaptığı bir konuşmada İngiltere için 20. asrın ilk soykırımını tanıma zamanının geldiğini söylemiştir, Armenews, 3 Şubat 2008.

45 Asbarez, 19 Aralık 2007.

46 PanArmenian.Net, 20 Aralık 2007.

Türkiye'nin Avrupa Birliğine üye olabileceğini ifade etmiştir⁴⁷.

İktidardaki Cumhuriyetçi Parti milletvekillerinden Manvel Badeyan, Türkiye'nin Ermenistan'a ihracatını kastederek, Ermenistan'ın Türkiye'ye 150 milyon dolar kazandırdığını, Türkiye'nin de bu meblağ kadar Azerbaycan'a askeri yardımda bulunduğunu, kısaca Ermenistan'ın kendi parasına karşı savaştığını ifadeyle, buna karşı koymak için Türk mallarından daha fazla vergi alınmasını önermiştir⁴⁸.

Yukarıda değindiğimiz gibi, tespit edebildiğimiz kadarıyla bu görüşmelerde Ermeni olmayan tek konuşmacı AB Güney Kafkasya Temsilcisi Peter Semneby olmuştur. Adı geçen toplantıya çağrılan Türklerin gelmemesini Kurban Bayramına bağlamış, gelecekte Türk ve Ermenilerin katılacakları toplantılar yapılacağını ümit ettiğini, Avrupa Birliğinin bu konudaki önerileri memnuniyetle karşıladığını, sorunun taraflar arasında az temas olmasından ve birbirlerine güvenmemelerinden kaynaklandığını, iki ülke arasında uzlaşmaya varılmasının uzun bir süreç olduğunu, sınırın kapalı olmasının anormal bir durumu yansıttığını, Türkiye'nin Güney Kafkasya'da daha büyük bir rol oynamasının Ermenistan'ın menfaatine olduğunu, Başbakan Sarkisyan'ın, Türkiye-Ermenistan arasındaki ilişkilerin iyileşmesine katkıda bulunması ölçüsünde Ermenistan'ın Türkiye'nin AB üyesi olmasını arzu ettiğine dair sözlerinden memnuniyet duyduğunu söylemiş, daha sonra gazetecilerin bir sorusuna cevaben, Başbakan Erdoğan'ın tarihçiler ortak komisyonu önerisini umut verici olarak nitelendirmiştir⁴⁹.

Semneby'nin bu ılımlı yaklaşımı tepki çekmiş bu arada Ermenistan Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü Müdürü Ruben Safrastyan adı geçen soyut bazı teorilerden bahsettiğini, gerçek anlamda bir şey söylemediğini, kendisinin 15 yıldır Türkiye ile üst düzeyde yapılan toplantılara katıldığını, Türkiye'nin Ermenistan'la ilişki kurmak istemediğini, amacının Ermenistan'ı zayıflatmak ve yalnızlaştırmak, köşeye sıkıştırıp bütün isteklerini kabul ettirmek olduğunu söylemiştir⁵⁰.

Yukarıda değindiğimiz gibi bu toplantı Hükümetin değil Meclis'in girişimiyle yapılmıştır. Düzenlenmesini ise Meclis Dış İlişkiler Komisyonu Başkanı Taşnak Partisi üyesi Armen Rustamian üstlenmiş ve görüşmelerde, Hükümetin dış politikasından ziyade, Taşnak Partisinin görüşleri dile getirilmiştir. Bu husus dikkate

47 Noyan Tapan, 19 Aralık 2007.

48 Noyan Tapan, 21 Aralık 2007.

49 PanArmenian.Net 19 Aralık 2007, Armenews, 26 Aralık 2007.

50 BBC, 24 Aralık 2007.

alındığında bu toplantının yaklaşmakta olan başkanlık seçimleriyle ilgili olduğu, Başbakan Sarkisyan'ın son zamanlarda Türkiye'ye karşı aşırı bir dil kullanmamasından ve hatta sorunlara çözüm bulunması gereğinden bahsetmesinin Taşnakları endişelendirdiği ve böyle bir toplantı düzenleyip milli duygulara vurgu yapmak suretiyle Türkiye'ye karşı bir yumuşamayı önlemeye çalıştıkları anlaşılmaktadır.

II. KARS – AHALKELEK DEMİRYOLU

Bilindiği üzere Ermenistan Hükümeti ve özellikle ABD'deki Diaspora Ermenileri, kendi demiryollarını atıl bıraktığı iddiasıyla Kars – Ahalkelek demiryolu hattının inşasına karşı çıkmaktadır. Bu amaçla 2006 yılı sonunda Ameriken Export - Import Bankasının bu hatta kredi vermesini önleyecek bir mevzuat değişikliği yapılması sağlanmıştı.⁵¹ 2007 yılında ise bu kez Denizaşırı Özel Yatırımlar Kuruluşu'nun (Overseas Private Investment Cooperation = OPIC) bu hat için kredi veya garanti vermesini önlemek üzere, OPIC 2007 Tahsis Kanununa, bir madde eklenmiştir.⁵² Burada ilginç olan husus hattı inşa edecek olan Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan'ın ne Export Import Bank'tan ne de OPIC'ten kredi talebinde bulunmamış olmasıdır.

Kars-Ahalkelek demiryolu hattının temeli, üç ülkenin Cumhurbaşkanları tarafından Tiflis'te 21 Kasım 2007 tarihinde yapılan bir törenle atılmıştır.

Cumhurbaşkanı Gül bu törende yapılan konuşmada⁵³ bu hattın sadece Bakü – Tiflis ve Kars'ı değil Çin'i Londra'ya bağladığını belirtmiştir. Gerçekten de Çin'den hareket edecek trenler, Hazar denizini feribot ile geçtikten sonra Kars – Ahalkelek hattı üzerinden Türkiye'ye girecek, inşaatı devam etmekte olan Marmaray'dan İstanbul Boğazını geçecek, tüm Avrupa'yı katettikten sonra, Manş tüneliyle Londra'ya ulaşabilecektir. Hat bu haliyle gerçek bir, "Orient Express" olmaktadır⁵⁴.

Diğer yandan bu hat Rusya üzerinden, Avrupa'dan Uzak Doğu'ya uzanan "Trans - Siberian" hattına göre çok daha kısadır.

51 Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 23-24, s. 36-39.

52 Armenian Assambly of Armenia, Press Release, 22 Haziran 2007.

53 Konuşmanın tam metni için bkz. http://www.cankaya.gov.tr/tr_html/KONUŞMALAR/21.11.2007-3706.html

54 Orient Express, Paris ve Londra'dan başlayıp Bağdat'ta sona eren ve uçak seferlerinin az olduğu Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde sıkça kullanılan demiryolu hattı.

Cumhurbaşkanı konuşmasında hat hizmete girince tarihi İpek Yolu'nun, demiryolu üzerinden gerçekleşeceğini, Kazakistan'ın katılmasının projeyi gerçek anlamda çalışır hale getirdiğini söylemiştir. Cumhurbaşkanı ayrıca Tiflis ve Bakü arasındaki otoyol bittiğinde bu yolların Karadeniz Otoyoluna bağlanacağını ve Bakü ile İstanbul arasında otoyol olacağını da belirtmiştir. Abdullah Gül son olarak Kafkas bölgesini ilgilendiren projelerin bütün ülkelere açık olduğunu, "barış ve istikrar hâkim olduğunda" hiç kimsenin dışlanması gibi bir arzunun mevcut bulunmadığını vurgulamış ve bu projenin bir gün sadece üç ülkeye değil, bütün bu coğrafyaya hizmet edecek hale geleceğine inandığını söylemiştir.

Basın haberlerine göre⁵⁵ proje üç yılda bitirilecektir. Bu hattın Türkiye'deki 76 kilometrelik kısmı için 286 milyon YTL, Gürcistan'daki 29 kilometrelik kısmı ve bu ülke demiryollarında yapılacak iyileştirmeler için de 314 milyon YTL harcanacaktır. Hattın başlangıçta yılda 5 milyon ton ve 2010'dan sonra ise 15 milyon ton yük taşıması, 2020'den sonra ise yükün 30 milyon tona çıkması beklenmektedir.⁵⁶

Bu demiryolu hattının siyasi önemi, Ermenistan'ı dışarıda bırakmanın yanında Gürcistan, Azerbaycan ve başta Kazakistan, olmak üzere Orta Asya ülkelerini Rusya demiryolları tekelinden kurtarmasıdır.

Kars–Ahalkalek demiryolu hattının temelini atılması Ermeni siyasi çevrelerinde sessizlikle karşılanırken basında bu projenin Ermenistan'ı izole etmeyi amaçladığı⁵⁷ veya ekonomik değil askeri – siyasi amaçlı olduğu gibi⁵⁸ bazı aşırı yorumlar yapılmıştır.

ABD Hükümet çevrelerinde bu konuda sessizlik hâkimken AB'de görüş ayrılığı bulunduğu görülmüştür. Avrupa Komisyonu'nun Dış İlişkiler ve Avrupa Komşuluk Politikası'ndan sorumlu üyesi Bayan Benita Ferrero-Waldner, Komisyonun tutumunun mevcut transit taşıma yollarının geliştirilmesini destekleme ve Kars–Ahalkalek gibi yeni paralel yollar yaratmama olduğunu bildirmiştir. Ayrıca bölgedeki tüm ülkeleri bağlayan ve Ermenistan'ı izole etmeyen TRACECA (Transport Corridor Europe Caucasus Asia) programının desteklendiğini ve bu

55 Zaman, 22 Kasım 2007.

56 Eurasia Daily Monitor, 27 Kasım 2007.

57 Noyan Tapan, 23 Kasım 2007.

58 Pan Armenian, 26 Kasım 2007.

program için ayrılan yardım fonlarının Kars–Ahalkalek hattı için kullanılmayacağı, Komisyonun bu konuda Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (European Bank for Reconstruction and Development = EBRD) ve Avrupa Yatırım Bankasına da (European Investment Bank = EIB) haber verdiği söylenmiştir. Kısaca bu proje için Avrupa Birliği kaynaklarından finansman sağlanamayacaktır⁵⁹. Ancak burada ilginç olan husus, söz konusu proje için Avrupa Birliğinden de yardım istenmemiş olmasıdır.

Avrupa Komisyonu bu tutuma karşılık Avrupa Parlamentosu'nun Avrupa Birliği'nin Güney Kafkasya politikasına ilişkin 17 Ocak 2008 tarihli kararında bu demiryolu hattı konusunda şu ifade yer almıştır: “Bakü–Tiflis–Kars demiryolu projesi gibi, bölgeler arası girişimleri not eder; bu girişimin dünyanın bu bölgesinin Avrupa ve uluslararası ekonomiye, daha iyi ekonomik ve siyasi entegrasyonuna ve bölgenin ekonomik ve ticari gelişmesine yol açtığına inanır”.

Avrupa Parlamentosu böylece Kars–Ahalkalek hattının bölgenin Avrupa ve uluslararası ekonomiye entegrasyonu ve kalkınması için önemini vurguladıktan sonra, bir denge arayışı içinde bu projenin Ermenistan'ın mevcut hattının “by pass” ettiğine de değinmiştir. Ayrıca Türkiye'yi ve Güney Kafkas Cumhuriyetlerini, bölgenin ekonomik entegrasyonu için etkili politikalar izlemeye ve kısa görüşlü ve siyasi amaçlı enerji ve taşıma projelerinden kaçınmaya davet etmiştir.

Burada da dikkati çeken husus bu uyarmanın sadece Türkiye için değil, Ermenistan dahil tüm Kafkas ülkeleri için yapıldığıdır.

Bağımsızlığından önce Ermenistan demiryolu gayet faaldi, 1988 yılında 30 milyon ton yük ve yaklaşık 5 milyon yolcu taşınmıştı. 1988 Aralık ayındaki deprem Gümrü ve civarındaki hatlara büyük zarar verdi. Sonra Karabağ sorunu nedeniyle Azerbaycan ile olan demiryolu bağlantısı 1990 başlarında kesildi. Türkiye'de 1993'te Kars sınır kapısını kapayınca Kars–Gümrü tren hattı durdu. Böylelikle Ermenistan demiryolu sadece ülke içinde Gürcistan'a gitmek için kullanılabilir oldu. Ancak Gürcistan'ın Abhazy ile olan demiryolu hattı da kesilmiş olduğundan Rusya'ya demiryolu bağlantısı yoktu. Bu durum Ermenistan demiryollarında ciddi bir gerilemeye yol açtı. 2006 yılında sadece 2,7 milyon ton ve 675.000 yolcu taşınabildi⁶⁰. Kars–Ahalkalek hattının inşa edileceği anlaşılınca, Kars–Gümrü hattının bir gün yeniden çalıştırılabileceği ümitleri de söndü. Bu durum Ermenistan demiryollarının başkaları tarafından işletilmesini gündeme getirdi ve bu iş için ihale açıldı. Ermenistan demiryollarına RITES adını taşıyan bir Hint demiryolu

59 Today's Zaman, 24 Kasım 2007.

60 Railway Gazette International, UK, 16 Ocak 2008.

şirketiyle Rus Demiryolu Şirketi talip oldu. Ancak RİTES kısa zamanda çekildi ve Ermenistan demiryollarının işletmesini Rus demiryolları aldı⁶¹.

Yapılan sözleşmeye göre Rus demiryolları Ermenistan demiryollarını 30 yıl süre ile işletecektir. Bu süre 20 yıl daha uzatılabilecektir. Ücret olarak Ermenistan'a 5 milyon dolar ve yıllık hasılatın %2'si ödenecektir. Ermenistan demiryollarının ıslahı için toplam 570 milyon dolar yatırım yapılacak ve ilk beş yılda 220 milyon dolar harcanacaktır.

Türkiye ile sınır açılması halinde yatırımlar 610 milyona, Azerbaycan ile sınırların açılması halinde 1.800 milyon ve Gürcistan–Abhazya demiryolu çalışmaya başladığı takdirde 2.130 milyon dolara çıkacaktır⁶².

Türkiye ile Azerbaycan sınırı kapalı olduğu ve Abhazya demiryolu hattı da işlemediği sürece Ermenistan demiryollarını kâr getirecek şekilde işletilmesi mümkün görülmemektedir. O nedenle bu demiryolunun Rusya tarafından işletilmesinin ekonomik değil siyasi bir karar sonucu olduğu anlaşılmaktadır.

Rusya'nın Güney Kafkaslarda varlığını sürdürebilmek için Ermenistan'dan yararlandığı ve bu amaçla bu ülke ile çok yakın ilişkiler kurduğu, Ermenistan'ın sınırlarının korunmasını Rus birliklerinin üstlendiği, ayrıca ülkede bir Rus askeri üssü bulunduğu, bunlar dışında son birkaç yıldan beri Rusya'nın Ermeni ekonomisinde de önemli bir yer edinmeye çalıştığı nitekim halen Ermenistan'ın haberleşme ve telekomünikasyon kuruluşlarının Rusya tarafından kontrol edildiği, ülkenin enerji kaynaklarının %60'ına da Rusya'nın sahip olduğu bilinmektedir⁶³. Rusya'nın Ermenistan demiryollarının işletmesini almasını da Ermenistan ekonomisini kontrol girişimleri arasında mütalaa etmek gerekmektedir.

III - SOYKIRIM İDDİALARINA İLİŞKİN GELİŞMELER.

Bu bölümde Ermeni soykırım iddiaları hakkında, 2007 yılının ikinci yarısından 2008 yılı ortalarına kadar vuku bulan olayları özetleyeceğiz.

İncelediğimiz dönemde Ermeni soykırım iddialarını tanıyan milli parlamento olmamış ancak bazı ülkelerde ve kuruluşlarda bu alanda faaliyetler gözlemlenmiştir.

61 Radio Liberty, 11 Aralık 2007.

62 Armenews, 23 Ocak 2008.

63 Armenia Now, 18 Ocak 2008.

1. İngiltere

İncelediğimiz dönem içinde İngiltere'ye ilişkin olarak üç tür faaliyet görülmektedir: Galler bölgesine bir Ermeni anıtı dikilmesi, Canterbury Başpiskoposu'nun soykırım iddialarını tanınması ve İngiliz Hükümetinin bu iddiaları tanınması talebine verdiği cevap.

Galler Bölgesinin soykırım iddialarını tanınması hayli eskidir. Bu bölgenin Başbakanı Rhodri Morgan 24 Nisan 2001 tarihinde Cardiff şehrindeki Barış Tapınağına 1915 soykırımı kurbanlarının anısına bir çelenk koymuş, Galler Bölgesi Meclisi 30 Ekim 2001 tarihinde Ermeni soykırımını tanıyan ve İngiltere ve Türkiye'nin de tanınmasını isteyen bir bildiriye oy çoğunluğuyla kabul etmiş, Gwyndd Şehir Meclisi 2004 yılında, Cardiff şehir Meclisi ise 2005 yılında Holokost Günü (27 Ocak) münasebetiyle Ermeni soykırım iddialarını tanımış, Galler Özgür Kiliseleri Konseyi bu tanımayı 24 Nisan 2005 tarihinde yapmıştır. Ayrıca İngiliz Parlamentosundaki Galler Bölgesi milletvekillerinin çoğunluğu da 2006 ve 2007 yıllarında Ermeni soykırımını tanıyan kararlar kabul etmişlerdir⁶⁴.

3 Kasım 2007 tarihinde Cardiff şehri Barış Tapınağı bahçesine Haçkar şeklinde bir Ermeni "soykırım" anıtı dikilmiştir. Anıtın üzerinde "Ermeni Soykırımı Kurbanları Anısına" yazısı bulunmaktadır⁶⁵. Bu münasebetle yapılan törene Galler Bölgesi Birinci Bakanı Lord Elis-Thomas ile Ermenistan'ın İngiltere'deki Büyükelçisi Vahe Gabrielyan katılarak birer konuşma yapmışlardır. Bu arada Lord Elis-Thomas haçkarın bedelinin Galler'de yaşayan Ermeniler tarafından ödendiğini de belirtmiştir⁶⁶. Törene, aralarında Avustralya'dan gelenlerin olduğu ifade edilen yüzlerce (Türk kaynaklarına göre 300⁶⁷) Ermeni katılmıştır⁶⁸. İngiltere'deki Türkler ve Kıbrıslı Türkler bu haçkarın dikilmemesi için başından beri yoğun faaliyet göstermişler⁶⁹, 100 kadar Türk bu tören için Cardiff'e gitmiş ancak önce bir salonda başlayan ve bahçede devam eden törenlere alınmamışlardır. Türk gazetecileri de aynı muameleye maruz kalmıştır⁷⁰.

64 Walles-Armenia Solidarity, Press Release, 24 Eylül 2007.

65 South Wales Echo, 3 Kasım 2007.

66 Armenews, 4 Kasım 2007.

67 Cnnturk.com, 3 Kasım 2007.

68 Morning Star, 7 Kasım 2007.

69 Zaman, 8 Ekim 2007.

70 Cnnturk.com, 3 Kasım 2007.

İngiliz Kilisesinin Başı, Canterbury Başpiskoposu Rowan Williams, 2004 yılında İngiltere'ye yaptığı ziyareti iade etmek amacıyla, 2007 Eylül ayı sonuna doğru Ecmiyazin'de, Ermeni Patriği Karekin II'yi ziyaret etmiştir. Bu münasebetle yayınlanan ortak bildiriye⁷¹ Williams ve Karekin II'nin, Dünya Kiliseler Birliği İcra Komitesi üyeleriyle birlikte, Erivan'da Ermeni Soykırımı Anıtı'nda tüm soykırım kurbanları için düzenlenen bir ayin ve anma törenine katıldıkları bildirilmektedir.

Williams bu törende yaptığı konuşmada, 20. Asrın en büyük yüzkarası bir olaydan, etnik ve dinsel gerçeklerle tüm halkların merhametsizce katledildiklerinden, dünyanın bu olaylarla ilgilenmemesinden, kurbanların çektiği acıların 20. Asır boyunca inkâr edilmesinden, yeni başlayan asırda bu vahşet ve inkârın geride bırakılması ve geçmiş hakkında gerçeğin söylenmesi gereğinden bahsetmiştir⁷².

Görüldüğü gibi Williams Türkiye veya Türk sözcüklerini kullanmamıştır. Ancak herkes kimi kastettiğini anlamıştır. Başpiskopos böyle davranmakla İngiliz Hükümetinin aşağıda değineceğimiz tutumuna ters düşmemeye çalışmıştır. Buna karşılık bir Ermeni gazetecisinin sorusuna verdiği yanıtta, Galler'de görev yaptığı sırada bu bölgenin başbakanıyla beraber Ermeni soykırımını tanıyan resmi kişilerden biri olduğunu, zamanla bu sorunun İngiltere çapında da ele alınacağını ümit ettiğini ifade etmiştir⁷³.

Diğer yandan İngiltere'deki Ermeni militanlar, Armenian Solidarity adında bir örgüt dâhilinde soykırım iddialarının tanınması için yoğun faaliyet göstermeye devam etmişlerdir. Bu çerçevede, İngiliz Milletvekili Andrew George'un aracılık etmesiyle 16 Ekim 2007 tarihinde Avrupa İşleri Bakanı Jim Murphy ziyaret edilmiştir. Adı geçen Ermenilerin taleplerini dinledikten sonra sorunu inceleyeceğini ve diğer milletvekilleriyle görüşeceğini söylemiştir⁷⁴.

Daha önce bildirdiğimiz gibi⁷⁵ İngiliz Avam Kamarasına Ermeni soykırım iddialarının tanınmasını öngören ve EDM 357 sayısını taşıyan bir önerge verilmişti. Bu önergeyi imzalayanların sayısının 175'e ulaştığı anlaşılmaktadır⁷⁶. Önergenin

71 Mother See of Holy Etchmiadzin, Press Release, 26 Eylül 2007.

72 Ekklesia, UK, 3 Ekim 2007.

73 Arminfo, 25 Eylül 2007.

74 Armenian Solidarity, Press Release, 16 Ekim 2007.

75 Ömer Engin Lütem, Olaylar ve Yorumlar, Ermeni Araştırmaları, Sayı 23-24, s. 61,62.

76 Armenian Solidarity, Press Release, 16 Ekim 2007.

metni şöyledir. “Avam Kamarası 1915 yılında bir milyondan fazla Ermeninin öldürülmesinin bir soykırım fiili olduğuna inanır; bunu tanınması için Birleşik Krallık Hükümetine çağrıda bulunur ve aynı şekilde davranmasının Türkiye'nin uzun vadeli çıkarı olduğuna da inanır.”

Ermenilerin İngiltere'deki bir diğer girişimi de Ermeni soykırımını tanınması için İngiliz Hükümetine bir dilekçe verilmesi olmuştur. Bu dilekçenin metni şudur: Yirminci Asrın ilk soykırımında bir milyondan fazla Ermeni Osmanlı İmparatorluğu (günümüzde Türkiye) tarafından katledilmiştir. Bu dilekçeyi imzalamış olan bizler Başbakan ve Majesteleri Hükümetinden 1915 Ermeni soykırımını tanınmasını istiyoruz: zira inkâr “onları ikinci kez öldürmektir”⁷⁷.

İngiliz Hükümetinin bu dilekçeye 8 Aralık 2007 tarihinde verdiği cevabın tam metni⁷⁸ Dergimizin “Güncel Belgeler” bölümündedir. 2001 yılında Ankara'daki İngiltere Büyükelçiliği tarafından Hükümetinin bu konudaki görüşünü yansıtan bir basın bildirisini daha önce yayımlamıştık⁷⁹. Her iki metnin önemli bölümünü şu cümle oluşturmaktadır: “Ne bu hükümet ne de geçmiş İngiliz Hükümetleri bu olayların, 1948 BM Soykırım Sözleşmesi'nde tanınılması yapılmış olan soykırım olarak sınıflandırılabilmesi için, bizi ikna edecek yeterince kesin kanıt bulunduğu görüşündedir; söz konusu Sözleşme zaten geçmiş olaylara uygulanmamaktadır”.

2007 metni 2001 yılına nazaran bazı farklar içermektedir.

Birinci fark, geçen asrın başında Osmanlı İmparatorluğu vatandaşı bir milyondan fazla etnik Ermeninin öldürülmesine neden olan korkunç olayların İngiliz Hükümetince kabul edildiğinin ve bunların üzüntüyle karşıladığının belirtilmesidir.

İkinci fark, Türk ve Ermeni halkları arasında bir uzlaşma olabilmesi ve bölgede yaşayan herkesin barışçıl ve güvenli bir geleceğe kavuşabilmesi için bir yaklaşımın benimsenmesi gerektiği fikridir. Bunun için de Türkiye ve Ermenistan'ın aralarındaki işbirliğini, ekonomik gelişmeyi ve karşılıklı anlayışı geliştirmeleri gerektiği belirtilmektedir.

Üçüncü fark ise Türkiye'nin Avrupa Birliği sürecinde iyi komşuluk ilişkilerine bağlılığını göstermesi, sınır anlaşmazlıklarını çözümlenmeyi taahhüt etmesi gerek-

77 <http://petitions.pm.gov.uk/armeniangenocide/>

78 Aynı kaynak.

79 Ermeni Araştırmaları, Sayı 2, ss.268, 269.

tiğidir. Katılım müzakerelerindeki ilerlemelerin bu ve diğer alanlarda kaydedilecek gelişmelere bağlı olduğu da belirtilmektedir.

Özetlemek gerekirse İngiltere 1915 olaylarını soykırım olarak değil, katliam olarak görmeye devam etmektedir. Ancak artık bu olaylarda bir milyondan fazla kişinin öldüğü iddiası kabul edilmeye başlanmış fakat bu rakama nasıl ulaşıldığı açıklanmamıştır. Türk ve Ermeni halkları arasında bir uzlaşma olması ise iki ülke arasında işbirliğinin, ekonomik gelişmenin ve karşılıklı anlayışın geliştirilmesine bağlanmıştır. Ayrıca Türkiye'nin Avrupa Birliği ile olan müzakerelerinde ilerleme olması da Ermenistan ile iyi komşuluk ilişkilerinin geliştirilmesi ve sınır anlaşmazlıklarının çözümlenmesine (sınır kapısının açılmasına) irtibatlandırılmıştır. Bu yaklaşımlar daha ziyade Ermeni görüşlerini yansıtmaktadır.

Sonuç olarak İngiliz Hükümetinin soykırım iddialarını kabul etmeme karşılığında, dolaylı bir şekilde bazı Ermeni görüşlerine destek verdiği ve böylece bu konuda bir denge sağlamaya çalıştığı söylenebilir.

2. İran

İran Cumhurbaşkanı Mahmut Ahmedinejat iki günlük resmi bir ziyarette bulunmak üzere 22 Ekim 2007 tarihinde Erivan'a gelmiş, Başkan Koçaryan ile görüştüktan ve beraberce bir basın toplantısı yaptıktan sonra Erivan Üniversitesini ziyaret etmiş, orada kısa bir konuşma yapmış ve öğrencilerin sorularını cevaplandırmıştır. Burada, Ermeni soykırımı hakkında Tahran'ın tutumunun ne olduğu hakkındaki bir soruya her türlü insan hakları ihlalinin kınadığını⁸⁰, İran'ın tutumunun iki ilkeye dayandığını, birincisinin her milletin, gelecek için ve geçmişin tekrarlanmaması için, tarihini hatırlaması gerektiği, ikincisinin ise İran'ın her zaman Ermenistan'ın yanında yer alacağı olduğu cevabını vermiştir⁸¹. Görüldüğü gibi bu ifadeler dinleyenlerin hoşuna gidecek bir nitelikte olmakla beraber sorulan soruya cevap değildir. Ahmedinejat'ın, Türkiye ile olan ilişkileri dikkate alarak, bu konuya girmemeyi tercih ettiği anlaşılmaktadır.

Daha sonra İran Cumhurbaşkanı'na fahri doktor unvanı verilmiştir. Bu olay, Ahmedinejat Yahudi Holokostunu tanımadığı için, ABD'deki gerek Ermeni⁸² ve ge-

80 Noyan Tapan, 23 Ekim 2007.

81 PanARMENIAN.Net, 22 Ekim 2007.

82 Armenian Reporter, 27 Ekim 2007, Armenian Weekly, 27 Ekim 2007.

rek Musevi⁸³ basınında Erivan Üniversitesi'nin kınanmasına neden olmuştur.

Ertesi gün, programa göre, Ahmedinejat'ın Meclis Başkanını ziyaret ettikten sonra Ermenistan Parlamentosunda konuşması, Soykırım Anıtı'nı ve Erivan'daki camii ziyaret etmesi ve bu şehirdeki İran cemaatini kabul etmesi gerekiyordu. İran Cumhurbaşkanı Meclis Başkanı Tigran Torosyan ile görüşükten sonra Ermenistan'dan ayrılmıştır. Torosyan bu durumu İran'da bazı iç gelişmelere bağlamış, Dışişleri Bakanı Oskanyan ise bu konudaki soruları iki ülke arasındaki ilişkilerin bu tür protokol sorunlarından etkilenmeyecek kadar iyi olduğunu ifadeyle geçiştirmeye çalışmış ve Ahmedinejat'ın soykırım anıtına gitmemek için Erivan'dan erken ayrıldığı görüşünü kabul etmemiştir⁸⁴.

Bununla beraber İran Cumhurbaşkanı'nın Erivan ziyaretini kısa kesmesi için başka bir neden bulmak zordur. Ermenistan Meclis başkanının İran'daki iç gelişmeleri öne süren açıklaması doğrulanmamıştır. İran Cumhurbaşkanı'nın Türkiye'yi ziyaret etmek istediği bir dönemde Soykırım Anıtı'na giderek bu ziyareti zora sokmak istemediği, ayrıca soykırım anıtına gitmemesinin Ankara'da Anıtkabir'i ziyaret etmemesi için de emsal oluşturması düşünülmüş olması mümkündür.

Soykırım Anıtı'nın ziyaret edilmemesinin getirdiği burukluk hariç, Ahmedinejat'ın Ermenistan ziyareti verimli geçmiş ve iki ülke güney Ermenistan'da bir rafineri, Aras Nehri üzerinde bir hidroelektrik santral, Ermenistan'ı İran'a bağlayacak bir demiryolu inşası ile İran'dan Ermenistan'a geçen doğal gaz boru hattının gelecek yıl bitirilmesi üzerinde anlaşmışlardır⁸⁵.

3. Bulgaristan

Bulgaristan'daki Ermeni azınlığının soykırım iddialarının tanınması konusunda gayet aktif olduğu ve bu alanda gerek aşırı sağ partiler gerek Bulgar Ortodoks kilisesi tarafından desteklendiği görülmektedir.

Bulgaristan'ın Filibe Cemaatler Meclisi 4 Ekim 2007 tarihinde Ermeni soykırım iddialarını tanıyan ve bunların Bulgaristan Millet Meclisi tarafından tanınmasını isteyen bir karar kabul etmiştir⁸⁶.

Bulgar Ortodoks Kilisesi Sinod'u (Meclisi) ise Ermeni Baş Patriği Karekin II'e 4

83 Baltimore Jewish Times, 29 Ekim 2007.

84 RFE/RL, 25 Ekim 2007.

85 Aynı kaynak.

86 Noyan Tapan, 17 Ekim 2007.

Aralık 2007 tarihinde bir mektup göndererek 1915 Ermeni “soykırımı” hakkında derin üzüntülerini dile getirmiştir. (Mektupta Osmanlı İmparatorluğu’nun Bulgar halkı ve kilisesine beş asır eziyet yaptığı da ileri sürülmüştür⁸⁷). Bulgaristan Başbakanı Stanişev’in Ermenistan’a yaptığı ziyarete ve Erivan’daki soykırım anıtına gitmesine aşağıda değineceğiz.

Bulgar Parlamentosu’nun Ermeni Soykırım iddialarının kabulünü öngören bir karar tasarısını, çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu ve halen Hükümette yer alan Hak ve Özgürlükler Partisi (HÖH) milletvekillerinin gayretleriyle reddettiğini daha önce bildirmiştik⁸⁸. Bu girişimin öncülüğünü yapan aşırı sağcı ATAKA Partisine mensup milletvekilleri tarafından bu konuda hazırlanan yeni bir yasa teklifi Bulgar Parlamentosu’na sunulmuş ancak 17 Ocak 2007 tarihinde 50’ye karşı 63 oyla reddedilmiştir. Böylelikle adı geçen Parti bu konuda üçüncü kez yenilgiye uğramıştır⁸⁹.

Ancak oylamada 60 milletvekilinin çekimser kalması ve kabul ve ret oyları arasında 13 oy gibi az bir fark bulunması bu konunun tekrar Bulgar Parlamentosu’na geleceğini göstermektedir. İleride Hak ve Özgürlükler Partisi’nin Hükümet koalisyonuna katılmayacağı bir zamanda Bulgar Meclisi’nin Ermeni soykırım iddialarını kabul etmesi olasılığı yüksektir.

4. Danimarka

Aşırı sağ eğilimli Danimarka Halk Partisi milletvekili Morgen Messerschmidt’in Danimarka’nın Ermeni soykırımını tanıyıp tanımadığı hakkında Hükümete yönelttiği bir soruya Dışişleri Bakanı Per Stig Moeller, Hükümetin görüşüne göre bunun bir tarihi sorun olup tarihçilere bırakılması gerektiği cevabını vermiştir⁹⁰.

Bu cevap Danimarka Hükümetinin baştan kesin bir tutum belirleyerek, kendilerine hiçbir yarar getirmeyecek Ermeni “soykırımı” tartışmalarının dışında kalmayı yeğlediğini göstermektedir. Diğer yandan bu tutum soykırım iddialarının bir tarihçiler ortak komisyonu tarafından incelenmesini savunan Türk görüşünü de dolaylı bir şekilde desteklemektedir.

87 Noyan Tapan, 10 Aralık 2007.

88 Ömer Engin Lütem, “Olaylar ve Yorumlar”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 20-21, s. 46-48.

89 Bugün, 18 Ocak 2008.

90 Agence France Presse, 10 Ocak 2008.

5. İspanya

İspanya Katalan partisi olan Esquerra Republicana 12 Aralık 2007 tarihinde Ermeni soykırım iddialarını tanıyan bir kanun tasarısını İspanyol Meclisine sundu. Tasarı Dışişleri Komisyonu'ndan geçti ancak Hükümetin muhalefeti nedeniyle, son tarih olan 15 Ocak 2008'den önce Meclis Genel Kurul'da görüşülemedi ve kadük (geçersiz) oldu⁹¹.

Bu vesileyle Ermenilerin bir süreden beri İspanyol Meclisi'nden soykırım iddialarını tanıyan bir karar veya kanun geçirmeye çalıştıkları, bu amaçla İspanya'da Katalonya ve Bask bölgesi gibi ayrılıkçı eğilimlerin güçlü olduğu mahalli parlamentoları kullanmaya çalıştıkları, 2006 yılında iki Katalan milletvekilinin Meclisin böyle bir karar alması için uğraştıkları ancak başarılı olamadıkları⁹², 2007 yılında ise Bask Bölgesi parlamentosunun soykırım iddialarını ve diğer Ermeni taleplerini çekincesiz kabul eden bir karar aldığını⁹³ hatırlatalım.

Aşağıda ayrıca değineceğimiz üzere, İspanya'nın Alicante şehrine 18 Ocak 2008 tarihinde bir Ermeni Haçkarı dikilmiş bulunmaktadır.

6. MERCOSUR

Güney Amerika'da Arjantin, Şili, Uruguay ve Paraguay tarafından kurulmuş, hükümetler arası bir ticaret örgütü olan MERCOSUR'un Parlamentosu 19 Kasım 2007 tarihinde "Osmanlı Türkiye'si tarafından 1915-1923 tarihleri arasında yapılan ve bir buçuk milyon kişinin ölümüne neden olan soykırımı kınayan ve haklı davasında Ermeni halkının destekleyen" bir karar kabul etmiş ve bu "soykırımı" şimdiye kadar tanımamış olan hükümet ve parlamentolara tanımaları çağrısında bulunmuştur.

Bu vesileyle bir ticaret kuruluşu olan MERCOSUR Parlamentosu'nun böyle bir konuda karar almasının anlamı bulunmadığını, diğer yandan Arjantin, Şili ve Uruguay milli parlamentoları daha önce bu konuda kararlar kabul ettiklerinden örgütün bu kararının ayrı bir önemi bulunmadığını belirtelim.

91 Armenews, 23 Ocak 2008.

92 Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 23-24, s.66.

93 Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 25, ss. 18, 19.

7. Etiyopya Ortodoks Kilisesi

Soykırım iddiaları konusunda yer verilmesi gereken bir olay da Beyrut yakınlarındaki Antelya'sta yerleşik Ermeni Kilikya Patriği Aram I'in Adia Abeba'ya yaptığı ziyaret sırasında Etiyopya Ortodoks Kilisesi Patriği Abune Paulos ile imzaladığı bir Ortak Bildiride 20. Asrın ilk soykırımı olan Ermeni soykırımı ile son soykırımı olan Rwanda soykırımının tanınmasının önemini belirtmeleridir⁹⁴.

8. Erivan'daki Soykırım Anıt ve Müzesine Yapılan Ziyaretler

Daha önce birçok kez bildirdiğimiz gibi Ermenistan'a resmi ziyarette bulunan kişiler protokol yetkilileri tarafından Soykırım Anıtı ve Müzesini ziyaret etmeye davet olunmaktadırlar. Bunlardan çoğu, nezaket gereği bu ziyareti yapmakta; ancak bu jestler Ermeni medyasında bu ülkelerin Ermeni "soykırımını" tanıdığı şeklinde yorumlanmaktadır.

Ermeni Soykırım Anıtı ve Müzesi idaresine göre yılın ikinci yarısından Şubat 2008 başlarına kadar Soykırım Müzesini ziyaret eden önemli şahsiyetler şunlardır:

27 Haziran 2007: Yunanistan Cumhurbaşkanı Karolos Papulias⁹⁵. Yunanistanın 1996 yılında Ermeni soykırım iddialarını tanıdığı için Ermenistan'a resmi bir ziyaret yapan Papulias'ın anıta da girmesi bekleniyordu.

6 Eylül 2007: Fransız Sosyalist Partisi Birinci Sekreteri François Hollande. Fransız Sosyalistlerinin gerek 2001 yılında çıkarılan ve Ermeni soykırım iddialarını tanıyan kanunun gerek 2006 yılında Fransız Millet Meclisi'nde kabul edilip tasdik için Senato'ya gönderilen Ermeni "soykırımını" inkâr edenlerin cezalandırılmasını öngören kanunun mimarları olduğu için bu ziyaretin normal sayılması gerekir⁹⁶.

19 Eylül 2007: İtalyan Millet Meclisi Dış İlişkiler Komitesi Başkanı Umberto Rainier ve beraberindeki heyet⁹⁷. Bilindiği üzere İtalyan Parlamentosu 2000 tarihinde Ermeni soykırım iddialarını tanımıştır.

94 Catholicosate of Cilicia, Press Release, 11 Temmuz 2007.

95 http://www.genocide-museum.am/delegation_003.html

96 Aynı kaynak.

97 Aynı kaynak.

25 Eylül 2007: Canterbury Başpiskoposu Rowan Williams⁹⁸ İngiltere'nin durumunu yukarıda ele aldık.

10 Ekim 2007 Romanya Savunma Bakanı Teodor Melescanu⁹⁹. Romanya Parlamentosu'nun Ermeni soykırım iddiaları hakkında bir kararı yoktur. Diğer yandan Romanya Cumhurbaşkanı Trian Basescu'nun bu konuda Türkiye'yi rençide etmemek için gayretleri hatırlandığında¹⁰⁰ Melescanu'nun bu davranışını açıklamak güç olmaktadır.

20 Ekim 2007: Fransa'nın Marsilya Belediye Başkanı ve Fransız Senatosu Başkan Yardımcısı Jean-Claude Gaudin¹⁰¹. Marsilya, Paris ve Lyon ile birlikte Fransa'da en fazla Ermeni'nin yaşadığı bir şehirdir. Gaudin, Ermenilere verdiği destek ile tanınan bir politikacı olup, Ermeni "soykırımını" inkâr edenlerin cezalandırılmasını öngören yasa tasarısını, Senato gündemine alındığı takdirde, oy vereceğini açıklamıştır.

22 Ekim 2007: Fransa'nın Nice şehri Belediye Başkanı ve aynı zamanda Senatör Jacques Peyrat. Erivan Belediye Başkanı Yervand Zaharian Peyrat'ın bu ziyaretini iade etmek için Kasım ayında Nice'e gitmiş ve bu şehirdeki "Ermeni Bahçesi" adını taşıyan parka bir haçkar dikilmesini önermiştir¹⁰².

23 Ekim 2007: Yunanistan Genel Kurmay Başkanı General Dimitros Grapsas. Adı geçen özel deftere "Binlerce Ermeni'ye katılarak soykırıma hayır diyorum. Bu tür olayların gelecekte olmamasını ümit ediyorum" sözlerini yazmıştır¹⁰³.

26 Ekim 2007: Bir konferans münasebetiyle Erivan'da bulunan BDT Eğitim Bakanları.¹⁰⁴ Bu konferansa katılan Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan Eğitim bakanlarının söz konusu anıta gitmekte bir sakınca görmedikleri anlaşılmaktadır.

98 Aynı kaynak.

99 Aynı kaynak.

100 Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 23-24, s. 63-64.

101 Aynı kaynak.

102 Noyan Tapan, 28 Kasım 2007.

103 Armradio, 22 Ekim 2007.

104 <http://www.genocide-museum.am/delegation.html>

8 Kasım 2007: İsviçre Milli Konseyi Başkanı Bayan Christine Egerszegi-Obrist¹⁰⁵: İsviçre Parlamentosu'nun 2003 yılında Ermeni soykırım iddialarını tanıdığı bilinmektedir.

11 Kasım 2007: Avrupa Konseyi Genel Sekretri Terry Davis¹⁰⁶. Adı geçen özel deftere şunları yazmıştır: “Bu korkunç olayların yeniden, dünyanın herhangi bir yerinde yaşanmasına asla izin vermemeliyiz”. Avrupa Konseyi'nin Ermeni soykırım iddiaları hakkında bir kararı olmadığı ve memleketi İngiltere Parlamentosu'nda da böyle bir karar alınmamış olduğu için Terry Davis'in anıta girmeyi kabul etmemesi normal olandır.

13 Kasım 2007: Litvanya Savunma Bakanı Juozas Olekas. Bu vesileyle gazetecilere bir demeç veren bakan, Müzede gördüklerinin kendisini çok etkilediğini, ailesinin de Sovyetler tarafından sürgüne gönderildiğini ve kendisinin Sibiryada doğduğunu, bu acıların unutulmaması ancak geleceğe bakılması gerektiğini söylemiştir¹⁰⁷.

14 Kasım 2007: Bulgar Başbakanı Sergey Stanişev Kasım ayında Ermenistan'a yaptığı resmi ziyaret sırasında bu anıta da giderek çelenk koymuş ve özel deftere şunları yazmıştır: “Geçmişî hatırlayalım, zamanımızda yaşayalım ve geçmişin anıtları geleceği inşa etmek için en iyi teşvik olduğundan, geleceğe inanalım”¹⁰⁸.

14 Aralık 2007: Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinin gümrük idareleri başkanları Anıtı ziyaret ederek çelenk koymuşlar ve ayrıca müzeyi de ziyaret etmişlerdir. Ziyaret edenler arasında bu kuruluşun üyesi Müslüman ve Türk asıllı ülkelerin temsilcilerinin de bulunduğu görülmüştür.

30 Ocak 2008: Rus Federasyonu Moskova Bölgesi Valisi Boris Gromov Anıtı ziyaretle bir çelenk koymuştur.

6 Şubat 2008: Rusya Federasyonu Başbakanı Viktor Zubkov Anıta bir çelenk koymuş ve bir ağaç dikmiştir.

105 Aynı kaynak.

106 Armenian Genocide Museum & Institute, 4 Kasım 2007.

107 Armenews, 23 Kasım 2007.

108 Armradio, 14 Kasım 2007.

9. Anıt ve Haçkar Dikilmesi

Daha önce bildirdiğimiz gibi Diaspora Ermenilerinin bazı ülkelere “haçkar” (taştan yapılmış büyük bir haç) diktirme gayretleri devam etmektedir.

Bu çerçevede 10 Ekim 2007 tarihinde Roma’da Ermeni “soykırımı” anısına dikilen haçkarın açılış töreninde Ermenistan Dışişleri Bakan Yardımcısı Armen Baydurdian ile Ermenistan’ın İtalya’daki büyükelçisi Şugaryan ve ismi verilmeyen bazı İtalyan resmi kişiler hazır bulunmuştur¹⁰⁹.

Fransa’nın Avignon şehrinde, 8 Ekim 2007 tarihinde, bu şehir Belediye Başkanı Bayan Marie-Josée Roig ile Ermenistan’ın Fransa Büyükelçisi Edward Nalbandyan’ın katıldığı bir törenle bir Haçkar dikilmiştir. Bu anıtın, sadece Ermeni soykırım iddiaları için değil, tüm soykırım kurbanlarını ve Fransa’nın özgürlüğü için ölenleri de temsil ettiği anlaşılmaktadır¹¹⁰.

Bu arada ABD’nin Boston şehrinde yapılmakta olan Rose Fitzgerald Kenney Parkında Ermeni “soykırımı” konusunda bir anıt dikilmesi hususunda 2000 yılından beri tartışmalar yapılmaktaydı. Sonunda parka tüm göçmenleri kapsayan ve Ermeni soykırım sözcüğünü de içeren bir plaka konması kararlaştırılmıştır. Armenian Heritage Foundation (Ermeni Mirası Vakfı) adında bir kuruluşun parkın inşasına yaptığı maddi katkı karşılığında bir anıt dikilmesini istediği ancak buna Türk Cemaati ve diğer bazı etnik grupların itiraz ettiği, sonunda plaka konması formülünün bulunduğu anlaşılmaktadır¹¹¹.

İsveç’te Ermeni, Yunan ve Süryani kuruluşlarının talebi üzerine Stokholm’un Södertälje bölgesinde “Türkler tarafından yapılan soykırımı kurban giden 750.000 Süryani, 400.000 Yunanlı ve 1.500.000 Ermeni” için bir anıt yapılmasının öngörüldüğü ancak bölgedeki Türklerin bu projeye şiddetle itiraz ettiğine dair haberler Ermeni basınında yer almaktadır¹¹².

18 Ocak 2008 tarihinde İspanya’nın Alicante şehrine bir Ermeni haçkarı dikilmiştir. Yaklaşık dört yüz kişinin katıldığı ve aralarında Ermenistan’ın İspanya Büyükelçisi ve İspanya Fahri Konsolosu, Alicante Belediye Başkanının bulunduğu ve

109 Armenews, 13 Ekim 2007.

110 Armenews, 11 Aralık 2007.

111 Boston Globe, 17 Kasım 2007.

112 Gamk, 4 Aralık 2007.

Ermeni müziğinin çalındığı bir törenle açılışı yapılan haçkar Küçük Asya (Türkiye) taşından yapılmış olup 40.000 Euro'ya mal olmuş ve iş adamı bir Ermeni tarafından finanse edilmiştir¹¹³.

10. Soykırım Bilim Adamları Uluslararası Birliği'nin Faaliyetleri

Soykırım Bilim Adamları Uluslararası Birliği 15 Aralık 2007 tarihinde aldığı bir kararda Osmanlı İmparatorluğu'nda azınlıklara karşı işlenen soykırım olarak genelde sadece Ermenilerden bahsedildiğini, aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun 1914-1923 yılları arasında Hıristiyan azınlıklara karşı yürüttüğü kampanyanın Ermenilere, Süryanilere, Pontus'lu ve Anadolu Rumlara karşı işlenmiş bir soykırım olduğu, söz konusu soykırımları tanıması, resmen af dilemesi ve tazminat ödenmek üzere ivedi olarak gerekli önlemleri alması için Birliğin Türk Hükümetine çağrıda bulunduğu bildirilmektedir.

1994 yılında kurulmuş olan Soykırım Bilim Adamları Uluslararası Birliği'nin soykırım konusunda araştırmalar yapması veya bu konudaki araştırmaları teşvik etmesi beklenir. Nitekim Birlik statüsünün birinci maddesinde örgüt amacının, dünya çapında bir fenomen olan soykırımın nedenleri, koşulları ve etkileri konusunda araştırmaları ve eğitimi daha ileri götürmek ve ayrıca soykırıma müdahale edilmesi ve önlenmesi konusunda politika oluşturma araştırmalarını geliştirmek olduğu belirtilmektedir.

Birliğin bu konularda düzenli ve devamlı bir faaliyeti bilinmemektedir. İki yılda bir yapılan konferansların tutanaklarına ulaşamadığından bu konferansların Birliğin amacına ne derecede hizmet ettiği hakkında bir kanaate varılamamaktadır. 9-13 Temmuz 2007 tarihlerinde Saraybosna'da yapılan son konferansı izleyenler ana konunun Bosna'da işlenen soykırım olmasına karşılık, Ermeni soykırım iddialarının ve soykırım kavramının kapsamının genişletilmesi çabalarının ön plana çıkmış olduğunu, diğer bir deyimle Konferansa siyasi amaçların hakim olduğunu belirtmektedirler.

Konferansta verilmiş olan bazı ödüller de bu saptamayı doğrular niteliktedir. Belge Yayınevi'nin sahibi Ragıp Zarakolu "Ermeni Soykırımı ile diğer bütün soykırımların inkâr edilmesine karşı verilen mücadeleye muazzam katkıları" nedeniyle ödül almış, Amerika'nın Erivan'daki eski Büyükelçisi John Evans'a ise, ABD Hükümeti'nden Ermeni soykırımını tanımasını istediği için ödül verilmiştir.

113 Armenews, 22 Ocak 2008.

Derneğin Ermeni soykırım iddialarını desteklediği ve bunların kabul edilmesi için çaba sarf ettiğinin ikinci göstergesi ise, kuruluşundan bu yana kabul ettiği sekiz karardan dördünün Ermeni iddialarıyla ilgili olmasıdır ¹¹⁴.

1997 yılında kabul ettiği birinci kararda, 1915 Olaylarının, Birleşmiş Milletler'in Soykırım Sözleşmesi'ne uygun bir soykırım olayı olduğu belirtilmektedir. Ancak, bir olayın BM Soykırım Sözleşmesi'ne uygun olması için bu sözleşmedeki koşulların gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Diğer yandan, soykırım suçunun varlığı Sözleşme'deki tanım ve unsurlar esas alınarak yalnızca yetkili bir mahkeme (suçun işlendiği ülkedeki devletin yetkili bir mahkemesi veya ilgili taraflarca yetkisi kabul edilmiş bulunan uluslararası ceza mahkemesi) tarafından tayin edilebilir. Bunun yanında bir olayın bu sözleşmeye uygun olması (ve hukuken sonuç doğurabilmesi) için bu suçun Sözleşme'nin yürürlüğe girdiği tarihten sonra vuku bulmuş olması gerekmektedir. Nitekim kanunilik ilkesi uyarınca, 'kanunsuz suç ve ceza olmaz'. Bu nedenle Birinci Dünya Savaşı'nın cereyan ettiği dönemde soykırım suçunun işlenmiş olduğu veya bir olayın Soykırım Sözleşmesi'ne uygun olduğu yönündeki iddiaların bir geçerliliği yoktur. Dolayısıyla Derneğin 1997 yılında kabul etmiş olduğu bu karar hukuk açısından anlamsızdır. Buna karşılık, ifade özgürlüğü çerçevesinde bilim adamlarının bir olayın soykırım olup olmadığı hakkında düşüncelerini bildirmeleri mümkündür. Bu halde ise ileri sürülen düşüncelerin gerekçesi veya dayanağının açıklanması gerekmektedir ki Birliğin yukarıda değindiğimiz kararında hiçbir gerekçe bulunmamaktadır.

Hatırlanacağı üzere Başbakan Erdoğan Başkan Koçaryan'a gönderdiği 14 Nisan 2005 tarihli bir mektupta iki ülkenin tarihçi ve diğer uzmanlarından oluşan bir grubun 1915 dönemine ait gelişme ve olayları araştırarak bulgularını uluslararası kamuoyuna açıklamalarını önermişti¹¹⁵. Başkan Koçaryan ise verdiği cevapta, ikili ilişkilerin geliştirilmesine öncelik vermek suretiyle bu öneriyi fiilen reddetmişti¹¹⁶.

Birliğin Ermeni sorunu hakkındaki 13 Haziran 2005 tarihli ikinci kararı bu konuyla ilgilidir ve Başbakan Erdoğan'a hitap eden bir mektup şeklinde kale-

114 Diğer dört kararın ikisi Darfur, biri Zimbabve biri de İran Cumhurbaşkanı Ahmedinejat'ın Yahudi Holokostunu inkârına dairdir. Bu kararların metinleri <http://genocidescholars.org/resolutionsstatements.htm>'de bulunabilir.

115 Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 16-17, s. 27-28.

116 Aynı kaynak, s. 134.

me alınmıştır¹¹⁷. Bu mektupta, özetle, Ermeni “soykırımının” sadece Ermeniler tarafından değil, soykırım konusunu inceleyen bilim adamlarının genel görüşü olduğu, bilimsel delillerin bir milyondan fazla Ermeni’nin öldürüldüğünü gösterdiğini ve bu durumun ABD, Almanya, Avusturya-Macaristan arşivleri, misyoner ve diplomatların tanıklıkları ve Osmanlı Divan-ı Harb-i Mahkemelerinin tutanaklarıyla belgelendiğini ileri sürmüştür. 1915 olaylarının soykırım olmadığını savunan bazı yabancı bilim adamları için ise bunların Türk devleti tarafından kontrol edilen kurumlarla ilişkileri olduğu ve tarafsız olmadıkları iddia edilmiştir. Son olarak da Ermeni soykırımı hakkında eski bir hükümetin (İttihat ve Terakki) sorumluluğunun kabul edilmesinin Türk halkının ve geleceğinin yararına olacağı belirtilmiştir.

1915 olaylarının soykırım olduğunun bilim adamlarının genel görüşü olduğu doğru değildir. Aksini savunan ve Türk olmayan bilim adamları da vardır. Bunların Türk kurumlarla ilişkileri bulunduğunu ve tarafsız olmadıkları iddia etmek ise Bernard Lewis gibi dünya çapında bir tarihçiye ve Stanford Shaw, Guenter Lewy ve Justin McCarthy gibi kendi alanlarında otorite sayılan bilim adamlarına karşı çok saygısız bir davranıştır.

1915 olaylarının temel belgeleri Osmanlı Arşivleridir. Bu mektupta değinilen diğer bazı arşivler ile tanıkların ifadelerinin büyük çoğunluğu doğrudan gözleme değil duyuma dayandığından ikincil kaynaklardır.

Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra kurulan Osmanlı Divan-ı Harp Mahkemelerinin ise bir adalet komedisi olduğunu, İngilizlerin dahi bu mahkemelere itibar etmediği ve Malta’ya sürdükleri Osmanlı devlet adamlarını kendi mahkemelerinde yargılamaya çalıştıkları ancak delil yetersizliği nedeniyle dava açamadıkları herkes tarafından bilinmektedir.

Birliğin Ermeni sorunu hakkındaki üçüncü kararı 5 Ekim 2007 tarihlidir ve ABD Temsilciler Meclisine Ermeni soykırım iddiaları hakkında sunulan 106 sayılı karar tasarısı hakkında bu Meclisin Dış İşler Komisyonu Başkanı Tom Lantos’a gönderilen ve bu kararın kabul edilmesini savunan bir mektup şeklindedir.

Söz konusu Birliğin Ermeni sorunu hakkındaki dördüncü kararı ise yukarıda değindiğimiz, Süryanilere, Pontus’lu ve Anadolu’lu Rumlar’a karşı da Türkler tarafından soykırım uygulandığını iddia eden ve bu “soykırımların” tanınması,

117 Ömer Engin Lütem, “Olaylar ve Yorumlar”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı, 16-17, s. 33.

resmen af dilenmesi ve tazminat ödenmesi için Türk Hükümetine çağrıda bulunan 15 Aralık 2007 tarihli karardır. Bu kararın da gerekçesi veya dayanağı bulunmamaktadır.

Sonuç olarak üyeleri arasında isim yapmış bazı bilim adamları bulunmakla beraber¹¹⁸ Soykırım Bilim Adamları Uluslararası Birliği'nin faaliyetlerinin bilimselden ziyade siyasi olduğunu ve bu arada özellikle Ermeni Diasporasının görüşleri savduğunu söylememiz doğru olacaktır.

11. Soykırım İddiaları ve ABD Başkanlık Seçimleri

ABD Başkanlık seçimleri bu ülkedeki Ermeni kuruluşları tarafından Ermeni taleplerinin ileri sürülmesi ve bunların, Ermeni oyları ve diğer yardımları karşılığında, yerine getirilmesi için uygun bir zemin olarak değerlendirilmektedir.

Bu konuda en aktif Ermeni kuruluşu Taşnak eğilimli Amerika Ermeni Milli Komitesi'dir (Armenian National Committee of America = ANCA). Geçmiş seçimlerde olduğu gibi bu kuruluş seçimlerden on bir ay kadar önce, başlıca adaylara bir yazı göndererek Ermeni "soykırımının" teyidi, ABD-Ermenistan'ın ekonomik, siyasi ve askeri ilişkileri, Karabağ'ın self determinasyonu, Ermenistan'a uygulanan Türk ve Azeri ambargosu ve Darfur soykırımı konularını kapsayan on sekiz soruya cevap vermesini istemiştir¹¹⁹.

ANCA, ABD'de bir buçuk milyondan fazla Ermeni yaşadığını iddia etmekte ve bu konuda bazı eyaletler için rakamlar da vermektedir¹²⁰. ABD'de etnik kökene göre sayım yapıldığından bu ülkede Ermeni kökenli kişilerin sayısını tam olarak bilmek mümkün değildir. Tahminler ABD'de 800 bin ilâ 1 milyon civarında Ermeni yaşadığı yönündedir. ANCA'nın, Ermeni oylarına önem verilmesini sağlamak amacıyla, bu rakamı 1,5 milyona çıkarmış olduğu anlaşılmaktadır.

118 Üyeler arasında şu isimler dikkati çekmektedir: Gregory H. Stanton (Başkan), Israel Charny (Eski Başkan), Roger W. Smith (Eski Başkan, Zoryan Enstitüsünün Başkanı), Steven Leonard Jacobs, Alex Hinton, Marc, I. Sherman, Joyce Apsel, Peter Balakian, Ben Kiernan, Henry Theriault, James Farmer.

119 ANCA, Press Release, 9 Ocak 2008.

120 Aynı kaynak Ocak ve Şubat 2006 aylarında başkanlık için partilerin ön seçimleri yapacağı bazı eyaletlerdeki Ermenilerin sayısını şu şekilde vermektedir: Michigan 60.000, Nevada 10.000, South Carolina 3.000, Florida 35.000, Arizona 15.000, Kaliforniya 600.000, Colorado 8.000, Connecticut 20.000, Illinois 45.000, Massachusetts 120.000, New Jersey 75.000, New York 100.000. Böylece ANCA'ya göre sadece söz konusu 12 eyalette 1.091.000 Ermeni yaşamaktadır.

Bu bağlamda değinilmesi gereken diğeri bir konu da kişilerin sayısı ile seçmenlerin sayısının ve ayrıca oy verenlerin sayısının birbirinden farklı olduğudur. ABD’de Ermenilerin azami sayısının 1 milyon olduğu kabul edilse, bunun yaklaşık % 20’si 18 yaşın altında olduğu için seçmen değildir. Diğer yandan, yıllara göre bazı değişiklikler gösterse de ABD’de Başkanlık seçimlerine katılma oranı % 60 (2004 seçimlerinde % 64) civarındadır. Bunları dikkate aldığımızda ABD’de Ermeni asıllı olup da oy kullananların sayısının 500 bin kadar olacağı anlaşılmaktadır. Bu arada 2004 seçimlerinde 126 milyon kişi oy kullandığına¹²¹ göre her yüz kişiden 0,4’ü Ermeni seçmen olmaktadır. ANCA’nın iddia ettiği gibi ABD’de 1,5 milyon Ermeni asıllı kişi olduğu kabul edilse dahi, seçmen yaşına ulaşmamış kişiler ile seçimlere katılma oranı dikkate alındığında, Ermeni asıllı seçmenlerin en fazla 750. bin kadar olacağı, bunun da oy kullananların ancak % 0,6’sını oluşturacağı görülmektedir. Sonuç olarak, ABD’de Ermeni asıllı seçmenlerin sayısı azdır ve Ermeniler sadece Kalifornia, Massachusetts ve New Jersey’de bir ölçüde etkili olabilmektedir.

Diğeri yandan ANCA’nın veya rakibi Amerika Ermeni Asamblesinin (Armenian Assembly of America = AAA) bu oyların tamamına kumanda ettiğini söylemek güçtür. Oylarını bu kuruluşların tercihine göre değil, kendi vicdan ve çıkarlarına göre kullanan Ermeniler de vardır. Bu husus da dikkate alındığında ANCA ve AAA’nın her birinin azami 200. bin civarında Ermeni seçmeni yönlendirdiğini söylemek mümkündür.

Bu durum tabii ki başkan adayları tarafından bilinmektedir. Ancak adayların alabilecekleri oyların birbirine yakın olması durumunda az sayıda oy dahi önem kazanmaktadır. Buna karşın bir adayın kazanması kesin olduğu zaman marjinal oyların önemi kalmamaktadır. ABD Ermenileri, oylarından ziyade, adayların kampanyalarına aktif bir şekilde katılmak ve özellikle bağışta bulunmak yollarıyla etkili olmaya çalışmaktadırlar.

Şubat 2008 ayı başında başkan adayları arasından Demokrat Partiden Barack Obama ile Hillary Clinton Cumhuriyetçi Partiden ise John McCain ile Mitt Romney öne çıkmışlardır. Barack Obama ve Hillary Clinton daha önce Ermeni soykırım iddialarını tanıyan beyanlarda bulunmuştur. İkisi de 106 sayılı karar tasarisını desteklemiştir. John McCain Ermeni “soykırımını” tanıdığını söylemiş ancak 106 sayılı karara karşı çıkmıştır. Mitt Romney, ise çok sayılabilecek sayıda

121 U.S. Department of Commerce, Economics and Statistics Administration, Issued March 2006: *Voting and Registration in the Election of November 20.*

Ermeninin yaşadığı Massachusetts Eyaletinin Valiliğini yapmasına rağmen Ermeni soykırım iddialarını destekler bir hareketi olmamıştır.

Senatör Obama 19 Ocak 2008 tarihinde bu konuda yaptığı bir açıklamada¹²² Ermeni soykırımının bir iddia, bir kişisel düşünce veya bir görüş olmayıp belgelere dayalı ve inkâr edilemez bir olay olduğunu, başkan seçildiği takdirde Ermeni soykırımını tanıyacağını söylemiştir. Başkan olarak Ermenistan'a yapılan yardımı sürdüreceğini, Türkiye ve Azerbaycan'ın ablukasını sona erdirmeye çalışarak Ermenistan'ın güvenliğini güçlendireceğini, Karabağ sorununun kalıcı bir çözüme kavuşması için çalışacağını, Ermenistan ile ticari ilişkileri ve yardımı artırarak ve siyasi, askeri ve kültürel ilişkileri güçlendirerek Ermenistan'ın gelişmesine katkıda bulunacağını ifade etmiştir.

Hillary Clinton ise 24 Ocak 2008 tarihinde yaptığı bir açıklamada¹²³ Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermenilerin maruz kaldığı muamelenin açık bir soykırım olayı olduğunu, başkan olduğu takdirde Ermeni soykırımını tanıyacağını belirtmiş ve Ermenistan ile ticareti arttıracığını, ekonomik ilişkileri geliştireceğini, askeri ortaklığa devam edeceğini, ayrıca Ermenistan'a ve Karabağ halkına yardımları arttıracığını belirtmiştir.

Görüldüğü gibi her iki aday da Ermenilerin taleplerine olumlu cevaplar vermişlerdir. Bu arada kesin denebilecek bir dille başkan seçildikleri takdirde Ermeni soykırım iddialarını tanıyacaklarını belirtmişlerdir. Ancak ABD'de başkan adayların geleceği pek düşünmeden bazı vaatlerde buldukları, başkan oldukları takdirdeyse, bazı gerçekler karşısında vaatlerini yerine getirmediği bilinmektedir. Bunun en iyi örneği Başkan George Bush teşkil etmekte olup, seçimlerden önce Ermeni soykırım iddialarını tanıyacağını söylemesine rağmen bunu yapmamıştır.

Başbakan Erdoğan, Partisinin Grup toplantısında "ABD'de seçim çalışmaları sürerken, bazı politikacıların sarf ettikleri beyanlar, ülkelerinin devlet politikasına yeterince hâkim olmadıklarını gösteriyor. Bu tasarının (Temsilciler Meclisindeki 106 sayılı tasar) geçmesi Türkiye-ABD ilişkilerinde onarılmaz yaralar açar ve bu kimseye bir yarar sağlamaz. Türkiye-ABD ilişkileri bazı lobilerin karalama kampanyalarına da feda edilemez, iç siyasetin ucuz hesaplarına da kurban edilemez"

122 ANCA Press Release, 30 Ocak 2008.

123 Aynı kaynak.

sözleriyle isim vermeden, Obama ve Clinton'u eleştirmiştir.¹²⁴

Diğer yandan AKP'nin Tanıtım ve Medya Başkanlığı yaptığı bir açıklamada¹²⁵ "Tarihe mal olmuş ve tarihin son kararını verdiği Ermeni meselesi ülkemiz aleyhine bir baskı unsuru olarak kullanılmaktadır. Son olarak Amerika Birleşik Devletleri'nin iki başkan adayı tarafından dillendirilen bu iddialara en iyi cevap, 'Tarih yazmak parlamentoların işi değildir' şeklinde olacaktır. AK Parti Tanıtım ve Medya Başkanlığı olarak, başkan aday adaylarının, fazladan üç-beş oy almak kaygısıyla dile getirdikleri ve Türk halkını rencide eden bu açıklamaların" haksız ve asılsız bulunduğunu ve şiddetle kınandığını bildirmiştir.

Cumhuriyetçilere gelince Senatör McCain 2 Şubat 2008 tarihinde ANCA'ya gönderdiği kısa bir mektupta, Osmanlı İmparatorluğu döneminde bir buçuk milyon kadar Ermeni'nin katledildiğini ifade etmesine rağmen bu olayları soykırım olarak nitelendirmekten kaçınmıştır¹²⁶.

Adayların Ermeni soykırımı iddiaları hakkındaki tutumlarını açıklamalarından sonra Ermeni kuruluşlarının da hangi adayı destekleyeceklerini açıklamışlardır. ANCA Başkanı Ken Hachikian 31 Ocak'ta, "Amerikalı Ermeni seçmenlerin özellikle ilgilendiği konulara çözüm getirecek" aday olması itibarıyla Barack Obama'nın Demokrat Partinin başkan adayı olmasını desteklediklerini ertesi gün de AAA, Hillary Clinton'un başkanlık adaylığının destekleneceğini açıklamış ve bu kuruluştan Paul Kerkorian'un "Clinton için Ermeniler'in Başkan Yardımcılığını üstleneceği" bildirilmiştir¹²⁷.

Cumhuriyetçi bir adayı destekleyeceğini ifade eden bir Ermeni kuruluşu olmuştur.

124 CNN Türk, 29 Ocak 2008.

125 Yeni Şafak, 29 Ocak 2007.

126 ANCA, Press Release, 2 Şubat 2008.

127 Press Release, Office of the Assemblymember Paul Kerkorian, 1 Şubat 2008.

İŞGAL ALTINDAKİ İSTANBUL'DA TÜRK YETİMLERİNİN ERMENİLEŞTİRİLMESİ

Yrd. Doç. Dr. Nejdet BİLGİ

Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü Öğretim Üyesi
nejdet.bilgi@gmail.com

Öz: 1915 yılında Zorunlu Göçe tabi tutulan Ermenilere, Mondros Mütarekesi'nden sonra geri dönme izni verildi. Göç sırasında bazı Ermeniler çocuklarını Müslüman ailelere emanet etmişlerdi. Yetimhanelere yerleştirilenler de vardı. Mütareke ile birlikte bu çocukların ailelerine veya cemaate iadesi yoluna gidildi. Bu süreç işletilirken, özellikle İstanbul'da Türk ailelerinin çocukları veya himayelerine aldıkları çocuklar da Ermeni çocuğu oldukları iddiasıyla toplanmaya başladı. Yetimhanelerdeki çocuklardan bazıları da aynı uygulamaya maruz kaldı. İşgalci güçlerin desteği ile Ermenilerin başlattıkları bu uygulama, trajik boyutlara ulaştı. Bazı çocukların bu Ermenileştirme sürecinden kurtulması sağlanmakla beraber, önemli sayıda Türk çocuğu kurtarılamadı.

Anahtar Kelimeler: Ermeni çocukları, Türk çocukları, Yetimler, Yetimhaneler, Ermenileştirme.

Abstract: The Armenians who had been subjected to the forced migration in the year 1915 were given permission to return after the Armistice of Mudros (1918). During the migration, some Armenians had commended their children to Muslim families. There were also the ones who had been accommodated in orphanages. Upon the Armistice, it was pursued that those children were given back to their families or to their community. While that procedure was being run, particularly in İstanbul, Turkish families' children or the children those families had taken under their protection were collected as well with the claim that they were Armenian children. Some of the children in the orphanages were also subjected to the same misapplication. This misapplication the Armenians had begun with the support of the occupant forces became a tragedy. A significant number of Turkish children could not be saved from that Armenianization process, although it was achieved to save some.

Key Words: Armenian children, Turkish children, orphans, orphanages, Armenianization.

Giriş

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından, her alanda olduğu gibi Ermeni meselesinde de İtilaf Devletleri ve Ermeni kuruluşları zorunlu göçün ve göç sırasında meydana gelen olayların intikamını almaya çalıştılar. İtilaf Devletleri'nin baskıları ve dönemin hükümetlerinin aciz tutumu sonucunda olağanüstü mahkemeler kuruldu. Bu mahkemeler Ermeniler ve İtilaf Devletleri'ni tatmin etmeye yönelik yargılamalar yaptı ve cezalar verdi. Birçok idareci zorunlu göçle ilgili suçlamalara ve kovuşturmalara maruz kaldı. Dönemin üst düzey yöneticileri firar ettikleri ülkelerde Ermeni komiteleri tarafından suikastlere kurban gittiler. Ermenilere ait olmadığı halde, özellikle İstanbul'da Ermeniler ve İtilaf kuvvetleri sadece resmi değil, özel binaları da keyfi olarak işgal ettiler. Fakat bütün bunlar ve Türk kamuoyunun vicdanını yaralayan daha birçok keyfi uygulamalar Ermeniler için yeterli olmadı. Bir de Türk çocuklarına el attılar. Ermeni yetimleri oldukları bahanesiyle, yetimhanelerde ve Müslüman ailelerin himayesinde bulunan yetimleri ve hatta aileleri nezdinde bulunan çocukları, Ermeni yetimhanelerinde toplayarak Hristiyan ve Ermeni yaptılar ve kimilerini de yapmaya çalıştılar.

Mütareke ve Ermeni Yetimleri Meselesi

1915'te göç ettirilen Ermenilerin eski yerlerine iadeleri süreci 10 Nisan 1918 tarihli Meclis-i Vükela kararıyla başladı¹. Mondros Mütarekesi imzalanmadan kısa bir süre önce, 22 Ekim 1918 tarihinde vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen bir yazı ile göç ettirilen Ermenilerin memleketlerine dönmelerine izin verilmiştir². Yine 22 Ekim 1918 tarihli bir gazete haberine göre, Dahiliye Nezareti tarafından gönderilen bir yazı ile, "öteye beriye dağılan Hristiyan çocuklarının toplanması velilerine veya akrabalarına teslimi" istenmekteydi³. Bu tarihten iki gün sonraki bir gazete haberine göre, Ermenice Jamanak gazetesi "*Ermeni eytamdan birçokları vaktiyle Dersaadet'e getirilerek bazı eytamhanelere vaz olunmuş olduklarını ve bazıları da Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi tarafından işçi olarak istihdam edildiğini yazdıktan sonra bunların kâffesinin Kumkapı Ermeni kilisesine iadesi lazım*

1 İbrahim Ethem Atnur, "1918 Yılında Osmanlı Devleti ve Ermeni Meselesi", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, I. Cilt, Yay. Haz. Ş. Kantarcı vd., Ankara: ASAM-EREN, 2003, s. 395.

2 T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara 1994, s. 175-176. Bu yazıda Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Diyarbekir, Mamuretülaziz vilayetleri ile Erzincan mutasarrıflığına geri dönüşlerin peyderpey yapılacağı belirtilmektedir.

3 İbrahim Ethem Atnur, "Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskânı Meselesi", *Atatürk Yolu*, Yıl 7, Cilt 4, Sayı: 14 (Kasım 1994), s.124.

geldiğini" dile getirmiştir⁴. Yine Ermeni basınında, yetim Ermeni çocuklarının Kadınları Çalıştırma Cemiyeti aracılığıyla Türk ailelerin yanına verildiği yönünde haberler çıkmıştır⁵. Mütareke imzalandıktan sonra dönemin hükümetleri göç ettirilen Ermenilerin yerlerine iadesiyle bir hayli ilgilenmişlerdir. Hatta bu mesele belli başlı meşguliyetleri arasındadır denilebilir⁶. Dahiliye Nezareti Mütareke'nin imzalanmasından yaklaşık 1,5 ay sonra, 18 Aralık 1918 tarihinde, zorunlu göçe tabi tutulan Ermenilerin geri dönmelerini ve eski yerlerine iskanlarını öngören bir talimatname yayınladı. Talimatnamede Ermenilerin geri dönüşleriyle ilgili çeşitli düzenlemeler arasında, yetim çocuklar meselesi de yer almaktadır. Buna göre yetim çocukların, istenildiği takdirde hüviyetleri dikkatlice tespit edilerek velilerine ve cemaatlerine iade olunacağı, din değiştirenlerin de istedikleri takdirde eski dinlerine dönebileceği belirtilmektedir⁷.

Ermenilerin eski yerlerine yeniden iskanı birçok problemi de beraberinde getirdi. Ermeni yetimleri meselesi de bunlardan birisidir. Ancak, diğerleri kadar ünlenmemiştir. Dahiliye Nezareti'nin Müslüman aileler nezdinde bulunan Hristiyan çocuklarının aile ve akrabalarına teslimini öngören kararı Patrikhane ve Ermeni yanlısı kuruluşlar tarafından yeterli görülmedi. Bu kuruluşlar cemaatin de çocuklar üzerinde hakkı olduğunu ileri sürmekteydiler⁸. Bu sebeple olmalı ki 18 Aralık tarihli talimatnamenin yedinci maddesi, hüviyeti tespit edilen Ermeni çocuklarının velileri ve cemaatlerine teslimi vurgulanmıştır.

Mütareke döneminin İstanbul'da Türkler aleyhine meydana gelen hemen birçok olumsuzluğun arkasında Ermeni ve Rum çetecileriyle işbirliği yapan İngiliz Yüksek Komiserliği vardır. Komiserliğin bu konuda istihdam sıkıntısı çekmediği de anlaşılmaktadır. Nitekim Kasım 1918 sonlarına doğru Ermeni gazetelerinden alınarak verilen bir habere göre, İtilaf ordusunda bulunan Ermeni gönüllüleri sivil oldukları ve tamamı 7.600 kişi buldukları halde 24 Kasım 1918 günü Dedeoğaç yoluyla Ayastefanos'a (Yeşilköy) gelmişlerdir⁹. Bu gönüllülerin bir kısmı muhtemelen işgal dönemi İstanbul'da İtilaf güçlerinin birçok keyfi uygulamalarına imza atan ve İngiliz üniforması giydirilerek kamu güvenliği ve istihbaratla görevli

4 *Hadisat*, 24 Teşrin-i evvel 1918, s. 2.

5 Yavuz Selim Karakışla, "Kadınları Çalıştırma Cemiyeti Himayesinde Savaş Yetimleri ve Kimsesiz Çocuklar: 'Ermeni' mi, 'Türk' mü?", *Toplumsal Tarih*, Sayı 69 (Eylül 1999), ss. 46-55.

6 Atnur, "Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin", ss. 121-139.

7 Hikmet Özdemir vd., *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004, s. 115,118.

8 Atnur, "1918 Yılında...", s. 399-400.

9 *Hadisat*, 27 Teşrin-i sani 1918, s. 2.

polis olarak çalıştırılan Ermeniler arasında yer almışlardır. İşgal döneminde “İstanbul sokakları İngiliz üniforması giymiş Rumlar ve Ermeniler’le doluydu. Bunlar İngiliz Komutanlığı tarafından, kamu güvenliğiyle ve istihbaratla görevli polis olarak çalıştırılıyorlardı.”¹⁰ Pierre Loti de İngiliz Büyükelçiliği baş mütercimi Rayan’ın İstanbul’da Rumlar ve Ermenilerle birlik olup eşkıya çeteleri kurduğunu ve anarşi yarattığını yazmaktadır¹¹.

Ermeni meselesinin Mütareke döneminde aldığı görüntünün¹², yalnızca bir yönünü Türk çocuklarının Ermenileştirilmesi meselesi oluşturmaktadır. Bu mesele iki ayağı bulunmaktadır ve savaş dönemi şartlarından doğmuştur. Birincisi Balkan ve I. Dünya savaşlarının yarattığı Türk veya Müslüman yetimleridir. Balkan savaşlarından sonra binlerce çocuk yetim kalmış ve bunların bir kısmı yetimhanelere yerleştirilmiş, bir kısmı da başta İstanbul olmak üzere çevre vilayetlerdeki Müslüman ailelerin himayesine veya evlatlık olarak verilmişti. 1912-13 yıllarındaki Balkan felaketini 1914 yılında başlayan I. Dünya Savaşı takibetmiş ve Süveyş cephesinden Yemen çöllerine, Çanakkale’den Kafkas cephesine kadar çok geniş bir coğrafyada kaybedilen iki milyondan fazla Osmanlı askerinin, geride kalan yetimleri de aynı durumdaydı. Yine Doğu Anadolu’da Ermeni çeteleri tarafından katledilen halkın ve çatışmalarda ölen askerlerin çocukları da bu çerçevedeydi. Türk ve Müslüman yetimlerinin kesin sayısını belirlemek hemen hemen imkânsızdır¹³. Ama bu sayının cephelerdeki kayıpların büyüklüğü oranında çok olduğu tahmin edilebilir. 1918 yılı başlarında bunların sayısının 100.000 olduğu ve yalnızca 10.000’inin yetimhanelerde barındırılabilirdiği Osmanlı parlamentosunda dillendirilmiştir¹⁴. Bunların arasında bir şekilde İstanbul’a kadar gelen veya getirilen, yetimhane ve benzeri kuruluşlarda yeterli yerleştirme imkânı olmadığı için, çeşitli şekillerde Türk ailelerin yanlarında barındırılan çocuk sayısının özellikle İstanbul’da çok fazla olduğu tahmin edilebilir. Nitekim 1918 yılı başlarında

10 Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul*, İstanbul: İletişim, 1993, s. 104.

11 Pierre Loti, *Sevgili Fransızın Doğudaki Ölümü*, Çeviren: Tuğrul Baykent, Ankara: Kültür Bakanlığı, 2000, s. 112.

12 İngilizler Mütareke’nin 4. Maddesi’ni en geniş anlamda yorumlamışlar ve Ermenilerle Rumların bütün zararlarının tazmini konusunda ısrarlı olduklarını, “meselenin toprak ve meskenlere, yetim ve kadınlara, zorla ihtida ettirilmiş erkeklerle çocuklara, müsadere edilmiş ve birçok ahvalde de satılmış eşyalara” kadar uzandığını bildirmişlerdir. Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Çev. Cemal Köprülü, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991, s. 37-38.

13 Savaş dönemlerindeki Müslüman nüfus kayıpları için bkz. Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün “Death and Exile” Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922*, İstanbul: İnkılâp, 1998, ss. 144-272.

14 Ebubekir Sofuoğlu, “Osmanlı Devletinde Yetimler İçin Alınan Bazı Sosyal Tedbirler”, *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler*, Ed. Emine Gürsoy-Naskali - Aylin Koç, İstanbul: Umut Kağıtçılık, 2003, s. 53.

şehit çocukları için kurulan darüleytamların yetersizliği, diğer yetimlere barınacak yer bulunamaması Osmanlı parlamentosunun gündemine gelmiş ve tartışılmıştır. Yeni darüleytamlar kurulması tasarıları yanında, yetersizlik dolayısıyla, bazı yetimlerin Ermeni yetimhanesine¹⁵, bazılarının müttefik ülkelere gönderilmeleri bile söz konusu olmuştur¹⁶.

Meselenin ikinci ayağını ise Ermeni yetimleri oluşturmaktadır. 1915 yılında Osmanlı Devleti'nin çıkardığı bir kanunla doğu ve orta Anadolu'dan kaldırılarak, daha güneye zorunlu olarak göçürülen Ermeni ailelerin bir kısmının çocukları yetimhanelerde toplandığı gibi, bir kısmı da ailelerin yanına bırakılmıştı¹⁷. Bunlar arasında önemli miktarda da Müslüman aileler bulunuyordu. Bu ailelerin bir kısmı da göç sırasında himayeye muhtaç veya yetim kalmış Ermeni çocuklarını himayelerine alan subay aileleridir. Mütareke'nin imzalanmasının ardından birlikleri dağıtılan bu subay aileleri himayelerindeki Ermeni çocuklarıyla İstanbul'a gelmişlerdir¹⁸.

Mütareke'den sonra Osmanlı Hükümeti'nin çocukların iadesi yönündeki politikası uygulamada dirençle karşılanmamıştı. Hem aileler nezdinde bulunan Hristiyan çocukların çoğu, hem de hayır kurumlarındaki çocuklar varsa ailelerine ve yakınlarına veya ilgili cemaatlerin kuruluşlarına iade edilmiştir. Ancak bu iade süreci kısa sürmemiş, iadesi geciktirilen veya iadesi için girişimde bulunulmayan çocuklar da olmuştur. Fakat İstanbul gibi İtilaf Devletleri ve himayelerindeki azınlıkların siyasi havasına hakim buldukları bir yerde, Müslüman ailelerin yanlarında hâlâ çok sayıda Ermeni veya Hristiyan çocuk barındırmaları imkansızdır. Bu hem baskıya maruz kalma korkusundan, hem de sosyal ve ekonomik bakımdan imkansızdır. Ayrıca bu tarihlerde İstanbul sokakları himayeye muhtaç çocuklarla doludur. Mütareke'nin imzalanmasından 20 gün sonraki konuyla ilgili bir gazete haberi şu şekildedir: “*Bugünlerde şehrimizin ötesinde berisinde sefil ve perişan birçok çocuklar görülüyor. Hiç şüphe yok ki bu biçare mahlukların ekseriyeti evlad-ı şüheda ve her türlü himayeden mahrum çocuklar teşkil ediyor ki istikbalde yegâne medâr-ı hayatımız olan bu zavallılara bakmak heyet-i ictimaiyemize ait en büyük ve mecburi vazifelerden biridir. Hükümetimizi, ağniyamızı, Himaye-i Etfal*

15 Sofuoğlu, “Osmanlı Devletinde...”, s. 54.

16 Bkz. Safiye Kırbacı, “Osmanlı Belgelerine Göre Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Almanya'ya Gönderilen Darüleytam Öğrencileri”, *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler*, Ed. Emine Gürsoy-Naskali - Aylin Koç, İstanbul: Umut Kağıtçılık, 2003, ss.87-104.

17 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî* (BOA, DH. ŞFR.), 68/95.

18 *Türk Sesi*, 7 Haziran 1923, s. 2.

*Cemiyeti velhasıl bütün milleti bu mukaddes vazifenin ifasına davet ediyoruz.*¹⁹ Böyle bir manzara karşısında, Müslüman ailelerin kendilerini sıkıntıya sokacak bir Ermeni çocuğunu himaye etmek yerine, muhtaç bir Müslüman çocuğunu himaye etmeyi tercih etmeleri daha anlaşılır bir durumdur. Buna rağmen Ermeniler İstanbul'da Müslüman aileler nezdinde savaş döneminde ihtida ettirilen binlerce çocuğun bulunduğunu iddia etmekteydiler.

Yetimhaneler

Mütareke ile birlikte yetimhanelerden ve Müslüman ailelerin yanlarından toplanan Ermeni çocukları için, sadece ermeni çocuklarının barındırılacağı yetimhaneler açılmıştır. Bunun için hem Ermeni kuruluşları hem de İtilaf Devletleri temsilcilikleri azami derecede çaba sarfetmişlerdir. Ermeni olduğu iddia edilerek Müslüman çocuklarının da zorla toplanmaya başlaması, toplanan çocukların barınma sorununu ortaya çıkardı. Dolayısıyla resmi veya özel mülkiyete ait binaların işgaliyle yetinmeyen Ermeniler, topladıkları çocukların bir kısmını ailelerin yanlarına da verme yoluna gittiler. Üstelik bu son yöntem, zorla alıkonulan veya kaçırılan Türk çocuklarının izini kaybettirmeleri açısından da Ermeniler için daha uygun bir yol oldu.

Ermeni yetimleriyle ilgili Aralık 1918 başlarında yayınlanan bir gazete haberi şöyledir: “*Ermeni Salib-i Ahmer Kadınlar Cemiyeti bu kere Beyoğlu'nda sakin bir takım ailelere müracaatla kendilerine tevdi edeceği yetimlerin bir müddet iâşe ve ibatelerini rica etmişlerdir. Mezkûr yetimlerin suret-i katiyede iskan ve iâşesi için münasip bir bina aranılmaktadır.*”²⁰ Ermeni yetimlerinin yerleştirileceği bina bulma çabaları çeşitli şekillerde sürmüş ve sonuçlandırılmıştır. Nitekim Ocak 1919 başlarına ait olup Ermenice Nurkiyanık gazetesinden aktarılan bir habere göre, Arnavutköy, Bebek ve Kuruçeşme Ermenileri aralarında üç bin lira toplayıp yüz kişilik bir yetimhane açmışlardır²¹.

Ermeni cemaati ve İtilaf temsilciliklerinin toplanan çocukları yerleştirmek üzere elkoydukları binalar arasında özel mülkiyete ait evler de bulunuyordu. Üstelik bu durum bazen resmi yazışmalara yansıyan mağduriyetlere de yol açıyordu. Mese-

19 *Hadisat*, 20 Teşrin-i sani 1918, s. 2. 16 Mart 1919'da Himaye-i Etfal kongresi yapılmış ve bu münasebetle 98 çocuğun barındığı misafirhanesi gezilmiştir. Haberi veren gazete, daha yüzlerce çocuğun böyle yerlere muhtaç olduğunu yazmaktadır. *Memleket*, 17 Mart 1919, s. 1.

20 *Hadisat*, 11 Kânun-ı evvel 1918, s. 2.

21 *İstiklal*, 7 Kânun-ı sani 1335, s. 1.

la, 26 Mart 1919 tarihinde İngiltere Fevkalade Komiserliği Dahiliye Nezareti'ne emir vererek, Pangaltı caddesinde bulunan Kaymakam Esad Bey'e ait evin anahtarının Ermeni Patrik Vekili Çakıryan Efendi'ye teslimini sağlamıştır. Esad Bey'in varislerinin Ermeni yetimhanesi olarak kullanılmaya başlayan bu evin kirasıyla geçindiklerini bildirerek, kirasının kimin tarafından ödeneceğine dair 6 Nisan 1919'da başlattıkları resmi yazışma süreci, önce binanın boşaltılarak iadesi, bu gerçekleşmeyince, uygun bir miktarın varislere kira olarak verilmesi şeklinde Sadrazamlığa tavsiyeye dönüşmüş, ama tarih 25 Kasım 1920'ye geldiği halde sonuçlandırılmamıştır²².

Ermenilerin İtilaf güçleri aracılığıyla işgal ettikleri binalar için bir ölçü de yoktu. Nitekim İtilaf temsilciliklerinden, Türk ordusunun en seçkin eğitim kurumlarından biri olan Kuleli Askerî Lisesi binasının yetimhane yapmak üzere kendilerine verilmesini talep etmişlerdir. Bu istekleri İngilizler tarafından uygun bulunan Ermeniler, okulu Ermeni Yetimhanesi'ne dönüştürmüşlerdir. Yetim Ermeni çocukları burada toplanarak, papazların nezareti altında eğitime tâbi tutulmuş ve bina iki yıla yakın bir süre Ermeni Yetimhanesi olarak kullanılmıştır²³. 1920 yılı bilgilerine göre bu yetimhanede 1.000 çocuk barınmakta ve 99 kişi çalışmaktadır²⁴.

İşgal dönemi İstanbul'daki yetimhaneler üzerine yapılan bir incelemeye göre, 1920 yılında İstanbul'da 25 Ermeni yetimhanesi ve bu yetimhanelerde barındırılan 3.827 Ermeni çocuğu bulunmaktadır²⁵. İncelemede konumuzla ilgili olan ve Şişli'de bulunan yetimhane hakkında şu bilgi veriliyor:²⁶ “*Bunlardan en küçüğü olanı “Tarafsız Yuva” adını taşıyan yetimhanedir; buraya herhangi bir yetimhaneye gönderilmeden önce özel bakım ve öğrenim için Türk evlerinden çocuklar getiriliyor. Yetimhane İngiliz polisinin denetimi altındadır. Şişli'de bulunan yuvadaki çocuk sayısı 3 ile 20 arasında değişiyor.*” Konumuzla ilgili olup hakkında bilgi verilen ikinci Ermeni yetimhanesi Arnavutköy'de bulunmaktadır. Hakkında yazılanlar arasında konumuzla ilgili şu bilgiler bulunmaktadır:²⁷ “*Türk evlerinden kurtarılan, 14-18 yaş arasındaki 90 genç kıızı barındırıyor. Teraslanmış güzel bir bahçesi bulunan binada, daha önceleri bir Türk oturmaktaydı. Binaya, şimdiki amaçla kullanılmak üzere İngilizler tarafından el konuldu.*”

22 BOA, *Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği (DH. HMS)*, 713-40, lef 1-16.

23 Zekeriya Türkmen, “İşgal Yıllarında İstanbul'daki Uygulamalar: Mütareke Döneminde Ermeniler Tarafından Türk Çocuklarının Kaçırılması ve Hristiyanlaştırılması”, *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Cilt II, Sayı 2 (Güz 2000), s. 267.

24 Anna Welles Brown, “İstanbul'da Yetimhaneler”, *İstanbul 1920*, Ed. Clarence Richard Johnson M. A., Çev. Sönmez Taner, İstanbul: Tarih Vakfı, 1995, s. 203.

25 Brown, “İstanbul'da Yetimhaneler”, s. 219-220.

26 Brown, “İstanbul'da Yetimhaneler”, s. 199.

27 Brown, “İstanbul'da Yetimhaneler”, s. 200.

Türk yetimhaneleri ve ailelerinden toplanan ve Ermeni olan ve olduğu iddia edilen çocukların barındırıldığı iki Ermeni yetimhanesinin 1920'deki görüntüsü budur. Ancak bunlardan ilkinin yani Bitarfhane'nin kurulma süreci 1919 yılında gerçekleşmiştir. Ermeni cemaatinin İstanbul'da Ermeni yetimleriyle ilgili çalışmalarının, iddialarının boyutlarıyla kıyaslanamayacak seviyede gerçekleşmesi, bu kuruluşun doğmasına yol açtı. Bu yolla iddia ettikleri rakamlara ulaşmayı ve daha da önemlisi Türklerden intikam almayı sağlamış olacaktı. Onlara göre Türk aileleri nezdinde binlerce Ermeni çocuğu bulunmaktadır ve hâlâ iade edilmemişlerdir. Ermenilerin bu çocukların cemaate iadesinin sağlanması için öngördükleri yöntem de ilginçti: Himayesinde, bir yetim muhafaza eden her Türk evinin aranması ve bu şekilde toplanacak çocukların kontrolden ve müşahededen geçirilmesi. Böylece tarafsız bir yöntemle Ermeni çocukları Türk ve Kürt yetimlerinden ayırt edilecektir. Bu yöntem İtilaf Devletleri temsilcilikleri tarafından uygun görüldü ve desteklendi²⁸. Fakat Türk veya Müslüman çocuklarının sadece resmen bilinen ve şeklen kontrole açık gibi görünen bu yetimhanelerde barındırıldığı sanılmamalıdır. Bazı Türk çocuklarının izini kaybettirmek için Ermeni yetimlerinin kaldığı diğer yetimhanelere ve Ermeni ailelerin yanlarına da verilenler bulunmaktadır.

Ermenileştirme Çaba ve Uygulamaları

Mütareke'nin ilk zamanlarında aileler nezdinde veya hayır kurumlarında bulunduğu tespit edilen çocuklar Patrikhane ve Ermeni kuruluşlarına teslim ediliyordu. Kasım 1918 sonlarına ait konuyla ilgili bir gazete haberi şu şekildedir: “*Nezdinde etfal-i yetime bulunanların bir cetvelinin tanzim lüzumu Polis Müdüriyeti tarafından Patrikhane'ye bildirilmiş idi. Şimdilik Patrikhane tarafından üç yetim için bir cetvel gönderilmiştir. Nerede etfal-i yetime bulunduğuna dair malumat alındıkça Patrikhane'den lazım gelen cetveller makam-ı aidine takdim edilecektir. Ermeni gazeteleri Patrikhane tarafından bu babda icab-ı icra olunduğu cihetle hükümetçe dahi nereye yetim teslim edilmiş ise oralardan bir cetvel talep edilmesi lazımgeldiğini yazıyorlar. Rivayete göre Enver Paşa'nın Küçük Çekmece'deki çiftliğinde elli kadar yetim bulunuyormuş.*”²⁹

Haberde Polis Müdüriyeti'nin, Ermeni cemaatinden konuyla ilgili taleplerini yerine getirmek ve iadeyi kolaylaştırmak için, var olduğu iddia edilen çocuklarla ilgili liste talep ettiği ve 28 Kasım 1918 tarihine kadar Patrikhane'den sadece üç kişilik bir liste gönderildiği belirtilmektedir. Tespitler gerçekleştikçe listelerin ulaştırılma-

28 *Türk Sesi*, 7 Haziran 1923, s. 2.

29 *Hadisat*, 28 Teşrin-i sani 1918, s. 2.

çağı da ilave edilmektedir. Haberde Ermeni gazetelerinin Patrikhane'nin dışında hükümetin nerelere yetim teslim etmiş ise oralardan da liste istemesi gerektiğini yazdıkları, rivayete göre Enver Paşa'nın çiftliğinde elli kadar yetim bulunduğu da belirtilmektedir. Haberden anlaşılan şudur: Herşeyden önce İstanbul'da aileler yanında binlerce Ermeni çocuğu yoktur. Böyle olduğunu Ermeni cemaati de bilmektedir. Ama Enver Paşa çiftliğindeki yetimler gibi rivayete dayanan çarpıcı haberlerle kamuoyu sindirilmeye çalışılmıştır. Nitekim bu tarihten sonraki hiçbir gazete haberinde veya arşiv belgesinde bu rivayeti doğrulayan bilgi yer almamıştır.

İtilaf güçlerinin Türk evlerinden zorla çocuk toplaması Mütareke'nin başlarından itibaren görülen olaylardandır. 24 Aralık 1918 tarihli olup, Dahiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen ve 8 Ocak 1919 tarihinde de bir ek yazıyla tamamlanan ve eklerinde listeler bulunan yazının ilkinde, Bakırköy'deki Müslüman evlerinden alınan kızların isimlerini, sayılarını, kimler tarafından alındıklarını, kaç tanesinin veli veya vasilerine iade edildiğini içeren ve İstanbul Polis Müdürlüğü tarafından düzenlenen listelerin yer aldığı belirtilmektedir. İlk yazıya ek olarak kaleme alınan 8 Ocak 1919 tarihli ise, Ermeni kız ve çocukları hakkında şimdiye kadar yapılan işlemleri içeren ve İstanbul Polis Müdüriyeti tarafından hazırlanan üç ayrı listenin sunulduğu belirtilmektedir³⁰. Yazıların ekinde yer alan iki liste bulunmaktadır. Bu listelerden birincisinde 18 kız veya kadının durumu belirtilmektedir. Bunlardan 6 tanesinin Ermeni 1 tanesinin Rum olduğu belirtilmektedir. Ermeni kızlardan 4 tanesi yakınlarına, Patrikhane'ye veya emniyete teslim edilmiştir. 1 tanesi barındığı evden kaçmış, bir tanesi de Müslüman olup evlendiği ve başka bir yere gittiği Ermeni cemaatine bildirilmiştir. Rum kız ise nişanlısına teslim edilmiştir. Listede bulunan 9 kız ise zorla Ermeni ve Fransız askerleri tarafından evlerinden alınmışlarsa da Müslüman oldukları tespit edildikten sonra geri iade edilmişlerdir. Fakat Müslüman olduğu iddia edilen listedeki 2 kız çocuğunun hâlâ Ermeni Patrikhanesi'nde olduğu belirtilmektedir. Listede zaman zaman kız çocuklarının buldukları evlerden Ermeniler ve Fransız askerleri tarafından zorla alındıkları vurgulanmıştır³¹. İkinci listede 23 çocuğun ismi bulunmaktadır. Bunların 22'si Patrikhane veya yakınlarına teslim edilmiştir. Teslim edilenlerden birisinin Bebek'teki yetimhaneden gönderildiği ve Ermeniliği şüpheli görülmeyle beraber, incelemede Ermeni olduğunun anlaşıldığı belirtilmektedir. 23. çocuğun Müslüman olduğu belirtildiği için halen himayesinde bulunduğu ailenin yanında olduğu ve incelemesinin sürdüğü belirtilmektedir³².

30 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 196.

31 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s.197-200.

32 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 200-202.

16 Ocak 1919 tarihinde Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nin basında yer alan bildirisinde, İstanbul'da bazı aile, şahıs ve yetimhanelerde Ermeni çocuklarının bulunduğu güvenlik güçlerince haber alındığı, kimlerin yanında Ermeni çocuğu var ise bir hafta içinde polis merkezine teslim etmeleri gerektiği, evlerin aranması sırasında kimlerin yanında bu kabil çocuklar bulunursa şiddetle cezalandırılacakları ve bu kabil ihbar ve şikâyetlerin Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'ne yapılması gerektiği duyurulmuştur³³. Dâhiliye Nezareti de 18 Ocak'ta Ermeni yetimlerinin Ermeni cemaati bulunan yerlerde cemaate teslimini, olmayan yerlerde ise resmi makamlar tarafından emniyet altına alınmasını istemiştir³⁴.

İngiliz Yüksek Komiserliğinden Amiral Webb, Dahiliye ile Hariciye arasındaki bu yazışmadan kısa bir süre sonra, 19 Ocak 1919'da, İngiliz dışişleri görevlilerinden Ronald Graham'a yazdığı mektupta, "*hapishanelerden istedikleri Rum ve Ermenileri serbest bıraktıklarını, Ermeni kız ve kadınlarını Türk evlerinden diledikleri gibi kurtardıklarını, istedikleri her şeye el koyduklarını*" belirtmektedir³⁵. Amiral Webb'in 1 Mart 1919'da Milne'e gönderdiği yazıda konunun geldiği nokta ve yorumları şu şekilde yer alıyor: "*Bugünün şartları altında bunların (yani Ermeni kadın, kız ve çocuklarının) kurtarılmaları için doğrudan doğruya faaliyette bulunulmamasının muvafık olacağı fikrindeyim. Son haftalar zarfında elde edilen tecrübe göstermiştir ki, mesele tehlikelerle doludur ve acele hareket faydalı olmaktan ziyade belki de zararlı olabilir. Umumiyetle tatbik edilecek olan işbu hareket hattının, yardım ricasıyla Britanya subaylarına yapılan müstacel başvurularla bunların resmi makamca adalet ve insanlık adına teyidi gibi müstesna hallerde engelleyici bir rol oynayacağını düşünmemekteyim. Burada, İstanbul'da şartların harekete geçmeye müsaaade ettiği zamanlarda 1300'den fazla Ermeni çocuğunun Müslüman evlerinden kurtarılmasına muvaffak oldum.*"³⁶

Webb'in konuyu tehlikelerle dolu olarak görmesi dikkat çekicidir. Ayrıca Mütareke'nin imzalanmasından sonraki 4 ay içinde 1300'den fazla Ermeni çocuğunu kurtardığını söylemesi de dikkat çekici ve meselenin boyutlarını gösterir niteliktedir.

33 Sabab, 16 Kânun-ı sani 1335; Yeni Gazete, 16 Kânun-ı sani 1335.

34 BOA, DH. ŞFR, 95/163.

35 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul: Cem, 1983, s. 162. Times gazetesinin İstanbul muhabiri bir mektubunda, "*Siyasi mahkûminin tabliyesi, Hristiyan kadınlarının İslam ailelerinden alınması ve muhtelif neviden küçük haksızlıkların izale veya tadili bususunda üniformalı bir tek İngiliz zabitanın sadece mevcudiyeti gayet nâfi bir tesir hasıl ediyor.*" diyerek İngiliz işgal kuvvetlerinin İstanbul'daki etkisini açıkça vurguluyor. *Memleket*, 20 Şubat 1919, s. 1.

36 Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı...*, s. 40-41.

Dahiliye Nezareti 22 Ocak 1919 tarihinde bütün vilayet ve sancaklara gönderdiği bir telgrafta, “İslam aileleriyle müessesat-ı resmîye ve hususiyede bulunan Ermeni eytamıyla kız ve kadınların derhal veli veya cemaatlerine teslimleri ve bulunmadığı takdirde hükümetçe taht-ı muhafazaya alınarak işe ve ibatelerinin temini”ni istemiştir³⁷.

İstanbul Polis Müdüriyetinin 23 Ocak 1919 tarihinde basında yer alan bildirisi,

37 BOA, *Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Ecanib Kalemi (DH. EUM. ECB)*, 21/63, lef 1/1. Vilayet ve sancaklara gönderilen bu telgrafnameye gelen cevaplar belgenin devamında şöyle özetlenmektedir: “Varid olan cevab-nameler nazaran Edirne ve Mamuretülaziz vilayetleriyle Kütahya, Antalya, İç-İl, Kala-i Sultaniye, Maraş, Eskişehir livalarında bu kabil Ermeni eytamı bulunmadığı ve Kayseri ile Talas eytam yurdunda bulunan Ermeni eytamının Ermenilerden mürekkep bir komisyona teudi edilerek hükümetçe de muavenet edilmekte bulunduğu ve Hüdavendigâr vilayetinde yedi yetim ile iki kadının serbest bırakıldıkları ve Diyarbekir öksüz yurdunda bulunan elli Ermeni yetiminin İslam etfaliyle beraber hükümetçe işe edilmekte oldukları ve umum Ermenilerin bütün hareketlerinde serbest buldukları ve Urfa Darül-İaşesinde bulunan Ermeni eytamının Ermenilerin talebi üzerine Amerika eytamhanesine teslim edildikleri ve İslam aileleri nezdinde bulunan bir miktar eytamın Ermeniler tarafından tesis olunacak eytamhanenin küşadına kadar dışar-ı sefalet olmamak üzere şimdilik buldukları mahallerde bırakılmaları Ermenilerin ileri gelenleri tarafından talep edildiği ve Samsun’da İslam aileleri nezdinde bulunan sekiz yetimin Muhacirin darüleytamına yerleştirildikleri ve darül-eytamda bulunan Ermeni eytamının vukuubulan talebi üzerine Merziyon Amerika Kolejine gönderileceği ve Niğde sancağı dahilinde bulunan on üç yetimin Marhasaya teslim edilmek üzere Konya’ya gönderildikleri ve tahkikat neticesinde Ermeni yetimi olduğu tahakkuk edenlerin derhal cemaatlerine teslim olunacağı ve Sivasta eytamhanede bulunan yetimlerin hükümetçe işe edilmekte oldukları ve keyfiyetin Marhasaya da bildirildiği ve Mamuretülaziz, Malatya darüleytamlarında ve iki mensucat fabrikasında muallime ve usta olarak bulunan ve maaş ve ücretle müstahdem olan Ermenilerin tamamıyla serbest bulunduğu ve Bolu livası dahilinde mevcut 29 çocuk ve 3 Ermeni kadınının henüz Ermeni cemaati teşkilatı icra olunmadığından hükümetçe taht-ı nezaret ve emniyete alındıkları ve Kastamonu ile mülhakatında ve İslam aileleri nezdinde bulunan Ermeni eytamının kâffesinin kendilerine teslim olunduğu ve tahkikat devam eylemekte bulunduğundan Ermeni oldukları tebyyün edenler hakkında tebligat dairesinde muamele edileceği ve Konya’da bulunan yirmiyedi çocuğun akrabalarına ve marbasabaneye teslim edildikleri ve tahkikat neticesinde bu gibi eytama tesadüf edildikçe derhal bu suretle muamele olunacağı ve Van’da memurin ve zabitan aileleri nezdinde bulunarak toplattırılan otuz iki çocuğun sıhhiye müdirinin taht-ı idaresinde ayrıca bir müesseseye yerleştirildikleri ve firka hastahanesinde bulunan hasta bakıcı Ermeni kadınlara serbest buldukları tekrar tebliğ olunduğu ve Adana ve mülhakatında mevcut almışyedi çocuktan otuzdördünün velilerine ve mütebakisinin de Ermeni darüleytamına teslim edildikleri ve Erzurumda bulunan iki Ermeni ile dört çocuğun merkez-i vilayet cemiyet-i hayriyesinde ibate ve işe edilmekte oldukları ve hilaf-ı tebligat hareketinde bulunmamalarının icab edenlere tebliğ edildiği ve İslam aileleri nezdinde bulunanların işedeki müşkilata tebaen sefil olmamaları için şimdilik buldukları aileler nezdinde bırakıldıkları ve İzmit darüleytamındaki yüz üç çocuğun darüleytam memurları tarafından Dersaadet’e nakl ile Patrikhaneye teslim olunduğu ve Erzincan’da İslam aileleri nezdindeki kırk Ermeni çocuğun tesisine mübaşeret olunan darüleytamın küşadına kadar şimdilik buldukları aileler nezdinde bırakıldığı ve darüleytamın küşadıyla beraber onların da hükümetçe işe ve ibate edilecekleri ve Ankara’da İslam aileleri nezdinde tek tük bulunan bu kabil eytamın derhal teslim edilmekte olduğu ve İzmir’de şimdiye kadar akraba ve cemaatlerine teslim edilendenin adedi yirmidört olup teşkil edilmiş olan komisyon-ı mahsusça yapılan tahkikat neticesinde Ermeni çocuğu oldukları tebyyün edenlerin derhal teslim edilecekleri ve Bitlis’de kimsesiz ve yabancı bulunan kırkdört kadın ve çocuğun hükümetçe işe edilmekte buldukları ve İslam aileleri nezdindeki kız kış münasebetiyle bir mahalle gidemeyeceklerinden ve hareketlerinde serbest bulduklarından bahisle buldukları aileler nezdinde kaldıkları anlaşmıştır.” BOA, *DH. EUM. ECB.*, 21/63, lef 1/1-3.

uygulamanın yarattığı sorunlar bakımından da dikkat çekicidir. Bildiride, “*İstanbul ve mülbakatında bazı zevatın yanlarında bulunan Ermeni kız ve çocuklarının Patrikhaneden firar ile daha önce kaldıkları evlere gittikleri ihbar edilmekte olduğundan bu gibi firar eden kız ve çocukların katıyyen kabul edilmemeleri*” istenmektedir³⁸. Bildiri, Müslüman çocuklarının da Ermeni çocuğu olarak toplandığını, fırsat bulanların kaçarak himayesinde buldukları ailelere geri döndüklerini üstü kapalı olarak ifade etmektedir. Bu durum, Türk çocuklarının Ermenileştirilmesi sürecini bir sivil olarak gözlemleyen, Dr. C. Refik’in konuyla ilgili yazılarında da örneklendirilmektedir³⁹. Ayrıca 20 Şubat 1919 tarihli Dahiliye Nezareti’nin bir yazısında, akrabalarına veya cemaatlerine teslim edilmekte olan gayr-ı müslim çocukların yanısıra Müslüman yetim çocukların da gayr-ı müslim zannedilerek Hristiyanların eline geçmesine meydan verilmemesi istenmektedir⁴⁰. Herhalde Dahiliye yetkilileri münferit olmayan bir durumla karşı karşıya bulunmuş olmaları ki böyle bir belge düzenleme ihtiyacını hissetmişlerdir. Münferit bir olayın bu gibi uyarılar içeren belge düzenlenmesine yol açmayacağı açıktır.

Konuya Celal Bayar’ın hatıralarında şu şekilde yer verildiği görülmektedir: “*Mütareke devrinde İtilaf Devletleri mümessilleri İstanbul’da çalışmaya başladıkları sırada Ermeni komitecileri, bir çok Ermeni çocuğunun zorla dinlerinin değiştirildiği ve Türkler yanında kaldığı iddiası ile işe başlamışlardı. İstanbul’daki İtilaf Devletleri polisi de bu meseleye karıştı. Esasen işgal kuvvetlerinin hizmetinde bir çok Ermeni zabıta memuru vardı. Bunlar işi o kadar büyüttüler ve ileri götürdüler ki, karagözlü ve biraz esmer Türk çocukları için sokağa çıkmak adeta tehlikeli olmuştu. Gözlerine kestirdiklerini alıp götürüyorlardı. Kayseri’den İstanbul’a babaları savaşta şehit olmuş 339 Müslüman yetimi gönderilmişti. Hepsinin hüviyetleri malûmdu. Ermeniler zavalluları Haydarpaşa İstasyonu’ndan alıp nümayişle Beyoğlu Balıkpazarı KİLİSESİ’ne götürdüler. Bunlardan ancak 165’i geri alınabildi. Osmanlı Hükümeti, İtilaf zabıtasının işlerine karışılmamasını emrettiği için, resmen ses çıkaran yoktu. Gün geçtikçe müzminleşen bu haller karşısında Türkler üzüntü içindeydi. Türk basını, bu üzüntüye fırsat buldukça tercüman oluyordu.*”⁴¹

38 *Sabah*, 23 Kânun-ı sani 1335.

39 *Türk Sesi*, 18 Haziran 1923, s. 3; 5 Temmuz 1923, s. 3.

40 BOA, DH. ŞFR, 96/248.

41 Celâl Bayar, *Ben De Yazdım Milli Mücadele’ye Giriş*, Cilt 5, İstanbul: Baha Matbaası, 1967, s. 1503. Bayar’ın hatıralarında sözünü ettiği bu olay, son Osmanlı Meclis-i Mebusanı’nın da gündemine gelmiştir. Kayseri mebusu Rifat (Çalika) Bey 16 Şubat 1920 tarihinde Hükümet’e, Mütareke’den sonra Kayseri’den İstanbul’a gönderilen 350 kadar Müslüman yetimden 130 kadarının Ermeni yetimhanelerine verilmesi konusunu soru olarak yöneltmiştir. Soru 17 Mart 1920 tarihinde Maarif Nazırı Sait Bey tarafından cevaplandırılmıştır. Buna göre Kayseri’de belediye tarafından toplanan yetimlerin bakımında belediyenin yetersiz kalması üzerine, hükümete bir yazı ile

Celal Bayar İngiliz Yüksek Komiseri Deeds'in emriyle gazetelerde Ermeni meselesine ilişkin yazı yayımlanmasının yasaklandığını belirtmektedir. Türk çocuklarının Ermenileştirilmesi faaliyetlerinin İstanbul'la sınırlı olmadığını belirten Bayar konuyla ilgili İzmir'de şahit olduğu olayları şöyle anlatıyor: *"Memleketin birçok yerinde olduğu gibi İzmir'de de bu çeşit vakalar oldu. Birkaç arkadaşla Beyler Sokağı'ndaki büromuzda toplantı halinde idik. Jandarma Yarbayı Muhittin Bey'in sayın eşi ansızın içeri girdi. "Güvâ milletle ilgilisiniz, dışarıda neler oluyor haberiniz bile yok" tekdiri ile söze başladı. Temiz kalpli hanımı tanıyorduk, hürmetle dinledik: "Vali Nurettin Paşadan geliyorum, o da âciz, o da zavallı, derdimi dinlemekten bile çekiniyor, bu ne hâl yarabbi!" diye gözyaşı döküyordu. Mesele şu idi: Ailenin çocuğu olmadığı için evlatlık alırlar, büyütürler, terbiye edip evlendirirlerdi. Bu tarzda bir hayli hayırları vardı. Doğu vilayetlerinde buldukları zaman usulüne göre kimsesiz, yağız bir yavruyu evlatlık edinmişlerdi. Ermeni ihtilalcileri bu yavrunun annesini, babasını öldürmüşler, kendisi de bu anada bir küp içine saklanmak suretiyle hayatını kurtarmıştı. Ailesini, dinini biliyor, faciayı bütün dehşeti ile hatırlayıp anlatıyordu. Anadan babadan tam Türk Müslüman bir ailenin evladı olduğuna şüphe yoktu. İşte bu çocuğu, Ermenidir diye, Ermeni papazlarının idare ettiği kampa teslim etmişlerdi. Hanım dardını anlatmak için kapı kapı dolaşıyordu. Türk aileler yanında kalmış Ermeni çocukları da vardı. Bunları resmi bir ilanla toplamak mümkündü. Nitekim tanıdığım bir aile kimsesiz iki ermeni kızını muhafaza etmiş, mesele bu şekli alınca her bakımdan sıhhat ve şereflerinin korunduğunu doktor raporiyle tesvik ettikten sonra çocukları ilgili makamlara teslim etmişti. Bu da gösteriyordu ki izzeti nefse dokunacak şiddetli tedbir almaya, kırıcı hareketlerde bulunmaya ihtiyaç yoktu. Yalnız bu kadar mı? Bunları düşünecek, yapacak ve yaptıracak bir hükümet de yoktu."*⁴²

Pierre Loti, Ermeni yetimhaneleriyle uğraşan bir Ermeni kadından dinlenen şu bilgiyi naklediyor: *"Her yerde, Türk ailelerde bulunan ve bulunabilecek Ermeni çocukları geri alınmak üzere arandı. Abdülhamit'in oğlu olan prenslerden birinin haremünde genç bir kız ortaya çıkarıldı. Geri istenmeye gidildi ve o hemen gitmesi*

başvurulmuş ve hükümet de bu çocukları İstanbul'a getirmiştir. Ancak çocuklar Haydarpaşa'ya çıktıklarında İtilaf Devletleri zabıtası tarafından müdahale edilerek, Beyoğlu'nda bir Ermeni kilisesine götürülmüşler. Toplam 320 civarında olan çocukların ikiyüzden fazlası iade edilmekle beraber, diğerlerini Ermenidir diye Patrikhane'ye teslim etmişlerdir. Bu çocuklardan Müslüman olduğuna dair belgesi ortaya çıkanlar için işlemler halen sürmektedir. Maarif Nazırı'nın konuyla ilgili açıklamasını yetersiz bulan Rifat Bey, çocukların İslam olduklarının incelenerek belirlenmesine rağmen, neden Patrikhane'ye teslim edildiğini sormuştur. Nazır ise açıklamasında; önce konuyla ilgili evrakın kendilerine geç ulaştığını, sonra da bir kısmının ulaştığını belirtmiş ve İslam olan çocukları istemeye devam ettiklerini söylemiştir. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 4, İcuma senesi 1, TBMM Basımevi, 1992, s. 103-104, 302-303. Rifat Bey'in anılarında da konu yer almaktadır. bkz. *Kurtuluş Savaşında Adalet Bakanı Ahmet Rifat Çalık'ın Anıları*, Haz. Hürşit Çalık, İstanbul, 1992, s. 65-66.

42 Bayar, *Ben De Yazdım...*, V, s. 1504.

*için serbest bırakıldı. On beş yaşındaydı ve prene on yaşındayken getirilmişti. Ona her zaman mükemmel davranıldı. Hristiyan ismi olan, "Isabelle" ismini hep muhafaza etti. Ona din değiştirmesi için hiç baskı uygulanmadı."*⁴³ Hem Bayar'ın hatıralarında ve hem de P. Loti'nin naklettiklerinden anlaşıldığı kadarıyla, Ermeni yetimlerinin iade edilmesi talebine karşı bir direniş olmadığı açıktır. Olması da beklenmemelidir veya olsa bile münferit bir olay olarak değerlendirilmelidir. İtilaf güçlerinin kontrolünde olup, her türlü keyfi uygulamanın yapıldığı bir yerde, insanların böyle bir uygulamaya direnmesi anlamsız olduğu gibi, kendileri açısından da tehlikelidir.

Konunun hangi boyutlara ulaştığını ve idarenin acizliğini gösteren bir belge de 6 Nisan 1919 tarihinde Polis Müdür-i Umumisi Halil imzasıyla Dahiliye Nezareti'ne gönderilmiştir. Belge ile, Müslüman evlerinden zorla alınan kızların ne Patrikhane'den ne de Ermeni yetimhanelerinden geri alınmadığı, isim ve adres vererek belirtildikten sonra, bu sebeplerden dolayı çocukların Polis Müdürlüğü'ne getirilmesinin sağlanması talep edilmektedir. Belgenin metni şu şekildedir.⁴⁴

"Dahiliye Nezareti'ne

Devletlü Efendim Hazretleri

Tevarih-i muhtelifede bazı Ermeniler tarafından İslam hanelerinden cebren alınan çocuklardan komisyonca tedkik edilmek üzere izamları hususunun lazım gelenlere evamir-i lazıme itası mükerreren ve tahriren Ermeni Patrikhanesi'ne işar-ı keyfiyet edilmiş ise de aradan iki ay müteceviz bir müddet mürur eylediği halde cevap ita kılınmadığı gibi eytamhanelere müracaat eden memurin-i zabıtaya da kızların tesliminden imtina edilmekte olduğu ve ezcümle on gün mukaddem Arnavutköyü'nde Binbaşı Süleyman Bey nezdinden alınan bir kız ile Üsküdar'da Bağlarbaşı'nda Doktor Kâmil ve Ortaköyde Mübayaat Komisyonu Reisi Şekip ve Makriköyü'nde Muhafız Bölük Kumandanı Mülazım Mehmed Nuri Efendi'den cebren alınan ve milliyetleri meşkük ve İslam oldukları iddia edilmekte bulunan kızlar hakkında Patrikhane nezdinde yapılan teşebbüsat gayr-ı müsmir kalmış olduğundan bu babda mukaddema ahz ve telakki edilen evamir-i aliyye-i nezaretpenahilerine terfik-i hareket edilememekte bulunulduğundan İslam olan eytamin da Ermeni milliyet ve cemaatine mensup kılınmaları melhuz ve muhtemel olup bu hale meydan kalmamak üzere salifülarz çocukların bera-yı tedkik müdüriyet-i umumiyeye izamları hususunun icab edenlere işar-ı keyfiyete müsaade buyurulması arz olunur. Ol babda emr ü ferman hazret-i menlehülemrindir. 6 Nisan sene 335

Polis Müdür-i Umumisi Halil'

43 Loti, *Sevgili Fransızın...*, s. 139-140.

44 BOA, *Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye (DH. İ. UM)*, 19-7/1-5, lef 11.

Halil Bey'den aldığı bu yazı üzerine, dönemin Dahiliye Nazırı Mehmed Ali Bey, konuyu 13 Nisan 1919 tarihinde aynen Adliye ve Mezahib Nazırı Sıdkı Bey'e yazmış ve bu konuda Patrikhane'ye tekrar tebligat ve gereğinin yapılmasını talep etmiştir⁴⁵. Adliye Nezareti bu yazıya ancak 7 Mayıs 1919 tarihinde cevap vermiştir. Bu zaman zarfında Polis Müdür-i Umumisi Halil, 28 Nisan'da konunun vahim boyutlarını -"mahrem ve müstacel" kayıtlı- detaylı bir raporla Dahiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Raporun metni şu şekildedir:

"Dahiliye Nezareti'ne

Devletlü Efendim Hazretleri

Evvelce arz olunduğu üzere Ermeni eytamının şunun bunun tarafından sûret-i himayesi hakkında mahsûs olan yolsuzluklar bir müddetten beri daha had bir tarzda vukua gelmekte ezcümle hüviyetleri münaza'fih olan bazı Ermeni eytamının tezahür-i milliyetleri hakkındaki tahkikatın icrasına değin iskân ve iaşeleri zımında Amerikalı ve Türk ve Ermeni olmak üzere üç kadından mürekkeb bir heyet teşkil etmiş ve bunların nezareti tahtında bir hane ihzar ve icar edildiğinden bahisle Ermeni eytamını bera-yı teslim İslam hanelerinden Osmanlı polislerine müracaata lüzum görülmezsizin Düvel-i İtilafiye polislerinin muavenetiyle be bir suret-i mütecebbirane cem ile henüz müdüriyet-i acizice mezkûr hanenin nerede ve kimlerin taht-ı idaresiyle ne gibi bir maksatla teşekkül ettiği meçhul bulunan mahal-i mezkur namına Patrikhaneye ait Ermeni darüleytamına nakl edilmekte bulunmuştur. Buna remil olmak üzere İslam Kadınları Çalışdırma Cemiyet-i İslamiyesi'nin kuyuduyla müsbit olduğu üzere Gavli(?) ve Cemile isminde iki kız o suretle alınmış ve Çengelköy'de Kuyumcu sokağında yirmi altı numaralı hanede Yüzbaşı Abidin Bey'in ailesinden Nimet namında bir İslam kızı dahi cebren alınarak mukaddema Patrikhanede üç gün kaldıktan sonra İslamiyeti tahakkuk etmesiyle ailesine teslim edilmiş ise de mezbur yine Ermeniler tarafından kaçırılmış ve Üsküdar'da Papas Hamayak Efendi tarafından alınan Kürd Güri namındaki kızın dahi İslamiyeti muhakkak bulunmuş ve İhtiyat Küçük Zabıt Mektebi'nde bir kardaşı da mevcut olması hasebiyle bera-yı muvacehe müdüriyete iadesi için Ermeni Patrikhanesi nezdinde müdüriyet-i acizinin vukuubulan teşebbüs ve mesaisi de akim kalmıştır. Patrikhanenin münhasıran Ermeni eytamı için çalışması esas vezâifinden iken bu meyanda keyfiyetin Kürd İslam çocuklarıyla Rumeli'den hicret eden ahali-i İslamiye'nin bir mahalden getirmiş oldukları bazı sıbyana da teşmil etmekte bulunmuştur. Evvela zikr olunan hane ve heyet-i idaresinin keyfiyet-i teşekkülü ve müdabalât-ı vakiya mahiyet-i mezuniyeti hakkında canib-i hükümetten hiçbir müsaade alınmamış ve bu gibi namus ve hukuk-i diniye-i ammeye taalluk ve tesir eden ahvalde yanlışlık vukua gelmemesi için esasen

45 BOA, DH. İ. UM, 19-7/1-5, lef 10.

vazifedar olan memurin ve devair-i hükümet-i resmîyenin tavassutu noktasına ehemmiyet verilmeyerek Düvel-i İtilafîye mümessillerinin bazılarında birer suretle hulûl ve bunları bittavassut istihsaline muvaffak oldukları vesikalara istinaden bazı coşkun Ermeni gençlerinin mesken ve tesettür-i nisvana müteallık hukuku gözetmeyerek istedikleri yerlere bîperva girerek ve hiçbir itiraz ve müdafaayı dinlemeyerek iddia ve zehab-ı mücerredle İslam çocuklarını toplamaları ve Patrikhane'nin vâsi mikyasda hodbehod tedabir ve tertibatı meşruaya girişerek hissiyat-ı İslamiyeyi rencide edecek surette Kürd kızlarından ve sair milel-i İslamiyeye mensub çocuklardan imal-i nüfuz ile edille-i lazıme müstenid olmayarak istediklerini alıp ihtifa ettirmekteki hareketi ehemmiyetle nazar-ı dikkati câlib bulunmuş ve hatta muamelat-ı vakadan pek müteessir görünen İslam müştekileri müdürîyet-i aciziye mütevaliyen müracaatla kendilerine ait İslam çocuklarından Ermeni addı bahanesiyle mahrumîyetlerine mani olacak tedabir-i âdilenin ittihazı için bast-ı şikayet ve intizar-ı muaddelet etmekte buldukları gibi bu gibi müteessirlerin sevk-i yeis ile bazen bir araya gelüb çocuklarının aşırıldıkları mahallere cebren dühul ve istirdad-ı evlad azim ve tasavvur-ı katîyesinde buldukları mevsuken his ve istihbarat kılınmıştır. Zabıtaca icabat-ı zabıtaya tamamıyla tevessül edilmek tabii ise de mesele-i mezkûrenin beynel-İslam tesirat-ı müstevlîyesi acilen nazar-ı dikkate alınmak vücutu da derkâr idüğünden badema alınacak çocukların her halde Osmanlı zabıtasına izahat-ı kâfiye itasından sonra icra kılınacak tahkikat-ı mevsuka neticesinde alınıp Ermeniler'e iadesi lazım gelen kısmının keyfiyet-i istirdad ve tesliminde gayr-ı mesul ellerin zinhar karıştırılmayıp münhasıran polis idaresinin tavassut edilmesi ve münazaalı olup hüviyet-i katîyeleri anlaşılmadan alınmış olan salifûlarz çocuklarla Ermenilikle katîyen alakası olmadığı tehcirden mukaddem her güne tezvirden azade mübrez nüfus tezkeresiyle sabit olan Ümm-i Sinan Dergahı Şeyhi Nureddin Efendi'den alınan Akile Cenan ve Ortaköyde Doktor Necib Bey'in hanesinden doğrudan doğruya ve suret-i cebriyede hanesine dühul suretiyle alınan Keuser nam çocukların da tetkikat-ı lazımleri ikmal ve intac olunmak için Polis idaresine iade ettirilmeleri ve binnetice vukuu melhuz olan fenalıklara meydan verilmemek üzere bu hususta Patrikhane ile hükümet arasında müsteniden icra kılınacak tahkikat ve tetkikata göre hal-i keyfiyet edilmek üzere münasib bir karar ve usul ittihazı ve bu meyanda Düvel-i İtilafîye zabıta ve polislerinin salifûlarz coşkun Ermeni gençlerinin işe müdahale ettirilmemeleri için Düvel-i İtilafîye mümessilleri nezdinde teşebbüsat-ı ciddiye bulunulması lüzumu kemal-i ehemmiyetle arz olunur. Ol babda emr ü ferman hazret-i menlehülemrindir. Fi 28 Nisan sene 335

Polis Müdür-i Umumisi Halî⁴⁶

46 BOA, Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH. KMS), 52-2/79, lef 3. Ayrıca bkz. Türkmen, "İşgal Yıllarında...", s. 268.

Adliye Nezareti'nin, Dahiliye'nin 13 Nisan tarihli yazısına ancak 7 Mayıs 1919 tarihinde cevap vermesinin sebebi, Polis Müdüriyeti'nin 28 Nisan tarihli bu raporundan sonra, konuya "tarafsız ev" formülüyle çözüm bulunmaya çalışılmış olmasıdır. Nitekim geciken cevapta, 13 Nisan tarihli yazının dışında, "*Ortaköyde mukim İpsala kaymakam-ı sabıkı Refik Bey'in hanesinden kaçırılan altı yaşında bir kızın İpsala ve kurâsında İslam biraderleri bulunduğu anlaşıldığından ve evvelce Üsküdar'da Papas Hamayak Efendi'ye tevdi olunan diğer bir kızın dahi Küçük Zabit İhtiyat Mektebinde Muhiddin Efendi'nin hemşiresi olduğu iddia edildiğinden bahisle bunların da lüzum-ı iadesi müdüriyet-i mümaileyhadan başkaca bildirilmesine mebni*" Ermeni Patrikhanesine gerekli tebligatın yapıldığı ve verilen cevapta "*mezkûr çocukların Ermeni oldukları temhiriyle sabit İslamiyetleri iddiasında ısrar gösterilir ise ahiren nezaret-i celile-i asafanelerinin emr ü malûmatıyla teşkil olunan Bîtarafhane'de keyfiyetin bittedkik iddia-yı vaka isbat edilemediği takdirde müddeî ve muhbirlerinin lüzum-ı tecziyesi dermeyan olunmuş ve esna-yı tehcirde İslam hanelerine alınan Ermeni kadın ve kızlarıyla eytamının iadelerini Patrikhane-ye sebk eden mevaid hilafında vukuubulan bazı ahval ve muamelattan şikayetle bir müddet-i muayyene zarfında Patrikhane'ye teslim olunmayıp da bilahare meydana çıkarılanlardan dolayı alâkadarânı haklarında tayin ve tertib-i mücazat olunması istida kılınmış olmakla ve mevzuubahs edilen çocukların milliyetleri tedkik edilmek üzere bir an evvel gönderilmeleri lüzumu tekiden ve cevaben Patrikliğe işaret kılınmakla münderecat-ı takrire göre ahval-i müştekâbihanın bittahkik ifa-yı muktezıyatı mütevakkıf-ı rey-i âli-i nezaretpenahileridir*" denilmektedir⁴⁷.

Adliye Nezareti'nin bu yazısında konunun Patrikhane'ye yazıldığı belirtildikten sonra Patrikhaneden alınan yazının içeriği de özetlenmektedir. Buna göre Patrikhane yeni kurulan Bîtarafhane'de bu çocukların durumunun inceleneceğini, iddialarını ispat edemeyenlerin ve Ermeni kadın ve kızlarını evlerinde barındırdığı halde bunları zamanında Patrikhane'ye teslim etmediği tespit edilenlerin cezalandırılmasını talep etmektedir. Adliye Nezareti bu yazı üzerine Patrikhane'ye tekrar çocukların milliyetlerinin incelenmesi gerektiği yolunda bir yazı yazıldığını bildirmekte ve Patrikhane'nin yazısına göre şikayetçilerin de durumunun incelenmesiyle ilgili takdirin Dahiliye'ye ait olduğunu belirtmektedir. Adliye Nezareti'nin bu yazısı üzerine, Dahiliye Nazırı Mehmed Ali Bey 14 Mayıs 1919 tarihinde İstanbul Polis Müdür-i Umumisi Halil Bey'e bir yazı göndererek, konuyla ilgili girişimleri özetlemiş ve sonunda şikayetçi olanlar hakkında gerekli tahkikatın yapılması ve neticesinin bildirilmesini istemiştir⁴⁸.

47 BOA, DH. İ. UM, 19-7/1-5, lef 9.

48 BOA, DH. İ. UM, 19-7/1-5, lef 8.

Ermeni ve İtilaf güçlerinin Müslüman aileler nezdinde bulunan Ermeni çocuklarını toplamak bahanesiyle Türk çocuklarını da zorla buldukları ailelerden koparmaları, her türlü baskıya ve sansüre rağmen basına da yansımıştır. 2 Mayıs 1919 tarihli bir haber aynen şöyledir:⁴⁹ “İstanbul’da teşkil bir kumpanyanın, Ermeni oldukları bahanesiyle aileler nezdindeki Müslüman hizmetçi ve evlatlıkları, gerek Patrikhane vasıtasıyla gerek cebren kaçırdıkları anlaşılmuş olduğundan, bunlar hakkında takibat icra edilmektedir.” Bu küçük haberde sözü edilen kumpanyanın, İngiliz Yüksek Komiserliği destekli Ermenilerden oluşturulan çocuk toplama grupları olduğunu anlamak zor değildir. Ertesi gün yayınlanan başka bir haberde, Ermeni Patrikhanesi’nde Ermeni diye Müslüman evlerinden toplanmış birçok Müslüman kız bulunduğu, bunlardan birinin de Yüzbaşı Abidin Bey’in evinden alınıp üç gün tutulduktan sonra iade elden Nimet adlı bir kız olduğu belirtilmekteydi⁵⁰. Çocuk toplama gruplarının basına yansıyan faaliyetleri karşısında, yetkili makamların fazla bir şey yapamadıkları ve ancak bu mekanizmaya meşruiyet kazandırıcı bir çözüm kabul edilebilecek olan, “Bitarafhâne” veya “bitaraf ev” dedikleri kuruluşu oluşturdukları anlaşılmaktadır. Nitekim, bu haberlerden dört-beş gün sonra yayınlanan konuyla ilgili başka bir haber bunun göstergesi olmalıdır. 7 Mayıs 1919 tarihli “Bitaraf Ev” başlıklı haber şu şekildedir:⁵¹

“Bazı Ermeniler alelade bir şüphe üzerine İslam evlerine girerek birtakım çocukları Patrikhaneye götürmeye kıyam ettikleri malûmdur. Bu münasebetsizliğe mâni olmak üzere Polis Müdüriyeti tarafından güzel bir karar ittihaz edilmiş, bu kararın tatbikine de başlanmıştır. Şöyle ki: milliyetinden şüphe edilen etfal, Nişantaşı’nda küşad edilen bitaraf eve gönderilecek ve burada üç kadından mürekkep bir heyet tarafından birkaç gün taht-ı müşahedede bulundurulacaktır. Neticede çocuğun Ermeni olduğu tebeyyün ederse Patrikhaneye verilecek, aksi halde ailesine teslim edilecektir. Heyet erkânından birisi efazul-ı nisvanımızdan Nezih Hanımefendi’dir ki bu vazifeyi fahriyen deruhte eylemiştir. Heyetten mada çocuklara bakmak üzere üç kişi tavzif edilmiştir. Bitaraf evin masrafı Dâhiliye Nezareti’nce tesviye edilecektir.”

Haberin ilk bakışta olumsuzluk içermediği düşünülebilir. Fakat haberde verilen bilgilerin uygulamada nasıl ürkütücü boyutlara ulaştığını tahmin etmek zor değildir. Çünkü bütün Türk aileler nezdinde himaye edilen veya evlatlık alınmış olan çocukların pervasızca toplanması ve bu çarktan geçirilmesi ihtimali söz konusudur. Nitekim Dâhiliye Nezareti sorunun çözümünde çaresizliğe düşmüş olmalı ki

49 *Memleket*, 2 Mayıs 1919, s. 3.

50 *İleri*, 3 Mayıs 1919, s. 2.

51 *Memleket*, 7 Mayıs 1919, s. 4.

konuyu Hariciye Nezareti'ne yazarak, İtilaf Devletleri temsilcilerinin bu olaylara başvuranları himaye etmemelerinin sağlanmasını istemektedir. Dahiliye'nin konuyla ilgili yazısı şu şekildedir:

"Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti

Hariciye Nezareti Celilesi Cenab-ı Alisine

6 Mayıs Sene 335

Hüviyetleri münaza-fih olan bazı Ermeni etfalın tayin-i milliyetleri hakkındaki tahkikatın hitamına kadar iskan ve işeleri için Amerikalı Türk ve Ermeni olarak üç kaddından mürekkeben bir heyet teşekkül ederek Osmanlı polislere malumat verilmeksizin Düvel-i İtilafiye polislerinin muavenetiyle bu kabil eytamin İslam hanelerinden cebren alınmakta ve kimlerin idaresinde ne gibi bir maksatla teessüs ettiği polisçe meçbul bulunan Bitarafhaneye ait Ermeni darüleytamına sevk olunmakta bulunduğundan ve İtilaf mümessillerinden aldıkları vesikalara istinaden bir takım coşkun Ermeni gençlerinin tesettür-i nisvana ait hukuku tanımayarak cebren İslam hanelerine dühul ile ebeveyni malum ve berhayat olan İslam kızlarını bile almakta olduklarından ve bu gibi İslam kızlarının ebeveynlerine teslimi hakkında Bitarafhaneye vukuubulan tebligat ve müracaatdan semere hasıl olmadığından ve bu suretle Bitarafhaneye götürülen İslam kızlarının mensubini birleşerek bazı çocukların aşırıldıkları mahallere dühul ve bunları istirdad azim-i katisinde bulunacakları hissedildiğinden ve hangi ailelerden kaç İslam çocuğunun elyevm bu suretle aşırıldığından bahis ile bu babda bir karar-ı kati ittihazı Düvel-i İtilafiye mümessillerine de tebligat-ı lazıme ifası lüzumunu mutazammın Polis Müdüriyet-i Umumiyesinden alınan tezkerenin sureti leffen takdim kılındı. Hissiyat-ı milliyet ve diniyeyi tehyic ve rencide eden ve İslam çocukların bile suret-i cebriyede Patrikhaneye götürülerek tanassur ettirilmesini intac hareketin katiyyen izale hem nokta-i nazardan ehem ve elzem bulunmasına ve Polis Müdüriyetinin suret-i işarına nazaran milliyeti meşkuk olan çocuklar için yapılacak tahkikat esnasında mabettatbik olmak ve Bitarafhaneye götürülmüş olan Müslüman çocukları tahlis edilmek üzere bir karar ittihazı ve Düvel-i İtilafiye zabıtasıyla polislerinin Ermenilerin bu hareket-ı .... ve kanun-şikenânelerine alet-i teşvik ve tahrik olmamaları esbabının da taht-ı temine alınması ve neticeden nezaret-i aciziye malumat ita buyurulması kemal-i ehemmiyetle temenni olunur. Ol babda."⁵²

28 Nisan tarihli raporla konunun vahim boyutlarını ortaya koyan Polis Müdüriyeti, tarafsız evin oluşturulmasından sonra, hemen hiçbir şeyin değişmediğinin örneklerle anlatıldığı bir rapor daha hazırlamıştır. Polis Müdüriyeti bu raporu 22 Mayıs 1919 tarihinde Dahiliye'ye sunmuş ve tekrar yardım istemek zorunda kalmıştır. Raporun metni şu şekildedir:

52 BOA, DH. KMS, 52-2/79, lef 1.

"Dahiliye Nezaret-i Celilesi"ne
Devletlü Efendim Hazretleri

Ermeni tehciri hadizat-ı feciası netayicinden olarak acz ve naçari içinde kalan bazı Ermeni çocukları mezkur hadizatla alakadar olmamak ve sırf hasisa-i muavenet ve insaniyetle mütehasis olan İslam aileleri tarafından himaye ile alınarak Harb-i Umumi nihayetine kadar muhafaza olunmuş ve Mütarekeyi müteakip emr-i âli-i nezaretpenahilerine tevfikân mensup oldukları cemaat rüesasına tevdii ve teslimlerine ibtidar olunmuş idi. Bidayet emirde milliyetleri meşuk ve mütereddid olan eytamın tayin-i şahsiyetleri için Birinci Şubeye Ermeni Patrikhanesi tarafından izam edilmiş bir memur hüsn-i kabul edilerek selahiyetdar memurin-i resmîye muvacehesinde evrak-ı müsbiteleri tedkik ve vesaiik-i müsbiteleri olmayanlar hakkında şuhud-ı mutebere istima' ve bu misillu delail-i vesaikden mahrum olanlar hakkında da meskut reisleri olan vilayetten ba-telgraf istilam-ı keyfiyete müsareat olunarak nez'-i ihtilafane ve tesviye-i mesaile çalışılmakta idi. Halbuki memurin-i resmîyemizin her türlü hüsn-i niyet ve adalet-i bitarafîye hisleriyle hareketlerine ve Ermeni Patrikhanesi'nden gönderilen Çakıryan Efendi'nin hüsn-i kabul edilmesine rağmen mümaileyh fart-ı asabiyet ve taassubla hareket etmeye başlamış ve zayıat-ı milliyelerini nüfus İslamiyeden telafi maksadını istihdaf eden etvar-ı gayr-ı münasebe izharına kadar varmış en nihayet kendisine emniyet ve itimat edilerek tevdi edilen Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i Müessesesi-i Hayriyesi'ndeki eytamın kaydına mahsus defteri üç ay mukaddem almış olan teşebbüsat-ı lazımeğe rağmen iade etmekten istinkâf etmekte bulunmasına nazaran kuyudatı tahrif eyleyerek dolayısıyla bir çok İslam eytamını Ermeni yapmak maksadına mübteni bulunduğu öteden beriden alınan İslam eytamıyla sabit olmuştur. Bu tarzda mesaiye devam olunduğu zamanlarda bile İslam hanelerine tararruz edilerek cebren İslam çocukları alınmış ve Patrikhaneye sevk olunarak hayat-ı diniye ve milliyelerinin tahammül edemeyeceği muamelata maruz kalmışlardır. Hükümet-i hazıracı takib edilmekte olan beynen-nas itilaf ve muhadenete münafi bir ceryan elan ve iki millet beyninde mevcut husumetleri teşdid ve tezyide hizmet edecek olan ihraz-ı marufe-i gayr-ı layıkaya nihayet vermek maksadıyla milliyetleri meşuk sıbyanın bitaraf bir mahalde tedkike tabi tutulmaları tensib edilerek bu gibi eytam Beyoğlu'nda isticar olan Bitarafhaneye sevk olunmağa başlamış idi. Hükümetçe izhar olunan her nevi teshilat ve bitarafîye ve hakkaniyet ve adaletin tahkimine sarf-ı mesai olunduğu halde Bitarafhaneden maksur ve muntazır olan netayice tevessül imkanı münselîb görülmektedir. Mezkur haneye seher-i bülüğa vasıl olmayıp isbat-ı rüşde gayr-ı muktedit eytamın sevki lazım gelirken İtilaf zabitasına hulûl ederek hakkında zandan başka bir vesika mevcut olmayan kavli-i mücerredle yirmiyi müteceviz sinde İslam hanımları gönderilmeye başlanmıştır. Ezcümle Kadıköyü'nde [Gençlik Vahdeti] mecmuası müdiri Ali Yekta Bey'in hanesinden menkûhası Necmiye ve evlatlığı yirmi yaşlarında Hayriye hanımlar muhtelit zabita tarafından Bitarafhaneye sevk olun-

muştur. Mezburelere ait kanaat ve ihtiyaca salih vesaik-i şeriyye ve evrak-ı resmiye tetkik olunarak Müslim oldukları İngiltere sefarethanesinde Mister [Gulet Şemstid] tarafından da tahsil-i kanaat edilerek ailelerine teslimi zımında verilen varaka-i resmiye ile Bitarafhaneye müracaat eden Yekta Bey mezburelerin orada olmadığı cevabına maruz kalmıştır. Bitarafhanede bulunan Müslüman hanımı ifa-yı vazifeden men olunmakta ve haysiyet-şiken muamelata maruz kalmakta olduğu gibi tetkik-i hüviyetleri için sevk olunan Müslüman masumların tebdil-i din ve mezhebine kıyım olduğu da istihbar kılınmaktadır. Bu babda Bitarafhanede heyet-i tahkikiyede bulunan Sadiye Hanım tarafından gönderilen varaka şayan-ı dikkat bulunmasına mebni aynen derc olunur: “Şişli Komiser Muavinliği’ne, Bitarafhanede bulunduğum vaziyet gittikçe müşkil ve tahammül-şiken bir hale geliyor. Türkün kılincının kırıldığından bir tavr-ı istihfakârane ile bahs olunmaktadır. Bu gece bir çocuk tanassur ettirildi. Bu gün bu çocuk karşıdaki bir haneye gönderildi. İtiraz edersem bir tavr-ı âmirane ile vazifemin yalnız bu hanede oturmaktan ibaret olduğu söylenmektedir. Eğer hükümet vazifeme zahr değil ise, bu bedbaht masumların tanassur ettirilmeleri kabul olunmuş ise, bu hanede bulunmaktığıma ve azab-ı vicdani ile her dakika kalben kan ağlamaktığıma lüzum kalmamış demektir. Her halde eğer mümkün ise bu bedbaht çocuklara muavenet-i aliyyelerini rica ederim. Dün çocukları bir yere çıkarmayacaklarını Nezihe Hanımefendi’ye ve Amerikalı matmazele vaadetmiş oldukları halde bugün çocuğun biri hanede yokmuş. Bu nizam-şiken bir haldir. Beyan-ı malumat ederim efendim.” Bu ahval ve şerait içinde hükümetçe tedabir zecriye istimalinden gayri vesaitle çalışmak imkanı mevcut olmadığından, bu tarz hareketlerden tevelliüd edecek mehazir-i siyasiye nazar-ı dikkate alınmakta olduğundan vesait-i siyasiye ile mevcut suiistimalatın refine hadim tedabir-i hakimaneleri daha müessir ve müsnet netayici temin edeceği mülahaza kılınmakta olduğu cihetle teşebbüsat-ı mühimme-i nezaretpenahileri müsterhamdır. Ol babda ve her halde emr ü ferman hazret-i menlehülemrindir. Fi 22 Mayıs sene 335

Polis Müdür-i Umumisi”⁵³

Polis Müdüriyeti raporun sonunda zorlayıcı tedbirler ve yetki talebinde bulunmaktadır. Dahiliye Nezareti de 24 Mayıs’ta Sadarete bir yazı ile durumu anlatmış ve hükümet tarafından görevlendirilen Nezihe Hanım’ın çalışmasının engellendiği, Türk kadın ve kızlarının kaçırılması olaylarının sürdüğünü belirtilerek, konunun Meclis-i Vükela’da görüşülmesi istenmiştir. Dahiliye Nazırı Ali Kemal imzalı yazı şu şekildedir:

53 BOA, DH. KMS, 52-2/79, lef 6. Ayrıca bkz Türkmen, “İşgal Yıllarında...”, s. 269.

*“Huzur-ı Ali-i Hazret-i Sadaretpenahi’ye,
Maruz-ı çaker-i kemîneleridir*

Vaktiyle bir hiss-i samimi-i insaniyetperverane ile İslam hanelerine alınan Ermeni çocukları Mütareke’nin akdinden sonra Patrikhaneye teslim edilmiş ve milliyeti meş-kuk olanlar haklarında Patrikhanenin bir memur-ı resmisinin de dahil olduğu ko-misyonca tahkikat-ı amike icrasından geri durulmamış iken gayr-ı mesul olan bir ta-kım Ermeniler’in cebren İslam hanelerine girerek Müslüman kızları hatta zatülzevc-i muhaderat-ı İslamiyeyi alub Patrikhaneye yahud Şişli’de bulunan ve bitaraf namı verilen haneye götürülmekte ve İslamiyeti tebeyyün ederek tabliyelerine İngilizler ta-rafından müsaade edilmiş İslam kız ve kadınları iade edilip tanassur ettirilmekte olduğuna ve Patrikhaneden gönderilen Çakıryan Efendi’nin Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i Hayriyesi’ndeki eytamın kaydına mahsus defteri alarak tahrif etmekte ve tbligat-ı mütevaliyeye rağmen iade eylememekte bulunduğu ve Bitarafhaneye taraf-ı hükümetten memur edilen Nezihe Hanım’ın ifa-yı vazife etmesine Türkün süngüsü kırıldığından bahis ile mümanaat edilmekte ve orada kızların şuraya bu-raya gönderilmekte olduğu görüldüğüne dair bazı ifadat-ı mühimmeyi ve tedabir-i siyasiye ile bu suiistimalin izalesi elzem bulunduğunu mutazammın polis müdiriyet-i umumiyesinden alınan tezkerenin sureti leffen takdim kılındı. Şimdiye kadar ittihaz ve tatbik edilen her türlü tedabir-i idariye ve hakimaneyeye rağmen ebyevm başladığı şe-kilde cereyan etmekte olan ve Türklerle Ermeniler beynindeki münafereti tezyid ve bir takım İslam kadın ve çocuklarının tanassuruna sebep teşkil eden bu mühim mesele hakkında bitteemmül Meclis-i Vükelaca bir karar ittihazı menut-ı müsaade-i aliyye-i sadaretpenahileridir. Ol babda emr ü ferman hazret-i menlehülemrindir.

Fi 23 Şaban sene 337 ve fi 24 Mayıs sene 335

Dahiliye Nazırı Ali Kemal⁵⁴

Yetimhanelerdeki çocukların Hristiyanlaştırılması çabalarının bir yankısı da 27 Mayıs 1919 tarihli İleri gazetesinde yer almaktadır. Gazeteye göre Kayseri’den alınan 220 kimsesiz çocuk İngilizler tarafından alınarak İstanbul’a götürülmüş ve Ermeni Patrikhanesine teslim edilmiştir. Gazete bu çocukların durumunu ye-rinde incelemek için Patrikhaneye bir muhabir göndermiştir. Muhabir çocuklara burada Ermeni olduklarını kabul etmeleri için dayak atıldığını ve vücutlarının morardığını tespit etmiştir. Haberde çocuklara bütün Müslümanların öldürül-düğünün ve Ermeni olmaktan başka çareleri bulunmadığının söylendiği belirtil-mektedir. Ayrıca baskı ve zor kullanılan çocuklardan sadece 42’sinin Müslüman diye yetimhaneye gönderildiği de vurgulanmaktadır⁵⁵. Birçok bakımdan resmi

54 BOA, DH. KMS, 52-2/79, lef 8, 7/1. Ayrıca bkz. Türkmen, “İşgal Yıllarında...”, s. 270.

55 İleri, 2 Haziran 1919, s. 3.

makamların kontrolü dışında yürütüldüğü anlaşılan bu yöntem, gerçekten acımasızdı ve birçok Türk ve Müslüman çocuğunun zorla Ermenileştirilmesine yol açmaktaydı. Dönemin İstanbul'unda olaylara şahit olan Halide Edip, konuyla ilgili olarak hatıralarında şöyle yazıyor:

“Bütün bu karışık meseleler arasında bir de yetimhanelerdeki Türk çocukları meselesi vardı. Bu feci bir durum almaktaydı. Vaktiyle öldürülen Ermenilerin çocukları bazı Türk yetimevlerine götürülmüş, Müslüman ve Türk olarak kaydedilmişlerdi. Bunun bir örneğini hatıralarımdan birinci cildinde Ayıntura yetimevinde geçen bir olay münasebetiyle anlatmıştım. Şimdi de Ermeniler aynı şeyi yapıyor, ana babaları öldürülen yahut göçe zorlanan Türk çocuklarını toplayarak Ermeni yetimevlerinde Ermeni çocuğu olarak kaydediyorlardı. Bunlardan birincisi Ermeni kilisesinin Kumkapı'da topladığı Türk çocuklarının bulunduğu yerdir. Bu durum karşısında Amerikalılar da Bebek'te Near East Relief Center (Yakın Doğuya Yardım Merkezi) adı altında bir kurum kurmuşlardı. Orada hangi çocukların Türk ve Müslüman, hangilerinin Ermeni olduğunu ayırt edeceklerdi. Çocuklara iyi muamele edilmesine karşın birçok Türk çocuğu Ermeni olarak kaydedilmişti. Bu Bebek'teki kurumu incelemeye Nakiye Hanım bizim tarafımızdan memur edilmişti. Fakat o da, Türk çocuklarının kayıtları savaş sırasında yanmış yahut kaybolmuş olduğundan, bir şey yapmayı başaramayarak bu işten çekildi.”⁵⁶

Resmi yazışmalara konu olan ve günümüze ulaşan belgelere göre bu uygulama çocuk denilecek yaşta olmayan, evlenmiş, yaşı 20'nin üstündeki Müslüman olmuş kadınları da kapsamaktadır. Nitekim 10 Mayıs 1919 tarihinde Adliye ve Mezahib Nazırı imzasıyla Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, “*Ahiren Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'nden alınan tezkerede Giresun rüsumat memurlarından olup Dersaadet'e gelen Necib Efendi'nin dört sene mukaddem istinkâh eylemiş olduğu zevcesi yirmi iki yaşında Hazut? Hanım'ın dahi Ermeni Patriki'nin nezdine götürülüp alıkonulmuş ve mezheb-i aslisine avdeti için tazyik edilmekte bulunmuş olduğundan bahisle mezbure serbest bırakılmak ve eylem tedarik edilen Bîtarafhaneye tevdi edilmek üzere Bîtarafhaneye tebligat icrası dermeyan olunmasına ve milliyetleri meşkûk veya münazafih etfal hakkında lazım gelen tedkikatın ref-i iştibah ve men-i kıyl ü kale hadim olmak üzere öyle bir hanede ceryanı münasip görülse bile yirmi yaşını ikmal eylemiş ve diyanet ve milliyet hususunda arzu-yı vicdanilerini izhara ehliyetleri câ-yı münakaşa bulunmamış olanların bu gibi takayyüdat ve serbesti-i şahsilerini muhil muamelata maruz kalmaları tecviz edilemeyeceğine binaen mezburenin hemen serbest bırakılması lüzumu Patrikhaneye bildirilmiş olmağla müdüriyet-i mümaileyhaya da*

56 Halide Edip Adivar, *Türkün Ateşle İmtihanı Kurtuluş Savaşı Anıları*, İstanbul: Atlas, 1987, s. 22-23.

bu dairede vesaya-yı mukteziye ifası mütevakıf-ı hümem-i aliyye-i nezaretpenahileridir.” denilmektedir⁵⁷.

Adliye Nezareti'nin yazısında, 20 yaşını geçmiş ve dinini seçmekte serbest olan bir kadının milliyetleri belirsiz olan çocuklar için açılan Bîtarafhane'de toplanması uygun görülse bile, dinini değiştirmeye zorlanmasının yanlış olduğunun Patrikhane'ye bildirildiği ve Dahiliye'nin de bu yönde davranması gerektiği belirtiliyor. Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey de bu bilgileri 18 Mayıs 1919 tarihli bir yazı ile İstanbul Polis Müdür-i Umumisi Halil Bey'e bildirmiş ve gereğinin yapılmasını istemiştir⁵⁸.

Ermeni çocuklarının ve kadınlarının toplanması işleminin resmi yazışmalarda ki bir örneği de 20 Mayıs 1919'da Polis Müdür-i Umumisi imzasıyla Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıdır. Yazı şu şekildedir:

“Dahiliye Nezaret-i Celilesine

Devletlü Efendim Hazretleri

İdare-i Umumiye-i Dahiliye Müdüriyeti ifadesiyle şerefvarid olan fi 18 Mayıs sene 335 tarih ve 18344/756 numaralı tezkere-i aliyye-i nezaretpenahilerine melfuf Ermeni Bîtarafhanesi'nin takririnde mevzuubahs olan eytamdan Hâdiye kız fi 15 Mayıs sene 335 tarihinde Bîtarafhane'ye teslim olunmak üzere toplama memurlarından Bogos Efendi'ye teslim edilmiş dört çocuktan Osman namındaki çocuğun İslamiyetini müsbit yeddinde peder ve valdesinin mektubu olduğundan kendisi darüleytama iade edilerek bu kere vâki olan talep üzerine bera-yı iade darüleytam müdüriyet-i umumiyesine işar-ı keyfiyet edilmiştir. Çamlıca darüleytamında Şahantot? ve Üsküdar'da Binbaşı Kâzım Bey'in hanesinde bulunan Osanta? Kızların da sinni yirmiyi mütecaviz bulunmalarına binaen reylerinde muhtar olduklarından serbest bırakılmış ve Karabet Mestçiyan hakkında muhabere ceryan eylemekte olup eyleym nerede bulunduğu anlaşılmadığı ve Hâsköy'deki Ali Efendi nezdinde bulunan kız hakkında buraca hiçbir muamele ceryan eylemediği bittedkik anlaşılmağla arz-ı keyfiyet olunur. Ol babda emr ü ferman hazret-i menlebülemrindir. Fi 20 Mayıs sene 335 Polis Müdür-i Umumisi”⁵⁹

Dönemin dahiliye Nazırı Ali Kemal Bey Polis Müdüriyeti'nden aldığı bu bilgileri

57 BOA, DH. İ. UM, 19-7/1-5, lef 6.

58 BOA, DH. İ. UM, 19-7/1-5, lef 5.

59 BOA, DH. İ. UM, 19-7/1-5, lef 4.

27 Mayıs 1919 tarihli bir yazı ile Adliye ve Mezahib Nezareti'ne bildirmiştir⁶⁰. Adliye Nezareti'nin 3 Haziran'da dahiliye Nazırı'nın yazısına verdiği cevap ise şu şekildedir:⁶¹

“Dahiliye Nezaret-i Celilesine

Devletlü Efendim Hazretleri

Ermeni oldukları beyanıyla Patrikhaneye veya Bitarafhane'ye izamı istenilen altı çocuğun gönderilmekte olduğundan bahisle icra-yı icabı hakkında Ermeni Patrikhanesi'nden verilen takrir üzerine bilmuhabere İdare-i Umumiye-i Dahiliye Müdüriyeti'nden cevaben muharrer 27 Mayıs sene 335 tarihli ve üçyüz onaltı hususi numaralı tezkere-i aliyeye-i nezaretpenahilerinde salifüzzikr altı çocuğun dördü hakkında ceryan eden muamelata dair izahat-ı lâzıme münderic ise de bunlardan Karabet Mestciyan hakkında muhabere ceryan eylemekte olup eylevm nerede bulunduğuunun anlaşılamadığı ve Hasköy'deki Ali Efendi nezdinde bulunan kız hakkında hiçbir muamele ceryan etmediği Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'nin işarına atfen beyan buyurulmasına ve Patrikhanenin müracaat ve şikayetine karşı bir cevap tastiri için evvel emirde mezkûr iki çocuk hakkında dahi tahkikat ve muamelat-ı lâzımenin ikmal ve intacı münasip ve muktezi görünmesine mebni ona göre icra-yı iktizası mütevakkıf hümem-i aliyeye-i nezaretpenahileridir. Ol babda emr ü ferman hazret-i menlebhülemrindir. Fi 1 Ramazan sene 337 ve fi 3 Haziran sene 335 Adliye ve Mezahib Nazırı Namına Müsteşar Vekili”

Adliye Nazareti'nin hakkında yeterli işlem yapılmadığı ve açıklık kazanmadığı belirtilen iki çocuğun durumunun da tespit edilerek Patrikhane'ye bilgi verilmesi gerektiği hakkındaki bu yazı üzerine, Dahiliye Nazırı Ali Kemal Bey 7 Haziran 1919'da İstanbul Polis Müdüriyeti'ne bir yazı göndererek, bu iki çocuk hakkında gerekli incelemenin yapılarak sonucunun bildirilmesini istemiştir⁶². Konunun ne şekilde sonuçlandığı ulaşılabilen belgelerde yer almamaktadır. Fakat bu yazışmalar mekanizmanın nasıl işlediğini ve idare üzerinde Ermeni Patrikhanesi'nin nasıl bir baskı kurduğunu göstermeye yetmektedir. Nitekim Patrik Zaven Efendi'nin Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 2 Haziran 1919 tarihli yazısında girdikleri gayr-ı meşru yolun önünü kesmeye çalışan resmi kurumlardan şikâyet etmekle yetinmediği gibi, işlerine karışmamalarının sağlanması da tehditkâr bir üslupla ifade edilmektedir. Yazı şu şekildedir:

60 BOA, DH. İ. UM, 19-7/1-5, lef 3.

61 BOA, DH. İ. UM, 19-7/1-5, lef 2.

62 BOA, DH. İ. UM, 19-7/1-5, lef 1.

*“Dabiliye Nezaret-i Celilesine
Devletlü Efendim Hazretleri*

Ermeni eytamı meselesinde Polis Müdüriyet-i Umumiyesinin efkâr-ı İslamiyenin teh-yici yolunda ittihaz eylediği meslek hakkında Adliye Nezaret-i Celilesi'ne muhatab 30 Nisan sene 335 ve 6 Mayıs sene minhü tarih ve 90 ve 91 numrolu takrirlerden mada keyfiyet fi 15 Mayıs sene minhü ve 95 numrolu ariza ile dahi huzur-ı Sadaret-penahiye arz edilmiş ve bunlar hasbetailik nezaret-i celilelerine tevdi olunmuş oldu-ğu halde bu babda bir tedbir ittihaz buyurulmaktan mada ahiren Patrikhanemize teslim kılınan ve hüviyetleri Beyoğlu Ermeni kilisesine merbut daire-i mahsusada bir muhtelit heyet tarafından tedkik edilmekte olan iki yüz yirmi eytam hakkında her gün Türkçe gazetelerde ve bahusus bugünkü İkdam'da Polis Müdüriyet-i Umumiye-sinin teşvik ve tergibi üzerine efkâr-ı İslamiyeyi tehyic eder yolunda (İslam çocukları darb olunarak cebren tanassur ettirilmekte)dir gibi makalat yazılmakta ve Ermeni cerideleri dahi tabii bunu tezkib yollu bendler yazmağa mecbur olmakta idüklerin-den ve bu hal böyle devam ederse her tarafta hoşnudiyeti mucib olmayacak vukuatla-ra sebep olabileceğinden selahiyetdar bulunan nezaretpenahilerine arz-ı keyfiyet ve bu eytam işindeki muamelatının emniyet-bahş olmadığı derece-i sübuta vasil olan Polis Müdüriyet-i Umumiyesinin tecridi ile icab eden tedkikatın başka bir daireye havalesi veyahut diğer bir tedbir-i müessir ittihaz buyurulmasını bilhassa rica ederim. Ol babda emr ü ferman hazret-i menlehülemrindir. Fi 2 Haziran sene 335 Ermeni Patriki Eldaî Serpiskopos Zaven⁶³

Bitarafhane olarak adlandırılan, Türk ailelerinden veya yetimhanelerinden alınan ve milliyetleri şüpheli görüldüğü belirtilen çocukların toplandığı bu evin ortaya çıkışı ve işleyişi hakkında Dr. C. Refik'in gözlemleri, konunun gayr-ı resmi bir ağızdan, facia boyutunu ortaya koymaktadır.⁶⁴

“Sözde ‘bitarafane’ usul ile Ermeni çocukları Türk ve Kürt yetimlerinden tefrik edi-lecekti. Bu maksatla Şişli’de Büyükdere caddesinde 43-32 numarada tesis edilen Bitarafhânesinde idaresi beş altı Ermeni memur ve memuresine tevdi edilirken bun-lara bir de Türk memuresi terfiki düşünülde. Bu vazifeyi müttehiden ifa etmek üzere ‘Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nden Nezihe Hanımefendi kabul etti. Ermeniler hemen faaliyete geçtiler: Düvel-i İtilaflıye zabıtası refakatinde olarak Türk evlerine gelen Ermeni memurları kapıları açıyor, içeri giriyor. ‘Ayşe, Fatma, Emine namında bir kız var... Götüreceğiz’ diyor ve ebeveyninin hâmlerinin feryad ve figanı arasında çocukları Bitarafhâneye sevk ediyorlardı. Bidayette Nezihe Hanım Bitarafhânedeki

63 BOA, DH. KMS, 52-2/79, lef 10.

64 Türk Sesi, 7 Haziran 1923, s. 2.

vazifesini ifa için müşahede evine muntazaman devam ederken yavaş yavaş haftada iki üç kere, sonraları bir iki kere yarım saat kalmak şartıyla mesailerinin ilk günlerinde cebir ve şiddetle, tehditle, bazen dayak bazen tatlı sözler ve güzel vaadlerle, her vasıtaya müracaatla ve her hileyi irtikâb ederek cebren Ermeni yapmağa ve tanassur ettirmeğe teşebbüs eden Ermeni memurlarının icraatını Nezihe Hanım İngiliz mümessilliği nezdindeki komisyona protesto ettiyse de bu denaetkâr usulün lağv veya ıslah edileceği yerde bilakis teşdit edildiğini görererek vazifesinden maalesef istifa etti ve şu sözlerle bu menhus müesseseden ayrıldı: 'Burası Bitarafhâne değil... Gözlerimizin önünde çocuklarımızı Ermeni ve Hristiyan yapmağa alet olan bir batakhanedir... Bitarafhâneyi idare edenler ve işin ucunu tutanlar kavi olduklarından hiçbir ateşimiz müntic-i muvaffakiyet olmamıştır... Bu rezalete aciz ve meyus olarak şahit kalmaktansa görmemek ve çekilmek daha iyidir...'

Filhakika bütün teşebbüsler akim kalıyordu. Polis müdüriyeti, Dahiliye Nezareti ve diğer resmi mehafil bu meşum evin rezilane faaliyetini ve maksadındaki cinayeti İngiliz mümessilliğine defaatle bildirdi. Haksızlığın önüne geçilmesi için bir çok uğraştı. Bu uğurda mücadele eden ve bu aleni cinayeti hararetle bir iki makale ile muaheze eden 'Süleyman Nazif Bey'in 'Hadisat' gazetesi tatil edildi... Ve zan edersem bir büyük memur, bir nazır bu yüzden mevkiini terk etti. (...)

İngiliz mümessilliği nezdinde icra-yı vazife eden komisyona müracaat eden hükümet memurları ve bilhassa Bitarafhâneye çocukları ve manevi evladı sevk edilen eşhas oradaki Rum ve Ermeni memurlarının, tercümanlarının bidedbane ve dürüst muamelelerine, umumiyetle tehditlerine maruz kaldılar.

İşte Nezihe Hanımefendi'nin infikâkından sonra Şişli'deki Bitarafhânenin tamamıyla kontrolden ve teftişten serbest olarak dört senedir tevali eden mezalimine başladı. Ecnebi işgali altında kalan İstanbul'un Türk ve Müslüman mehafili işgal-i askerinin şedid darbeleri altında sustu, korktu... Ve yavruları kucaklarından kopararak Ermeni yapılan analar, dul kadınlar, müracaat edecek bir kapı bulamadılar; bedbahtı, himayesine çocuklarımız Ermeni papazlarının ve komitecilerinin, Hristiyan misyonerlerin binnetice Ermeni teşkilat-ı milliyesinin kanlı ve müntakim ellerine terk edildiler."

Dr. C. Refik'in gözlemlerinin doğruluğunu dönemin resmi makamlarının açıklamaları teyit eder niteliktedir. Dönemin Polis Genel Müdürü Halil, teşkilatının İtilaf güçleri ve Ermeni cemaati karşısındaki aczini, 17 Haziran 1919 tarihinde

basında yer alan şu resmi açıklamayla, dolaylı olarak itiraf etmektedir:⁶⁵

*“Bugünlerde eytam hakkında evrak-ı havadiste verilen malûmat arasında Polis Müdüriyet-i Umumiyesi’nden de bahs edilmekte olduğu görülmektedir. Polis Müdüriyeti milliyetlerinde tereddüt hasıl olan eytamın tayin-i milliyetleri için doğrudan doğruya vazifedar olmayıp bu mesail ile Dahiliye Nezareti ve Eytam Müdüriyet-i Umumiyesi iştigal etmektedir. Polis Müdüriyeti’nin bu cihetten dolayı yalnız asayişe taalluk eden mesail ile vazifedar olduğu tavzih olunur.
Polis Müdür-i Umumisi Halil”*

Dahiliye Nezareti ise konuyu 24 Haziran 1919’da Hariciye Nezareti’ne şu kısa yazıyı göndererek, gereken siyasi girişimlerde bulunulmasını istemektedir:

“Hariciye Nezaret-i Celilesi’ne

24 Haziran sene 335

Ermeni oldukları iddia olunan çocukların tayin-i milliyetleri için [İngilizlerin taht-ı himayesinde olarak Ermeniler tarafından açılan] Şişli’de küşad edilmiş olan Bitarafhan’e cereyan eden şayan-ı dikkat bazı ahvale dair mezkur haneye taraf-ı hükümet-i seniyyeden memur Nezihe Hanım tarafından verilen takrir leffen irsal kılınmış olmağla [münderecatının ehemmiyetine binaen iktizasının tesri-i ihtiyar-ı inba] buyurulması mütemennadır. Ol babda bu hususda lazım gelen teşebbüsât-ı siyasiyenin tekidiyle neticesinin işar kılınması.”⁶⁶

Bu girişimden de bir sonuç çıkmadığı, benzer olayların sürmesinden anlaşılmaktadır. Bunlardan birisi de bakkal Tevfik Efendi’nin yaşadıklarıdır. Tevfik Efendi’nin kızı 1919 Mart’ında evin önünde oynarken bir Ermeni papazı tarafından Ermeni çocuğu diye alınmış ve dört gün gizlenerek baskıya maruz kalmış. Buna rağmen sonuç alınamayınca Emniyet’e teslim edilerek, buradaki komisyon tarafından incelendikten sonra babasına teslim edilmiş. Fakat aradan yedi ay geçtikten sonra, başka bir Ermeni yetimi arama memuru tarafından yapılan başvuru üzerine, çocuğu tekrar elinden alınmış ve tekrar kendi çocuğu olduğunu ispat ederek geri almıştır. Aradan 15 gün geçtikten sonra, Tevfik Efendi’nin çocuğu üçüncü kez Tarafsız Ev’e gönderilmiştir. Çaresiz kalan baba bu kez ispat etse de çocuğunu alamamaktadır. Tevfik Efendi başına gelenleri 27 Ekim 1919 tarihinde Dahiliye Nezareti’ne sunduğu dilekçede şöyle anlatıyor:

⁶⁵ *Hadisat*, 17 Haziran 1335, s. 2.

⁶⁶ BOA, *DH. KMS*, 52-2/79, lef 9/1. Üstü çizili olan ifadeler tarafımızdan köşeli parantez içine alınmıştır.

“Devletlü Efendim Hazretleri

Bundan yedi sekiz ay mukaddem Sulu Manastır'da hanesi önünde oynarken kızım yine Samatya'da mukim ve Arnanyan namındaki Ermeni papazı tarafından usul-i mevzua hilafında Ermeni çocuğu diye alınub götürüldü. Dört gün orada burada saklanarak taziyk edildikten sonra Patrikhanece tesahub ve ihfası mümkün olamayacağına kanaat hasıl olarak Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'ne gönderildi. Müdüriyetdeki İslam ve Ermeni eytamu tedkika memur komisyonca da lazımgelen tedkikatı yapıldı. O zaman Patrikhane tarafından müdüriyete memur edilen Çakıryan Efendi dört gün evladımın lüzumsuz saklanmış ve bu sebebden düşar olduğum zarar-ı maddi ve maneviden dolayı benden itizar ederek evladım bana teslim ve iade ve bir daha da tasaddi edilmeyeceği temin edilmiş idi. Maatteessüf bundan onbeş gün mukaddem Ermeni eytamu taharri memuru Karabet namında biri Samatya polis merkezine bil-müracaa kızımın Ermeni olduğunu iddia eder. Samatya merkez memuru Bey'le diğer memurinin yeni tebdil edilmiş olmasından merkezce yeniden tedkikat ve tahkikat icra edildi. Bir takım şuhud ikame ve vesaik ibraz edildi evrak tahkik ile çocuğum Polis Müdüriyet-i Umumiyesi kısm-ı siyasi müdüriyetine sevk olundu. Evvelce bu çocuk hakkında cereyan eden muamele müracaat edecek memurine anlatılmak üzere evrak-ı tahkikiye hıfz edilerek evladım bana iade olunmuş idi. Dün tekrar çocuğumu tekrar Bîtarafhane'ye göndermek üzere davet edildim. Nazır Paşa hazretleri maruz kaldığım şu hal; bir ihtimali tahkik değil belki muntazam bir teşkilatın tasaddi-i bihakk ve agzab-ı siyasetidir. Bu vazife ile mevzuf bir adamın bila kayd u şart bir müracaatla günlerce ticarethanemi kapayarak bütün efrad-ı ailemin heyecanlarına zamimeten karagol karagol geziyorum. Bîtarafhane kimsesiz ve ebeveyni meçhul çocukların tedkik-i hüviyeti için bir mahaldir; bu çocuk benim evladlığım değil sulbünden dünyaya gelmiş evladımdır. Bendeniz de İstanbul'da asırlarca ananeye malik bir ailenin ahfadındanım. Evladımın bana nisbetini her dürlü ve her zaman ispata hazır ve muktedirim. Binaenaleyh bir mahkeme-i aliyede bu yapılan rezaletlerin tesbitini rica ederim. Bendeniz bir Ermeni çocuğunu evamir-i mübelliga hilafına teslimden temerrüd etdiğimden cezadide oluyorum. Yahud hakk-ı ebeveynimi kasden ve mükerreren ihlal etmek isteyenlerden zarar-ı maddi ve manevisi talep ederim. Ol babda emr ü ferman hazret-i menlehülemrindir. 27 Teşrin-i evvel sene 1335. Hacı Osman Beyzade Tevfik”⁶⁷

Tevfik Efendi'nin bu şikayet ve talebi hemen Emniyet'e havale edilmiştir. Polis Müdüriyeti olayla ilgili gereken girişimlerde bulunmuş, fakat sonuç alamamıştır. Polis Müdürü aynı gün, belge ve şahitlere itibar edilmemesini dikkat çekici bularak Nezaret'e bildirmiş ve müracaatı da iade etmiştir. Müdürlüğün Nezaret'e cevabı şu şekildedir:

67 BOA, *Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemi (DH. EUM AYŞ)*, 25/10, lef 1a.

“Mezbure mukaddema yani Bitarafhanelerin teşkilinden mukaddem Ermeni Patrikhanesi’nden hüviyeti meşhûk ve bikes çocuklar hakkında tedkikatda bulunulmak üzere memur edilen Çakıryan Efendi’yle beyet-i memuriyetde tedkikat icra edildiği: Mezburenin Şehzadebaşı’nda bakkal Tefvik Efendi’nin kerimesi ve kendi sulbünden hasıl olduğu müdellelen sabit olarak velisine teslim edilmiş ve ahiren tekrar kızın Bitarafhaneye izamı talebinde bulunan Ermeni toplama memurlarına cereyan eden hal beyan ve izah edilerek sarfınazar etmeleri lüzumu tefhim olunmuş ise de her nedense ısrarlarında devam etmekte olduklarından bilmecburiye Çakıryan Efendi celble keyfiyet kendisinden istihsar edilmiş ve kızın Tefvik Efendi’nin sulbünden mahsul bulunduğu tebeyyün etmiş iken bu babda velisi tarafından ibraz edilen vesaik ve şuhudun nazar-ı itibara alınmaması calib-i dikkat bulunmuş olduğunun arzıyla iadeten Dahiliye Nezaret-i celilesine arz ve takdim olunur. Fi 27 Teşrin-i evvel 335 Polis Müdür-i Umumisi (imza)”⁶⁸

Günümüze ulaşan belgeler arasında, Tefvik Efendi’nin çocuğunu tekrar geri alıp alamadığına ilişkin bilgi bulunmamaktadır. Burada vurgulanması gereken önemli bir nokta daha vardır. Tefvik Bey’in başvurusundan anlaşılıyor ki, üç kez karşılaştığı bu durumun ilk ikisinde, böyle resmi bir başvuruda bulunmamıştır. Dolayısıyla ilk iki olayla ilgili arşivlere bilgi girişi de olamamıştır. Ancak üçüncü kez çaresiz kalınca bu dilekçeyi yazmak durumunda kalmış ve o da günümüze ulaşabilmiştir. Bu durum bize, benzer birçok olayın meydana gelmiş ve kaydı olmadığı için bilinmezliklere karışmış olduğunu göstermektedir.

İstanbul’da yaşanan bu ve benzeri trajediler, İtilaf Devletleri’nin kontrolü altında meydana geliyordu. Şüphesiz bu devletlerin İstanbul’daki temsilcilikleri de bundan haberdardı ve bir rahatsızlık da duymuyorlardı. Nitekim İngiltere’nin İstanbul Yüksek Komiseri Amiral Webb 2 Aralık 1919 tarihli raporunda, gündemde üç önemli mesele bulunduğunu, bunlardan ikisinin “asayişsizlik” ve “halkta bulunan silahların toplanması”, üçüncüsünün ise “Ermeni kızlarının kurtarılması” olduğunu belirtmektedir⁶⁹.

Olaylarla ilgili gözlemlerini anlatan Dr. C. Refik, Türk çocuklarının himaye edildikleri ailelerin yanından alınarak Ermenileştirilmesi faaliyetlerinin, işgal dönemi boyunca sürdüğünü belirtmektedir⁷⁰. Nitekim 1920 Aralık ayı ortalarında başla-

68 BOA, DH. EUM AYŞ, 25/10, lef 1b.

69 Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondrostan Mudanya’ya Kadar (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)*, Ankara: TTK, 1989, s. 9.

70 *Türk Sesi*, 7 Haziran 1923, s. 2.

yıp, 1921 Ocak ayı ortalarında sonuçlanan başarısız bir Ermenileştirme teşebbüsünü de eski Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi'nin eşi Ratibe Hanım yaşamıştır. Konuyla ilgili Hariciye Nezareti Müsteşarı'nın Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 4 Ocak 1921 tarihli yazı aynen şu şekildedir:⁷¹

“Dahiliye Nezareti Vekalet-i Celilesine

Devletlü Efendim Hazretleri

18 Kânun-ı evvel sene 336 tarihinde Ermeni Darüleytamına mensup Bogos ve Karabet efendilerin İngiliz zabıtası refakatiyle hanesine biddühul Kastamonu vilayetinin Kuzyaka nahiyesinden Akgöz oğlu Mehmed Ağa'nın kerimesi olup dokuz sene mukaddem tebennî etmiş olduğu Hacer'i Ermeni milletine mensup olduğu iddiasıyla almış olduklarından ve mezburenin an asıl Türk olduğu şuhûd ve evrâk-ı şeriyeye ve nüfus tezkeresiyle isbata muktadire bulunduğundan bahs ile istirdadı zımında teşebbüsata icrası Aksaray'da Cerrah Paşa'da Şeyhülislam-ı esbak merhum Musa Kâzım Efendi'nin haremî Ratibe Hanım tarafından bâ-arzuhal istida edilmektedir. Bu hususta teşebbüsât-ı lâzımede bulunmadan evvel keyfiyetin bir kere de Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'nce tahkiki muvafık mütalaa olunmuş olmağla icra-yı icabı menut rey-i âli-i vekâletpenahileridir. Ol babda emr ü ferman hazret-i menlehülemrindir. Fi 24 Rebiülahir sene 339 ve fi 4 Kânun-ı sani sene 337

Hariciye Nazırı Namına Müsteşar Vekili

Menemenlizade Edhem”

Ratibe Hanım 18 Aralık 1920 tarihli dilekçesinde, dokuz yıl önce evlatlık aldığı kız çocuğunun, Ermeni Yetimhanesi görevlileri ve İngiliz askerleri tarafından evine girilerek, Ermeni olduğu iddiasıyla alındığını belirtmektedir. Çocuğun Türk olduğu ve her türlü belgesinin ve şahitlerinin bulunduğunu belirtmekte ve geri verilmesini istemektedir. Hariciye Müsteşarı da bu bilgileri vererek, 4 Ocak 1921 tarihli bu yazı ile Dahiliye Nezareti'nden teyidini istemektedir. Dahiliye Nazır Vekili Mustafa Arif Bey de 5 Ocak 1921 tarihinde Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'ne bir yazı göndererek durumun incelenerek gereğinin yapılmasını ve sonucunun bildirilmesini istemiştir⁷². Konuyu hemen ele aldığı ve incelediği anlaşılan Polis Müdüriyeti, Dahiliye Nezareti'ne 9 Ocak 1921 tarihli şu cevabı göndermiştir:⁷³

71 BOA, DH. İ. UM, 19-15/1-34, lef 4.

72 BOA, DH. İ. UM, 19-15/1-34, lef 3.

73 BOA, DH. İ. UM, 19-15/1-34, lef 2.

“Dahiliye Nezaret-i Celilesi’ne

Devletlü Efendim Hazretleri

İdare-i Umumiye-i Dahiliye Müdüriyeti ifadesiyle şerefvarid olan fi 8 Kânun-ı sani sene 37 tarihli ve 24042/30 numrolu tezkere-i nezaretpenahileri cevabıdır: Ermeni milletine mensubiyeti iddiasıyla Ermeni Muavenet-i Milliye Cemiyeti memurları tarafından, Düvel-i İtilafıye zabıtası muavenetiyle, Şeyhülislam-ı esbak merhum Musa Kâzım Efendi’nin hanesinden alınmış olan Hacer nam kız hakkında icra kılınan tahkikat neticesinde mezburenin millet-i İslamiye’ye mensubiyeti tahakkuk etmesine mebni fi 5 Kânun-ı sani sene 37 tarihinde alındığı mahalle iade ve teslim kılındığı arz olunur. Ol babda emr ü ferman hazret-i menlehülemrindir. Fi 9 Kânun-ı sani 337

Polis Müdüriyet-i Umumiyesi Namına (imza)”

Konuyla ilgili yazışmaları başlatan Hariciye Nezaret-i’nden, Dahiliye Nazır Vekili Mustafa Arif Bey’e gönderilen 11 Ocak 1921 tarihli bir yazı ile, Polis Müdüriyet-i Umumiyesi’nden, kız çocuğunun alındığı yere iade edildiğinin kendilerine bildirildiği hakkında bilgi verilmiştir⁷⁴.

Burada dikkati çeken husus şudur: Osmanlı Devleti’nde Şeyhülislamlık makamına yükselmiş bir ailenin bile, her türlü belge, bilgi ve şahitlere sahip olmasına rağmen, Türk olduğu kesin olan evlatlığı elinden alınmış ve yaklaşık 20 günde ancak bakanlık seviyesindeki makamların ilgisiyle çocuğu kurtarabilmiş olmasıdır. Sıradan insanların bu mekanizmayı işletmeleri imkânı, o günün şartlarında hemen hemen yok mesabesindedir.

Ermenileştirme ve Hristiyanlaştırma olaylarının 1921 yılı sonlarına ait bir örneği de dönemin Sadrazamı A. Tevfik Paşa ve Şeyhülislam arasında gerçekleşen yazışmalarda bulunmaktadır:⁷⁵ “Ahmet Tevfik Paşa tarafından 25 Aralık 1921 tarihinde Meşihat (Şeyhülislamlık) makamına gönderilen bir yazıda, bir takım Türk kızlarının evlerinden alınarak Patrikhane’ye, Rum ve Ermeni yetimhanelerine nakledildiği, bir kısmının da Hristiyan aileler yanına hizmetçi olarak verildiğine dair şikâyetlerin sklaştığı belirtildikten sonra, meselenin araştırılması ve sonucunun en kısa sürede Sadarete bildirilmesi istenmiştir. Nitekim, Sadaretin hassasiyetle üzerine eğildiği bu konuya Şeyhülislamlık makamı da gereken hassaslığı göstererek yaptığı araştırmaları kısa bir süre sonra bilgi olarak sunmuştur. Sadrazam Ahmet Tevfik Paşanın Türk çocuklarının kaçırılması ile ilgili endişeleri Şeyhülislam Mehmet Nuri Efendi tara-

⁷⁴ BOA, DH. İ. UM, 19-15/1-34, lef 1.

⁷⁵ Türkmen, “İşgal Yıllarında...”, s. 280-81.

findan gönderilen 2 Ocak 1922 tarihli cevabî yazı ile doğrulanmaktadır. Mehmet Nuri Efendi tarafından, Sadaret makamına gönderilen yazıda "Bazı kötü niyetliler tarafından birçok Müslüman kızlarının ailelerinden alınarak Patrikhane'ye ve Rum ve Ermeni yetimhanelerine nakledildiği bir kısmının da Hristiyan aileler nezdinde hizmetçi olarak kullanıldığı, bu tür şikâyetlerin Türk aileler tarafından sık sık yapılması üzerine yapılan araştırma neticesinde bunları doğrulayan bilgilere ulaşıldığı" belirtilmektedir. Nitekim Mehmet Nuri Efendi, Sadaret makamına yazdığı yazının ekinde çocukları kaçırılan veya zorla ellerinden alınan ailelerin Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiye'ye müracaatta bulunarak yardım talep ettiklerini ve ilgili makam tarafından yapılan araştırma sonunda bu durumun tespit edilerek şikâyetlerin doğrulandığını ifade etmektedir. Mehmet Nuri Efendi tarafından gönderilen belge ekinde Ermeni ve Rumlar tarafından kaçırılan dört Türk çocuğunun kimliği ile aileleri hakkındaki bilgiler ve çocukların en son buldukları durum kayıtlı bulunmaktadır."

1922 yılı ortalarına ait bir örnek de Doktor C. Refik tarafından verilmektedir. C. Refik'in verdiği bilgilere göre, Ermeniler zorla alıkoydukları Türk çocuklarının kaçmalarını önlemek için her yola başvurmaktadırlar:⁷⁶ "1338 [1922] senesi Nisan veya Mayıs aylarında Bedriye, Meliha ve Safınaz isminde üç genç kız Ermeni Bîtarafhânesi'ne sevk edilmişti. Meliha Kadıköyü'nde Memduh Bey'in evinden, Bedriye Darüleytamî'den ve Safınaz da Şehzadebaşı'nda Doktor "F.." Paşa'nın evinden cebren alınarak bera-yı tanassur Bîtarafhâne'ye teslim edilmişlerdir. Bunlardan Meliha Rum olmak iddiasıyla ortadan kaldırıldı. Meliha on altı yaşında Bandırma'da Yunanlılar tarafından işkence ile şehit edilen bir Türk'ün kızı idi. Safınaz ise Harb-i Umûmî'den evvel ebeveyni tarafından "F.." Paşa ailesine teslim edilmişti. Aslıhan bu üç kızın tahliyesi için son derece gayret ederek yalnız Safınaz'ın firarını ve kurtulmasını temin edebilmiştir. Bedriye ve Meliha bu firar vakası üzerine serian Bîtarafhâne'den başka bir mahale nakl edildiler."

Çocukları Ermenileştirilmek üzere ellerinden alınan veya kaçırılan ailelerin durumunu ve çocuklarını kurtarma çabaları sırasındaki çaresizliklerini, olayların tanıdığı durumunda Dr. C. Refik gözlemlerinde şöyle izah etmektedir:⁷⁷

"Ermeni kılavuzları gizli olarak (...) evlerinden veya sokaktan çalarak kaçırarak aldıkları çocukları Bîtarafhânenin talebi ve İngiliz Fevkalade Komiserliği'nin emir ve müsaadesi ile ve Ermeni olmak iddiasıyla bildiğimiz tarzda tevkif ettikten sonra Bîtarafhâne'ye sevk ederler. Böyle bir çocuğun velisi veyahut akrabası kendisine katıy-yen refakat edemez.

⁷⁶ *Türk Sesi*, 5 Temmuz 1923, s. 3.

⁷⁷ *Türk Sesi*, 17 Temmuz 1923, s. 2; 19 Temmuz 1923, s. 2.

Çocuk Bitarafhâneye girdikten sonra evrakı fevkalade komiserlikteki komisyon-ı mahsusa tevdi edilir. Bu evrak nedir? Tanassur ve Ermenileştirme memurları avı takayyüt ettikleri müddet zarfında, Bitarafhâne malûm olan şerait dahilinde bir takım sahte evrak-ı müsbite tanzim eder; iki üç Ermeni (...) filan zatın nezdindeki çocuğun hakikatte Ermeni (Artin) veya (Siranus) olduğunu, ebeveyninin bittabi filan mevhum mahalde Türkler tarafından öldürüldüğünü veyahut tehcir esnasında yollarda mürd olduğunu ve o vakit çocuğun ortadan kaybolduğunu fakat binnihaye akrabasından (kazaen) ber-hayat kalan bir zatın çocuğun izini keşf ederek (...) Bey'in nezdinde bir Türk ismi ile yaşadığını öğrendiğini iddia ederler. Çocuk Bitarafhâneye sevk edildiği halde bu evrak Bitarafhâne memurları tarafından haftalarca, bazen aylarca ötede beride sürünür ve pek geç olarak, laakal on beş yirmi gün sonra fevkalade komisyona tevdi edilir. Bu müddet Ermenilerce pek ehemmiyetlidir... Çünkü çocuk bu on beş yirmi gün bazen iki üç ay zarfında Ermeni Bitarafhânesinde sıkı ve şedit bir propagandaya nadiren muvaffakiyet vermeyen bir ifsat ve Ermenileştirme usulüne tâbi tutulur. Çocuk mahpus kaldığı müddetçe hariçteki velileri veya akrabaları onun istirdadı için uğraşırlar. Polis Müdüriyeti'ne müracaat edenler burada hiçbir muavenet göremezler.

Polis Müdüriyeti'nde ve o vakitki Dahiliye Nezareti'nde verilen cevap gayet gariptir: -Mesele gayet mühim ve naziktir. Bizi bu mesele ile uğraştırmayınız. İngilizler bu husustaki müracaatlarımızı şiddet ve hakaretle karşıyorlar. Bize gelmekten bir fayda hasıl olmaz; doğrudan doğruya İngiltere mümessilliğindeki komisyona müracaat ediniz!

Bunun üzerine İngiliz mümessilliğindeki daire-i mahsusaya koşan dul kadınlar, zabitane aileleri, bir takım aciz ve kimsesiz aileler mümessilliğin Rum ve Ermeni tercümanlarının türlü hakaretlerine maruz kalarak kapıdan kapıya giderler ve nihayet Rum ve Ermeni palikaryalarının dürüst ve tehdidi muamelelerinden usanarak ve korkarak çocuğu kendi haline terk etmek üzere avdet ederler. Komisyon huzuruna çıkabilen bazı bahtiyarlara ise: -Komisyon on gün sonra ictima' edecek. O zaman geliniz, neticeyi bildiririz! cevabı verilir. Bu vadenin hitamında tekrar müracaat edilirse: -Komisyon ictima edemedi, haftaya geliniz! sözleri hazırdır. Velhasıl bütün bu tehir ve talik usulünden maksat, vakit kazanmak yani çocuğu Ermeniliğe hazırlamak, telkinat ve mütemadi tehdidat ile pişkin bir hale getirmektir."

Dr. C. Refik'in ortaya koyduğu tablonun abartılı olmadığı, sonraki yıllarda ortaya çıkan bir örnekten anlaşılabilir:⁷⁸ 1962 yılında Fransız vatandaşı bir Ermeni karı-

⁷⁸ Ferhunde Özbay, "1911-1912 Yıllarında Anadolu'nun Kimsesiz Kız Çocukları", *Savaş Çocukları Öksüzler ve*

koca dayılarını aramak için Türkiye'ye geliyorlar. Asıl adının Refia ve milliyetinin de Türk olduğunu belirten annelerinin (Madam Tilübüsyen) hikâyesini şöyle anlatıyorlar:

“Efendim, bizim çocuğumuz 15 yaşında tifo oldu ve çok ağır bir hastalık geçirdi. Annem de ‘bu çocuk kurtulursa ben gerçeği aileme anlatacağım’ diye bir adak yaptı ve oğlumuz kurtuldu. Annem hepimizi topladı ve dedi ki ‘Beni babanız - babamız da orada Marsilya’daki Ermeni yurdundan aldı ve evlendi. Ben orada yetiştirildim. Ama aslında ben Ermeni değil Türk’üm. Çünkü I. Dünya Savaşında Yugoslavya’dan göçen bir aileyiz. Benim bir abim vardı; Sabri. Bir kardeşim vardı. Ben küçüktüm. Sonra Fransız Konsolosluğu bir takım çocukları Ermeni’dir diye alarak Fransa’ya kaçırdı ve beni de bir Ermeni okuluna koydular. Ben de orada kimseye bir şey söyleyemedim. Senelerce bu sırrı gönlümde taşıdım ama şimdi size açıklıyorum.”

Sonuç

Sonuç olarak savaş sırasında yetim kalan Ermeni çocuklarının ailelerine, yakınlarına veya cemaatlerine iadesi gibi insani bir çabanın, özellikle İstanbul’da Türk veya Müslüman çocuklarının Ermenileştirilmesine dönüştürüldüğü belgelerden anlaşılmaktadır. Ne belgeler, ne basın ve ne de hatıralar bu Ermenileştirme sürecinin boyutlarını ortaya koymada yeterli veriye sahip değildir. Ancak dönemin şartlarında ülke yönetiminin en üst basamaklarına çıkabilmiş olanların bile haklarını ararken karşılaştıkları zorluklar ve engeller, sıradan insanların bu durum karşısında ne kadar çaresiz kalmış olabileceklerini akla getirmektedir. Nitekim belgeler ve basın, İstanbul hükümetinin bu konuda acz içinde olduğunu, bazı gözlemler de Türk ve Müslüman halkın bu muamele karşısında çaresizce boyun eğmek zorunda kaldığını göstermektedir.

Yetimler, Ed. Emine Gürsoy-Naskali - Aylin Koç, İstanbul: Umut Kağıtçılık, 2003, s. 111-112.

XVII. YÜZYILDA MANİSA ERMENİLERİ

Yrd. Doç. Dr. Mehmet GÜNAY
Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü Öğretim Üyesi
mehmetgunay2006@hotmail.com

Öz: *Batı Anadolu bölgesi ve Manisa'daki Ermeni yerleşimi 16. Yüzyılın sonlarından itibaren başlamıştır. 17. Yüzyılın ilk yarısında da cemaat, oluşumunu tamamlamıştır. Yüzyılın ortalarında ise şehirde bulunan gayr-i müslim unsurlar içerisinde en kalabalık grubu Ermeniler oluşturmaktaydı. Yerleşim yeri olarak Manisa şehrinin dış mahallelerini tercih etmişlerdir. Uğraştıkları mesleklerin etkisiyle farklı konumlara sahip olan iki mahalle meydana getirmişlerdir. Şehirdeki her türlü tarımsal ve ticari faaliyetin içerisinde yer almışlardır. Kısa bir zaman zarfında şehrin diğer sâkinleri ve yöneticileriyle uyumlu bir sosyal ve ekonomik hayatı paylaşır hale gelmişlerdir.*

Anahtar Kelimeler: *Manisa Ermenileri, Batı Anadolu, Cemaat, Göç, İzmir.*

Abstract: *Settlement of Armenians in Manisa and Western Anatolia began at the end of 16th century and the Armenian community (cemaat) in the sense of Ottoman millet system was formed at the beginning of the 17th century. By the mid 17th century Armenians was the largest group among the non-Muslims in Manisa. Armenians chose to settle in outskirts of Manisa. Based on their occupations they lived in two different quarters (mahalles). They were involved in all sorts of trade and agriculture. Within a short time Armenians came to share a compatible/peaceful social and economic life with the local population and administrators.*

Key Words: *Armenians in Manisa, Western Anatolia, Community, Migration, İzmir.*

Giriş

Anadolu'daki Ermeni varlığı çok eski dönemlere dayanmaktadır. Fakat Batı Anadolu bölgesindeki Ermeni varlığının oluşumu daha geç tarihlerde gerçekleşmiştir. Manisa şehri başta olmak üzere XVI. Yüzyıl sonlarına kadar bölgede yapılmış olan tahrirlerde gayr-i müslimler arasında Rum ve Yahudiler zikredilirken Ermeniler yer almamaktadır. 1531 yılında yapılan tahrirde tahmini nüfusu 6500 civarında olan şehirde 88 hane Yahudi bulunuyordu. Diğer gayr-i

müslim unsurlardan Rumlar ise şehre yakın Horosköy'de ikâmet etmekteydiler. 1575 yılındaki tahrirde ise; şehrin nüfusu 8245'e, Yahudilerin hane sayısı 117'ye¹ yükselmişken Ermenilerin mevcudiyetine bu tarihte de rastlanmaz. XVI. Yüzyılın sonlarına doğru Ermenilerin Manisa şehrine ve bölgeye olan ilgisinin arttığı, bu ilginin neticesi olarak da resmî belgelerde çeşitli sebeplerle yer almaya başladıkları görülmektedir. XVII. Yüzyıl ortalarına gelindiğinde ise Ermeniler şehirdeki en büyük gayr-i müslim topluluk haline gelmişlerdir.²

Manisa'ya vâki' olan bu Ermeni göçünün sebepleri her ne kadar çok açık değilse de³ muhtemel sebepleri üzerinde yine de durmak gerekmektedir. Bu sebeplerin başında XVI. yüzyılın sonuna doğru bütün Anadolu'da dolayısıyla Batı Anadolu Bölgesinde meydana gelen ekonomik, ticârî ve sosyal değişimler gelmektedir. Gerçekten de önce Avusturya İmparatorluğu ile (1593-1606) sonra Safevîler egemenliğindeki İran ile (1603-1618) yapılan savaşlarda uğranılan maddî ve insanî kayıplar hem hazineye müthiş bir yük getirdi hem de devletin klâsik yapısının bozulmasında etkili oldu. Bu durumda Batı Anadolu bölgesindeki merkezî otorite daha da zayıflayarak ticaretin daha rahat yapılmasına imkan sağladı. XVII. Yüzyıl başlarında İzmir'in ekonomik bir merkez olarak ortaya çıkması tam da bu döneme rastlamaktadır.⁴

Ermenilerin XVI-XVII. Yüzyıllarda Batıya doğru yayılışlarını ortaya koymak ilgi çekicidir. İran'ın batı, Anadolu'nun doğu eyaletlerindeki Ermenilerin İstanbul yolu üzerinde bulunan bütün konak şehirlere sırasıyla yerleştikleri görülmektedir. Erzurum, Sivas, Tokat, Ankara, Bursa ve hatta Avrupa'ya geçerek Edirne'ye bile yerleştiler. Onlara Halep, Trabzon ve İzmir'de de rastlanıyordu. Bunlar gitgide Acemlerin pabucunu dama atıyor hatta bu alanda, İran ipeğini Avrupa'ya satmakta başarısızlığa uğrayan Acemlerden memnun olmayan ve bu görevi Ermenilere veren Şah Abbas'ın da desteğini sağlıyorlardı. Öte yandan XVII. Yüzyıl başlarında Türklere karşı savaş halinde bulunan Şah Abbas, sınır eyaletlerindeki Ermenilerin birçoğunu ipek üretim merkezi olan Geylan'a (özellikle Culfâ'ya) kaydırıldı. Bu iki etken Ermeniler'e önemli bir gelişme fırsatı verdi. Tavernier, Tournefort, le P. Raphael du Mans gibi XVII. Yüzyılın Avrupalı gezginleri bunları, Doğu ve Batı

1 Feridun Emecen, XVI. Asırda Manisa Kazası, Ankara:TTK, 1989, s. 55-63.

2 XVII. Yüzyılda Manisa hk. bkz. Mehmet Günay, XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Manisa'nın Sosyal ve Ekonomik Durumu (1650-1675), İ.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2000.

3 Suraiya Faroqhi, Osmanlıda Kentler ve Kentliler, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993, s. 338.

4 İzmir'in bu gelişimiyle ilgili olarak bkz. Daniel Goffman, İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

arasındaki ticaretin başlıca temsilcileri olarak saymaktadırlar. Avrupa'nın büyük ticaret kumpanyaları ortaya çıktığı zaman kolayca aracı olarak bunlara doğru yöneltiler ve böylece rolleri gittikçe daha büyük bir önem kazandı.⁵

Celâli İsyanları da Anadolu'nun demografik yapısını derinden etkilemiştir. XVI. Yüzyıl sonları ile XVII. Yüzyıl başlarındaki isyanlar ve Osmanlı-İran Harpleri esnasında Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilerden pekçoğu ülkelerini terkle İstanbul'a Tekirdağ'a, Batı Anadolu Vilayetlerine ve daha başka taraflara hicret etmişlerdir.⁶

Cemaatin Nüfusu

1531 ve 1575 yıllarına ait tahrirlere göre Manisa'da Yahudiler ve Rumlar dışında herhangi bir gayr-i müslim topluluk yer almamaktaydı. Bu tarihten sonra özellikle de yüzyılın sonlarına doğru anılan sebeplerin etkisiyle, Manisa'ya büyük bir Ermeni göçünün başladığı ve bu göçün sonraki yüzyıllarda da devam ettiği anlaşılmaktadır. Ermenilerin buldukları bölgelerden doğrudan Manisa'ya mı geldikleri yoksa başka yerlerde geçici olarak yerleşip sonradan mı geldikleri belli değildir.⁷ Şer'iyye Sicillerinde Ermenilere dair ilk bilgilerin yer alması asrın sonlarına doğrudur. Meselâ 1007/1598 yılına ait bir belgede Manisa'da ikâmet eden 13 Ermeni mahkemeye müracaat ederek cizye-i gebranları âmili olan Mehmed bey'i kanun-u Pâdişâhiden ziyade cizyelerini aldığı gerekçesiyle şikâyet etmişler, dava neticesinde onbeş akçeden fazlasının Ermenilere geri verilmesi kararlaştırılmıştır.⁸ Şehrin bu tarihlerdeki nüfusu hakkında tahmin yapmamızı sağlayacak herhangi bir veriye sahip değiliz. Bu kayda göre cizye şikâyetini yapanların sadece onüç kişi olması Manisa'daki Ermeni varlığının ilk dönemleri olduğu intibasını vermektendir. Nitekim Manisa'ya komşu olan şehirlerden Balıkesir'de Ermenilerin varlığına delâlet eden ilk resmî kayıtlar da yaklaşık olarak bu tarihlere aittir.⁹ Bu dönemden

5 Robert Mantran, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Asya Ticareti," Çev. Zeki Arıkan, Belle-ten, Cilt LI, Sayı 201, Ankara, 1988, s. 1439.

6 Nejat Göyünç, "Türk Ermeni İlişkileri ve Ermeni Soykırım İddiaları", Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri, Ed. Saime Yüceer, Bursa, 2000, s. 1-16.

7 Agos Gazetesindeki kaynağı belli olmayan bilgiye nazaran Manisa'ya gelen Ermenilerin ilkönce Kasaba (Turgutlu)'ya yerleştikleri bilâhère Manisa'da ikâmet ettikleri zikrediliyorsa da (bkz. www.Agos.com.tr. Mayıs 2004) döneme ilişkin belgelerde bu durumu destekleyen herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Bkz. F. Emecen, "Bir Osmanlı Kasabasının Kuruluşu ve Yükselişi; Turgutlu (1500-1700)", Arab Historical Review For Ottoman Studies, October, 1999, s. 263-268.

8 Manisa Şer'iyye Sicilleri (MŞS), Def. No. 12, Sayfa 31, Hüccet No: 1.

9 Balıkesir Şer'iyye Sicillerindeki Ermenilere ait olduğu iddia edilen (zımmî olarak geçiyor) ilk kayıt 1012/1603

sonra yapıldığını çeşitli kayıtlardan öğrendiğimiz ilk tahrir 1030/1620 tarihlidir.¹⁰ Ancak bu veriler de maalesef elimizde yoktur. Manisa'da yaşayan Ermeniler hakkındaki en kapsamlı bilgiler Vezir İsmail Paşa tarafından 1070/1659-60 yılında yaptırılan avarız tahririne dayanmaktadır. Buna göre 54 mahalleden meydana gelen Manisa'da üç gayr-i müslim topluluk yaşamaktadır. Bunlardan en büyüğü olan Ermeniler bâlâ ve suflâ olmak üzere iki mahallede ikâmet ederlerken Rumlar ve Yahudilerin de birer mahalleleri vardı. Ermeni mahalleleri kale duvarının dışarısında yer alan mahallelerdendi.¹¹ Manisa kalesi duvarları en son Celâli İsyanlarının yaşandığı dönemde 17. Yüzyılın başlarında inşa edilmişti. Bu durum Ermenilere ait mahallelerin teşekkül tarihi hakkında da bir fikir vermektedir.

Ermeniyân-ı bâlâ mahallesi şehrin güney-doğusunda olup bu günkü Serâbâd mahallesinin yukarı taraflarından Mevlevîhane'ye giden yola kadar uzanmaktaydı. Toplam 80 hanenin bulunduğu mahallede yaklaşık olarak 420 civarında nüfus vardı. Bunun yanında diğer mahallelerde de olduğu gibi askerî taifesinden dört hane vardı. Mahalledeki Ermenilerin ikâmet ettiği evlerden yaklaşık on tanesi Müslümanlara ait gibi görünüyorsa da bunların sonradan ihtidâ eden Ermeniler olması kuvvetle muhtemeldir. Evlerden üç tanesi için "hâli muattal" kaydı düşülerek bu evlerde oturan kimsenin olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum Yukarı Ermeniler mahallesine ilginin azlığına delâlet edebileceği gibi bu mahalledeki bazı evlerin kullanılmayacak kadar eski ve kötü durumda olduğunu da göstermektedir.¹² Yine mahalledeki bir kişi a'mâ olup geçimini dilenerek sağlamaktaydı.¹³

Ermeniyân-ı suflâ mahallesi ise şehrin ovaya doğru olan tarafında Horos köyüne yakın bir mahalde¹⁴, bugünkü Malta ile Sürat Yolu (sicillerde Koşuyolu) ara-

tarihlidir. Abdülmecit Mutaf, "Balıkesir'de İskân Edilen Ermenilerin Yönetim ve Müslüman Halka İlişkileri", Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Bahar Sayısı, 2003/1, s. 73-74.

10 29 Zilkâ'de 1059/4 Aralık 1649 tarihli bir hüccette Katip Yusuf Efendinin 1030 senesinde Liva-yı Saruhan'ın hâne-i avarız tahririne memur edildiği anlaşılmaktadır. MŞS, 98/55-2. 1070/1660 yılında Vezir İsmail Paşa tarafından yapılan avarız tahririne kadar özellikle vergi konusundaki anlaşmazlıklarda Katip Yusuf Efendinin tahririndeki veriler delil olarak kabul edilmişti.

11 "Medine-i Mağnisa hısnı hâricinde vâki' Ermeniyân-ı Bâlâ mahallesi...", MŞS, 118/116-3; Yine "Medine-i Mağnisa hısnı hâricinde vâki' Ermeniyân-ı Suflâ mahallesi...", MŞS, 118/72-2, MŞS, 120/147-2.

12 Nitekim, Yukarı Ermeniler mahallesinden Asmayıl isimli Ermeninin evi bir gece aniden yıkılmış kıızı ve torunu da dahil olmak üzere yıkıntıların altında kalan üç kişi yara almadan kurtarılmıştır. MŞS, 112/138-1.

13 BOA. KK. Nr. 2631 s. 16A-16B.

14 20. Receb 1064 tarihli bir sicil kaydında, Manisa bağları civarında cesedi bulunan Ali b. Abdullah isimli maktulün katilleri bulunamadığından diyetinin ne şekilde ödeneceği konusunda anlaşmazlık çıkınca maktulün cesedinin bulunduğu yerin "...Ermeniler mahallesi ve Horos karyesine avaz işidilir karîb yer ..." olduğu iddiası tahkikat sonucu çürütülmüştür. MŞS, 106/7-1. Bu olay Horos karyesi ile Aşağı Ermeniler mahallesinin birbirine komşu

sındaki bir yerde bulunuyordu. Bu mahallede oturan Ermenilerin bir kısmının mahallenin konumuna uygun olarak ziraatle de iştigâl ettikleri belgelerden anlaşılmaktadır. Mahallede toplam 74 hanede 390 kişi yaşamaktaydı. Bu mahallede de üç yetim, iki a'mâ yaşamaktadır. Hanelerden iki tanesi müslümanlar adına kaydedilmiştir. Mahallede yine dört askerî hanesi mevcuttur.¹⁵ Aşağı mahalledeki Ermeniler bu bölgede bulunan bağ ve tarlaları satın almak suretiyle üzerlerine evler inşa etmişler ve mahallenin daha da büyümesini sağlamışlardır. Meselâ; mahalleden Mikail veled-i Safer, Karabet veled-i Çırak, Boyacı veled-i Kirkor vs. Ermeniler mahkemeye gelerek on altı sene önce hakk-ı tefvîzini satın aldıkları dört dönüm tarlaya evler yaparak sâkin olduklarını fakat sâhib-i arz olan Mehmed bey'in yıllar sonra geçtikleri yolun iki tarafına duvar yaparak geçmelerine mâni olduğunu şikâyet etmişler, neticede; Mehmed bey bundan men edilip duvarı yıkmasına karar verilmiştir.¹⁶

Vezir İsmail Paşanın yaptığı tahrîr çok sağlıklı değildir. Dolayısıyla bu tahrîrin neticesi olarak ortaya çıkan rakamlar da tartışmaya açıktır. Nitekim tahririn hemen akabinde Manisa Mahkemesine vukû' bulan şikâyetlerden bir çok Ermeni'nin çeşitli nedenlerle sayım dışı kaldıkları (hâriç ez-defter) anlaşılmaktadır. 27. Ra. 1072/ 20. Kasım 1661 tarihli olup Manisa Kadısına gönderilen bir fermanda yâve cizyesini tahsil için görevlendirilen Mustafa Ağa'nın Edirne'ye gönderdiği arzualde birçok Ermeni'nin sayım dışı kaldığı halde cizyelerini vermek istemediklerini şikâyet ettiği ifade edilmekte ve tahsiline yardımcı olunması istenmektedir.¹⁷ Bu minvaldeki davalara birçok sicil kaydında rastlamak mümkündür. Yukarı mahalleden Kirkor veled-i Pergaz,¹⁸ Dönik veled-i Elo¹⁹ ve Dönik²⁰ isimli başka bir Ermeni'nin davası bu hususa bir misâldir. Netice olarak tahrîre dayanarak tahmin edilebilecek 750-800 rakamının daha yukarı çekilmesi gerekmektedir. Tahrirle ilgili diğer davalar da dikkate alındığında bu dönemde Manisa'da mevcut Ermeni nüfusunun 900 civarında olduğunu rahatlıkla ifade edebiliriz. Buna göre; aynı dönemde Batı Anadolu bölgesi şehirleri içerisinde en büyük Ermeni nüfusuna sâhip şehir Manisa idi.

olmasına rağmen aralarında hayli mesafe bulunduğunu göstermektedir.

15 BOA. KK. Nr. 2631, s. 16B.

16 MŞS, 110/77-4.

17 "...kazâ-yı mezbûrda vâki' ermeni mahallâtından mahalle-i bâlâ ve mahalle-i suflâ nâm mahalleleri Vezir İsmail Paşa tahrîr eyledikde yetmiş ikişer ermeni taifesini müceddeden cizye defterine kayd eyleyip lâkin içlerinde nice ermeni taifesi tahrir olunmayıp hâriç ez-defter kalmâğın...", MŞS, 119/86-1.

18 MŞS, 119/181-2.

19 MŞS, 119/182-4.

20 MŞS, 126/143-1.

1661 Yılında Batı Anadolu Bölgesindeki Şehirlerde Mevcud Gayr-i Müslim Nüfus²¹
(Hâne İtibarıyla)

	Ermeni	Rum	Yahudi	Toplam
Kuşadası	-	79	-	79
İzmir	61	301	271	633
Manisa	154	54	41	249
Urla	-	377	-	377
Toplam	215	811	312	1,338

Bu sonuçlara göre; Batı Anadolu Bölgesindeki şehirlerde Rumlar ve Yahudiler sayı itibarıyla ilk sırayı alırken Manisa'da tam dersi bir durum söz konusudur. Manisa'daki gayr-i müslimler içerisinde Ermeniler en kalabalık topluluğu oluşturmaktadır.

Şer'iyye sicillerindeki muhtelif kayıtlara göre "Bâlâ" mahallesinde ikâmet eden Ermeniler daha sonraki yıllarda "Sufîâ" mahallesine yerleşmede istekli davranmışlar fakat her seferinde önelerine mahallelinin itirazı çıkmıştır. Bu ilginin nedeni muhtemelen Ermenilerin daha önceleri iştilal ettikleri mesleklerinin yanısıra şehirdeki ziraî faaliyetlerin ekonomik hayata katkılarını zamanla anlamaları olmalıdır.

Cemaat İçi İlişkiler

Ermeniler de diğer gayr-i müslim topluluklar gibi "millet" biçiminde örgütlenmişlerdi. Cemaat içi dini ve kültürel ilişkilerini kendileri düzenleyip yönetiyorlardı. Millet sistemi içerisindeki bir birey doğduğu millet kompartımanının içinde o cemaatin ruhânî, mâli ve idâri otoritesine bağlı olarak yaşamak durumundaydı.²² Manisa'da yaşayan Ermeniler arasında muhtelif bölgelerden gelenler varsa da büyük çoğunluk doğu bölgelerindendi. Eçmiyazın kilisesine bağlı olmalarına rağmen 17. Yüzyılda kiliseler arasındaki nüfuz mücadelesinin etkilerinden Manisa Ermenileri de kurtulamamıştır. Geleneksel dîni merkezler olan Eçmiyazın, Sis, Ahtamar ve Kudüs'ün otoritesinin zayıflamaya başladığı bu dönemde İstanbul Patriğinin özellikle perakende Ermeni toplulukları üzerinde toptan vergi mikta-

21 BBA, MM 14672'den naklen D. Goffman, İzmir ve ..., s. 75.

22 İlber Ortaylı, "Millet Kimliği", Türkiye Günlüğü Dergisi, Mart-Nisan 1998, s. 82.

rını artırarak sınırlı yetkilerini genişletmeye çalıştığı görülmektedir. 1664'te Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmet Paşa'nın bir fermanıyla, daha önceki Patrik kendisinin İmparatorluk Ermenilerinin Katalikos'u ilân etmiş ve 1715 yılına kadar gelen Patrikler bu makamı kullanmışlardır. 1726 yılından sonra ise özellikle Eçmiyazın Kilisesine bağlı olan Ermenilerin göçler yoluyla Batı Anadolu'da yerli Ermenilerden sayıca daha fazla hâle gelmesi Eçmiyazın Kilisesinin bu bölgedeki nüfuzunu artırdığı gibi İstanbul Patrikliğinin gücünün farkına varan Eçmiyazın kökenli piskoposların da İstanbul'da daha güçlü hâle gelmesine yardım etti.²³

Bu döneme gelinceye kadar bir çok papaz Patriklik yetkilerini çeşitli ikili anlaşmalarla kullanmaya çalışmışlardır. Meselâ; Ermenilerin çeşitli dini âyinlerinde kullandıkları Belesan yağı daha önce Eçmiyazın'den dağıtılırken Kudüs Ermeni Patriği Ağyazar Kudüs ve civarındaki Ermenilere kendisi tevzi etmek üzere her sene için on beşer bin akçeye iltizamına almış, bu durum üzerine Eçmiyazın Patriği Agop derhal Dersaadet'e müracaatla tevzî hakkının yine Eçmiyazın'e verilmesini talep edip buna da muvaffak olmuştur. Burada Eçmiyazın Patriğinin Kudüs Patriğini şikâyet ederken kullandığı "...hâlâ Kudüs-ü şerifde Ermeni tâîfesine âyinlerine muhâlif yolu değilken tağalluben Patrik olan Ağyazar nâm râhip...", ifadesi ilginçtir. Eçmiyazın Patriği burada hem Kudüs Patriğinin patriklik makamını tağallüben aldığından kendisini tanımadığını ifade ederken hemen akabinde de belesan yağı iltizamının Patriğin resmî makamlara yaranma gayreti olduğunu imâ etmektedir.²⁴

17. Yüzyılda Manisa'daki iki Ermeni mahallesinde en az iki kilisenin olduğu anlaşılmaktadır.²⁵ 1660/1070 yılındaki tahrirde Ermeniyân-ı bâlâ mahallesinde 1, suffâ mahallesinde iki olmak üzere üç Papaz ikâmet etmekteydi.²⁶ Ancak bunların, kiliselerin baş Papazları olduğundan bu şekilde kaydedilmiş olabilecekleri, bunlardan başka papaz olarak görev yapan Ermenilerin de olduğu sicillerden anlaşılmaktadır. Yukarı Ermeniler mahallesindeki Papazlar avâydlerin paylaşılması konusunda anlaşmazlığa düşünce meselenin halli için mahkemeye müracaat etmişler, neticede avâydleri eşit şekilde bölüşmeyi taahhüt etmişlerdir. Burada Papazlardan Avanis veled-i Papas mahallede beş papazın eskiden beri görev yaptığını

23 Kevork B. Bardakjian, "İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Doğuşu", Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri, Ed. Saim Yüceer, Bursa, 2000, s. 99-103.

24 MŞS, 126/270-1, Gurre-i Şaban 1077/ 27 Ocak 1667.

25 Daha sonraki yüzyıllarda Aşağı mahallede Surp Sion, Surp Krikor ve Surp Hripsizun kiliseleri, Yukarı mahallede de Surp Krikor Lusavoriç kiliseleri olmak üzere kilise sayısı dört'e çıkmıştı. Bu dönemlerde Manisa'daki Ermeni Cemaatinin nüfusu da artmış ve 2875'e ulaşmıştı. Blz. www. Agos. com. tr. Mayıs 2004.

26 BOA. KK. 2631, s. 16A-16/B.

ifâde etmektedir.²⁷ Aşağı Ermeniler mahallesindeki kilise'ye Patrik Avanos veled-i Mıgırdıç'ın iltimasıyla Asotor veled-i Agop²⁸ isimli Ermeni, Yukarı mahalleye de papazları olan Aleksan'ın vefatı üzerine Yusuf veled-i Sait'in²⁹ papaz olarak tayin edilmesi İstanbul Ermeni Patriğinin Manisa Ermeni cemaati üzerindeki etki ve kontrolüne delâlet etmektedir.

Kiliselerden Aşağı mahalledeki Papaz Aleksan veled-i Kiro'nun kilisesi 1663 yılında soyularak, içindeki altı sîm haç, bir sîm ve zincirli mecmer (tütsü kabı), iki serâser kaftan, bir kapaklı sîm fincan ve bir bakır âlet-i kâfiriye çalınmış ancak hırsız bulunamamıştı. Mesele kapanmışken Mütessellim kethüdası Mehmed bey hırsızın bulunması ya da kendisine cerîme verilmesi konusunda Ermenileri sıkıştırarak, Papaz Yusuf, kayyim Mardik ve bevvap Zakarya'yı hapsetmiştir. Mahpuslar ancak cemaatin kendilerine kefil olmasıyla kurtulabilmişlerdir.³⁰

Ermeni Cemaati, merkezî yönetimle ilişkilerini kethüdaları vasıtasıyla düzenlemekteydi. Kethüdalar, özellikle vergilerin tahsili konusunda önemli sorumluluklar yükleniyorlar hatta bu hususta şiddete dahi maruz kalabiliyorlardı. Aşağı Ermeniler mahallesinin Kethüdası Karabet veled-i Habik cizyelerini toplamadığı gerekçesiyle Harrâc El-hac Ali Ağa tarafından odunla feci şekilde dövülerek kemikleri kırılmış, şikâyetini bildirmek üzere mahkemeye mahallelinin kollarında gelebilmişti.³¹ Başka bir olayda da yine Aşağı Ermeniler mahallesi kethüdası Karabıyık veled-i Cerak'a mahkemeye üç yüz guruş verdiği gerekçesiyle Mütessellim Piri Ağa emriyle üç yüz değnek vurularak yürüyemeyecek hâle getirilmişti.³²

17. Yüzyılda müslim ve gayr-i müslim, köylü ya da şehirli insanların ehl-i örf hakkındaki en fazla şikâyetleri konak hususunda olmaktaydı. Herhangi bir devlet görevlisi çeşitli bahanelerle gittiği yerlerde ahalinin ileri gelenlerinden birisinin evine konarak bedava yem ve yemeklik tedarik ettirerek günlerini geçiriyordu. Gayr-i müslimlerin sâkin olduğu mahalleler de bundan nasibini alıyordu. Özellikle Aşağı Ermeniler mahallesi konum itibarıyla İzmir ve Menemen'e giden yola yakın olduğundan sürekli bu hususta rahatsız edilmekteydi. Konak olarak kullanılacak evin seçimi de kethüdalar vasıtasıyla yapılmaktaydı. Böyle bir olayda, Aşağı

27 " ...mahallemizde vâki olan keniselerde kadimden biz beş nefer papaz olup..." MŞS, 131/35-2.

28 MŞS, 128/29-3, 3. Ca. 1077.

29 MŞS, 128/30-2, Gurre-i Ca. 1077.

30 MŞS, 120/147-2.

31 MŞS, 105/7-3.

32 MŞS, 107/13-3.

mahallenin kethüdası Hubek veled-i Begos, Kerker bt. Mesli ermeniyenin evine kendisi İzmir’de iken konak kondurmuş, bu sebeple birçok eşyası zâyi’ olduğundan kethüda Hubekten davacı olmuştu.³³ Kethüdalara yardımcı olan Yiğitbaşılar genellikle Papazlar arasından seçilmekteydi. Ancak yukarıda izâh edilen sebepler yüzünden Yiğitbaşı bulmak da hayli zordu. Aşağı Ermeniler mahallesinin sâkinleri mahkemede eskiden beri mahallelerinde bir yiğitbaşı bulunması mutad iken birkaç seneden beri Yiğitbaşı olmadığından salyânelerinin tevzî, taksim ve tahsilinin karmakarışık olduğunu bildirerek Papaz Zakarya veled-i Karagöz’ü yiğitbaşı olarak seçtiklerini bunun mahkemece de tasdik olunmasını istemişlerdir.³⁴

Cemaat mensupları arasında zaman zaman çeşitli anlaşmazlıklar meydana gelmiş ve bunlar mahkemeye aksetmişti. Meselâ; Yukarı mahalleden Menkasar veled-i Markar’ın komşusu Avanos veled-i Norsez’in erkek merkebinin ayaklarını sinirlemesi,³⁵ Aşağı mahalleden Muratsan veled-i Kuval’ın Muratsan veled-i Zafer ermeninin taşla dişlerini kırması³⁶ gibi. Farklı dinlerden olmalarına rağmen Ermenilerin de Türkler gibi ırz ve namus konusunda son derece hassas olduklarını söyleyebiliriz.³⁷ Mahallenin namus konusundaki hassasiyetlerine zarar verenler derhal şikâyet edilerek mahalleden ihrâçları sağlanmaktaydı. Hem Müslümanlar hem de Ermeniler tarafından defalarca mahkemeye şikâyet edilerek bulunduğu mahallelerden çıkarılan Aşağı Ermeniler mahallesinden Meryem bt. Mellek dönemin meşhur fahişelerinden olup “ermeni kızı” adıyla şöhret bulmuştu.³⁸

Sosyal Hayatta Ermeniler

Ermeniler XVI. Yüzyılın sonlarına doğru Manisa’ya küçük gruplar hâlinde gelmeye başladılar. Şehirde bulunan dindaşları Rumlarla ilişkilerinin diğer topluluklardan daha erken başladığı söylenebilir. Nitekim belki de cemaat içerisindeki evlenme çağına gelmiş gençlere yine cemaat içerisinde yeteri kadar kız olmadığından Rum kızlarına tâlip olmuşlardır. Onların bu taleplerine Rumlar tarafından her zaman olumlu cevap verildiğini söyleyemeyiz. Daha ilk dönemlerde yaşanan bir

33 MŞS, 116/123-3.

34 MŞS, 124/52-3.

35 MŞS, 113/38-4.

36 MŞS, 102/103-2.

37 İlber Ortaylı, bu benzerliği ifade ederken “Meselâ dünyada pedersâhilik, ırz ve namus mefhumları ve kanunlarla da iki cins arasındaki ayırım yönünde hiçbir benzerlik Ermeni ve Türk ailesinin benzerliğiyle mukayese edilemez.” demektedir. Bkz. İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul: Pan Yayıncılık, 2000, s. 6.

38 Meryem’in mahalleden ihrâcını Mahalle sâkinlerden Haçok veled-i Avanos Papas, Agop veled-i Ogaz, Serkiz veled-i Haçok, kethüda Karabet veled-i Kırılı vs. istemişti. MŞS, 102/35-3.

hâdiseler bu kanaati kuvvetlendirmektedir. 23.C. 1011/7Aralık 1602 tarihli bir sicil kaydına göre; Manisa'da sâkin Ermenilerden Murad veled-i Sefer, Gevher isimli Rum kızını annesinin rızasıyla kendisine nikahlamış, on iki gün sonra Menkese veled-i Mumcu isimli Rum, Gevheri babasının rızasıyla kendisinin nikahladığını söyleyerek evine alıp götürmüştür.³⁹ Yani, Rum aileler kızlarını Ermenilere verme konusunda çok fazla istekli değillerdir ve aile ferdleri arasında da bu konuda bir mutabakat sağlanamamıştır. Bu tür hâdiseler sonraki yıllarda da yaşanmıştır. İki cemaat ferdleri arasındaki sevgi ve aşk bazen önlenemez hâle geldiğinde evlilikler vuku' bulmuş ancak dînî farklılıklar ya da bir kısım hassasiyetler yüzünden çeşitli olaylar yaşanmıştır. Meselâ; Zafire bt. Estimad isimli Rum kadın Aşağı Ermeniler mahallesinden Dönük isimli Ermeninin karısı iken taun hastalığı sebebiyle vefat etmiş, Ermenilerin Zafire'yi kendi mezarlıklarına gömme isteklerine annesi şiddetle karşı çıkarak "...eğer siz mezbûre Zafireyi ermeni mezarına defn iderseniz ben dahi size kızım mezbûre Zafireyi katil eylediniz diye dava iderim",⁴⁰ diyerek tehdit etmiş, neticede zorla iknâ edilebilmiştir. Yine Aşağı mahalleden Mehmed b. Abdullah isimli mühtedî ticaret için başka bir şehre giderken Rum asıllı kaynanası Sofya bt. Yani'ye verdiği yüz gurusu alamamıştır.⁴¹

Ermenilerin kolaylıkla ilişki kurdukları kesimlerden birisi de Ermeni asıllı olduğu muhtemel devlet görevlileri idi. Bu dönemde Manisa'nın ileri gelenlerinden olup Cizye tahsildarlığı, Beytülmal Eminliği, Bedel-i nüzul cem'i gibi görevlerde bulunan İvaz Ağa b. Abdullah bunlardan birisidir. İvaz Ağanın İlyas-ı sağır mahallesindeki evi Ermenilerin sık sık gidip geldikleri yerlerdendi. Aşağı Ermeniler mahallesinden İbrahim b. Abdullah isimli mühtedî de bir gece İvaz Ağanın evinden gelirken saldırıya uğrayıp yaralanmıştı.⁴² İvaz Ağa ve Ermeniler arasındaki bu münasebet herkesin ma'lumuydu. Hatta bu yüzden İvaz Ağaya "Ermenioğlu" lâkabı takılmıştı.⁴³

Ermeniler en yoğun ilişki içerisinde oldukları kesim şehrin müslüman sâkinleriydi. Şehrin sosyal ve ekonomik hayatı içerisinde çoğu zaman karşı karşıya gelmişlerdir. Bu münasebetler bazen dostluğa ve bir iş ilişkisine dönüşmüş⁴⁴, bazen de din

39 MŞS, 18/12-6.

40 MŞS, 102/25-1.

41 MŞS, 99/8-2.

42 MŞS, 113/275-2.

43 MŞS, 120/268-1.

44 MŞS, 102/194-5; Karahisar Mahallesi'nden müteveffa Abdurrahman Efendi'nin varislerinin Aşağı Ermeniler mahallesi'nden müteveffa Avannis Papasdaki 26 gurusun tahsili talebi. MŞS, 112/222-1.

değiştirmeye kadar gitmiştir. Manisa şer'iyeye sicillerinde çeşitli yönleriyle tahlil edilebilecek bir çok ihtidâ olayı yer almaktadır. Öyleki, ferdlerinden bazıları hris-tiyan iken bazıları müslüman olan aileler vardı. Bunlardan birisi oldukça ilginçtir. 19. Ca. 1067/5 Mart 1657 tarihli bu hüccete göre Yukarı Ermeniler mahalle-sinden Nuri veled-i Muradsagan ermeninin mirası vefatından sonra çocukları arasında paylaştırılmaktadır. Burada Nuri'nin dördü erkek beş çocuğu vardır. Bunlardan büyük olan iki oğlu müslüman olarak Ahmed ve Mehmed isimlerini almışlardır. Mahalledeki babalarından kalan evi de on altı riyâlî guruşa satarak paylaşmışlardır.⁴⁵ Diğer bir ihtidâ olayında Mustafa ismini alan ermeni çocuğun mahkemede ki ifâdesi şöyledir; "...ben mukaddemâ ermeni taifesinden olup şeref-i islâm ile müşerref oldukda mezbur Ahmed beşe (rum cizyesi cem'ine memur) beni yanına alıp sünnet ettirip bana külliyet ile riayet etmeğın hâla ben mezbur Ahmed beşe yanında durup âher kimesne yanına varmam".⁴⁶

İhtidâ eden ermenilerden bir kısmı eski alışkanlıklarını kolay kolay terkedemiyor özellikle içki konusunda kendilerini tutamıyorlardı. Yeni dinlerinde şiddetle ya-saklanan bu fiili işlediklerinde de cezalandırılmamak için müslümanlardan biraz daha hoşgörü bekliyorlardı. Mehmed b. Abdullah isimli mühtedi şehir Subaşı tarafından içkili olarak yakalanıp mahkemeye getirildiğinde ve içki içip içmediği sorulduğunda; "*ben Abdullah oğlu olmağla şürb-ü hamr eyledim*", diyerek kendisi-ni mazur göstermek istemiştir. Müslümanların hassasiyetlerine saygı göstermeyip hakaret edenler de yaptıklarının hesabını mahkemede veriyordu.⁴⁷

Ermeniler sağlık hizmetleri konusunda da Müslümanlardan istifâde ediyordu. Yukarı Ermeniler mahallesinden Avadan veled-i Melkek ve karısı Minkar bt. Donaniz'in yedi yaşındaki çocukları Melkek mesanesindeki taş sebebiyle rahatsız-lanınca o dönemde Manisa'nın önde gelen cerrahlarından Lokman b. Süleyman tarafından ameliyat edilip sağlığına kavuşmuştur.⁴⁸

45 MŞS, 113/247-2.

46 MŞS, 103/111-1.

47 Kara Yunus mahallesinden Mustafa bey b. Ahmed, Aşağı Ermeniler mahallesinden İkop veled-i Karaş'ın mestâne (sarhoş) gelerek kendisinden duhan alıp hîn-i veznde "*bir hoş çek din ve imanımı .....*" diye küfr ettiğini şikâyet etmiştir. MŞS, 116/35-2.

48 MŞS, 104/104-2. Bu dönemde Manisalıların sağlık hizmetlerinden yararlanmaları hk. bkz. Mehmet Günay, "XVII. Yüzyılda Manisa Şehrinde Sağlık Hayatı", 38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri Kitabı, C. III, Ankara, 2005, s. 891-897.

Ekonomik Durumları

Manisa'daki Ermenilerin uğraştıkları meslekler ve ekonomik durumları hakkında bize fikir verecek birçok belgeye sâhibiz. İran menşe'li birçok malın ticaretinde, özellikle büyük tüccarların getirmiş olduğu malların Manisa, İzmir ve çevresinde satılmasında Ermeniler aktif olarak rol alıyorlardı. Ermeniler sâyesinde İran menşe'li malların satılması hususunda Batı Anadolu bölgesinde bir ticâret ağı kurulmuştu. Böyle bir ticârî faaliyet için Urla'dan Manisa'ya gelen Ermeniler yolda Bahşîoğulları denilen bir grup tarafından öldürülmüş, davanın halli da Âsitâneye havâle olunmuştu.⁴⁹ Ancak bu ticârî faaliyetlerde Manisa Ermenilerinin ne kadarının görev aldığı belli değildir. Bir kısmı şehir içerisinde çeşitli meslekler icrâ ederek geçimlerini sağlıyorlardı. Kasaplık yapanlar,⁵⁰ Manisa ve köylerinde ırgatlığa duranlar,⁵¹ boğasi ticaretiyle uğraşanlar,⁵² diğer şehirlerle kumaş ticareti yapanlar⁵³ vardı. Öyle anlaşılıyor ki bu ticarettten önemli paralar kazanıyorlardı. Meselâ; Acem tüccârından olup Manisa'da oturan Haçador veled-i Arazar ermeni ticaret için İzmir'e giderken yanında üç bin altın ve bin altınlık eşya götürmekteydi.⁵⁴

Ticaretle uğraşan Ermeniler içerisinde Valilere borç para verecek kadar zengin olanlar vardı. Meselâ; Van kalesi sâkinlerinden olup ticaretle uğraşan Serkiz veled-i Karagöz, Saruhan Mutasarrıfı Mehmed Paşa'ya bin yedi yüz kıt'a riyâlî gurus borç vermiş, bu parayı daha sonra Mütesellimi olan İbrahim Ağadan almıştır.⁵⁵

Ermenilerin özellikle İran menşe'li malları dükkan kiralamadan uluorta yerlerde satmaları Manisa esnafının tepkisini çekmiş, bunun engellenmesi için çeşitli zamanlarda mahkemeye şikâyette bulunmuşlardır. Manisa'daki bezzâzân taifesi dergâh-ı muallâyâ mektup göndererek, eskiden beri acem ermenisi ve yerli ermenilerin eşyalarını bezzazlar içerisinde satarlarken şimdi köylerde, hamam önlerinde, iplik pazarında, mahalle aralarında, han köşelerinde ve özellikle Müslümanların evleri üzerine varıp ehl-i iyâllerine sattıkları, beş akçelik malı on akçeye

49 Atik Şikâyet Defterleri, Def. No, 3, Sayfa 26, hüküm 258, Atik Şikâyet Def. 3/93-316.

50 MŞS, 103/179-1.

51 MŞS, 110/13-2.

52 Karabet veled-i Deltvet isimli Ermeni tacirin Mustafa b. Hamza'daki boğasi ve dülbend bahası alacağı hk. MŞS, 105/24-8.

53 Yukarı mahalleden Sahak veled-i Asador'un, Aşağı mahalleden olup Denizli'de vefat eden Begos'daki emtia, acem esvabı ve darâyî bahasından alacağı olan yüz on iki kıt'a riyâlî gurusun tahsili. MŞS, 120/82-1.

54 Manisa yakınlarındaki Keçili köye geldiklerinde baskına uğramışlar, birçok ermeni yaralanmış mallar ve paraları da çalınmıştı. MŞS, 114/5-1.

55 MŞS, 118/49-1.

verdikleri, eskiden dışarıdan bez getirenlerin bunları dükkancılara satıp kendileri satmazlarken buna riâyet etmediklerini şikâyet edip mallarını bezzazlar çarşısında satmalarını istemişlerdir.⁵⁶ Özellikle evlere kadar giderek müslüman kadınlara mal satmak istemeleri bazı hoş olmayan olayların meydana gelmesine sebep olmuştur. Nahcivan tüccarından olup Manisa'da ikâmet eden Tatos veled-i Aleksan Adala kazasına bağlı Yağbasan köyünde evlere kadar gidip mal satmaya yeltenince muhtemelen timar sahibi Mehmed Çelebi b. Piri tarafından kendisi ve ortakları dövülmüştü.⁵⁷

Bu durum karşısında Ermeni tüccarlar da boş durmayıp davalar açmışlardır. Evâhir-i R. 1075 tarihli olup Manisa Kadısına hitâben gönderilen bir fermanla kazalarda gezen acem tüccarının kimseye teaddileri yokken ve bir cürmleri de olmadığı halde şehir idarecilerinin kendilerine mâni olmamaları istenmiştir.⁵⁸

Ermenilerin Osmanlı topraklarındaki ticaretinin kolaylaştırılması için merkezî hükümet tarafından da çaba gösterildiği ve fermanlar gönderildiği vâki'dir. Meselâ; Evâhir-i Ra. 1067/ 14 Ocak 1657 tarihli Bağdad, Erzurum, Tokat ve Sivas Eyaletlerindeki idarecilere gönderilen bir fermanla İran Şahından elçi olarak gelen Kelp Ali Hanın da isteği doğrultusunda İran tüccarının istedikleri yere gidip gelmelerine yardımcı olunması istenmekteydi.⁵⁹

17. yüzyılda İzmir'e ham ipek getiren kervanların sayısı giderek arttı. İrandan gelen bazı tüccarlar ise Balkanlara doğru yola devam ederek Edirne ve Selanik'e kadar gitmekteydiler.⁶⁰ Şehirler ve ülkelerarası bu ticaretin Manisa Ermenilerinin ekonomik durumları üzerinde hayli olumlu katkısı olduğu açıktır. Bunun yanında Manisa'nın en önemli ürünlerinden birisi olan üzüm ile de ilgilendikleri ve bağlar satın aldıkları görülmektedir.⁶¹

Evler de insanların ekonomik durumunun bir göstergesidir. Gelir seviyesi yüksek olanların oturdukları evler gerek değerleri gerekse müçtemilâtıyla hemen fark ediliyordu. Ermenilerin sâhip oldukları evlerin nitelik olarak daha iyi olduğu, şehir idarecilerinden bazılarının Ermenilerin evlerinde kiracı olarak oturdukları görül-

56 MŞS, 122/121-1.

57 MŞS, 119/51-1, 2.

58 MŞS, 122/140-1.

59 MŞS, 112/290-4.

60 S. Faroqhi, Osmanlıda Kentler ..., s. 65.

61 MŞS, 112/196-2.

mektedir. Örneğin; Saruhan Mutasarrıfı Mehmed Paşa'nın Şatırbaşı Esseyid Ömer bey b. Abdullah, Habik isimli ermeninin evinde kiracıydı.⁶² Bu dönemde satışlar sebebiyle sicillere akseden Ermenilere ait evlerin tespit edebildiğimiz kadarıyla fiyatları ve özellikleri şöyledir:

XVII. Yüzyıl Ortalarında Manisa'daki Ermenilere Ait Evler; Fiyatları ve Özellikleri:

<i>Mahallesi</i>	<i>Satan</i>	<i>Satın Alan</i>	<i>Fiyatı</i>	<i>Özellikleri</i>
Aşağı Ermeniler	Vaşak veled-i Kir-yako	Aleksan Papaz veled-i Kesper	40 riyâlî guruş	Toprak örtülü ev, kiremit örtülü çardak ve bir miktar avlu içindekilerle beraber. ⁶³
Aşağı Ermeniler	Feraş veled-i Rence	Ohan veled-i Malkoç	80 riyali guruş.	İki odalı toprak örtülü evler, çardak, iki zemin altında fırın ve bir miktar avlu. ⁶⁴
Aşağı Ermeniler	Karabet veled-i Sanan	Zuhal bt. Kazer	42 riyâlî guruş	1 odalı toprak örtülü ev, kenif, meyve ağaçları ve bir miktar avlu. ⁶⁵
Aşağı Ermeniler	Takribe bt. Yagop	Hızır beşe b. Abdullah	130 riyâlî guruş	1 odalı fevkâni kiremit örtülü ev, altında bir oda, bir toprak örtülü ev, çardak, bir tahtâni oda, kenif ve avlu. ⁶⁶
Aşağı Ermeniler	Vartan veled-i Min-kasar	Esseyid Mehmed Çelebi	24.5 riyâlî guruş	İki odalı tahtâni toprak örtülü çardak, fırın, kenif ve bir miktar avlu. ⁶⁷
Yukarı Ermeniler	Kirkor veled-i Begos	El-hac İvaz Ağa b. Abdullah	6000 akçe.	İki odalı toprak örtülü ev, bir orta sofa, toprak örtülü kiler, ahır, kenif ve avlu. ⁶⁸
Yukarı Ermeniler	Kirkor veled-i Ahik	El-hac Ahmed Efendi	1500 akçe	Tahtani toprak örtülü çardak, toprak örtülü bir şirahâne. ⁶⁹

Buna göre Ermenilere ait evler çeşitli özelliklere sahipti. Evin tahtâni ya da fevkâni olması, odalarının sayısı, avlusunun genişliği, kiremit ya da toprakla örtülü olması gibi özellikler fiyatları etkilemekteydi. Ev alış-verişlerinin özellikle Aşağı Ermeniler mahallesinde yoğunlaşması bu mahallenin yukarı mahalleye göre daha revaçta olmasıyla ilgili olmalıdır. Hususiyetlerine nazaran Ermeni evleri müslüman evlerinden pek de farklı değildi.

Netice olarak; XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Manisa'ya gelip yerleşmeye baş-

62 MŞS, 116/16-2.

layan Ermeniler, kısa süre içerisinde cemaatlerini oluşturmuşlardır. Şehrin diğer sâkinleriyle kaynaşarak onlardan biri haline gelmişler, ekonomik, sosyal, dîni ve kültürel hayatlarını rahatça yaşamışlardır. Anlaşmazlıklarının çözümünde ise Osmanlı hukuku ve mahkemelerini tercih etmişlerdir. Ekonomik durumları itibarıyla bu dönemde şehrin diğer sâkinlerine nispetle daha iyi durumda olduklarını söyleyebiliriz.

63 MŞS, 98/7 ve MŞS, 98/24.

64 MŞS, 102/47-1.

65 MŞS, 103/119-3.

66 MŞS, 110/225-1.

67 Bu ev borç para karşılığı rehin olarak verilmiştir. MŞS, 119/177-1.

68 MŞS, 120/44-3.

69 MŞS, 128/102-1.

.....

VENEDİK'İN ERMENİ MESELESİNDEKİ ROLÜ HAKKINDA

Yrd. Doç. Dr. Gürsoy ŞAHİN
Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü,
gsahin@aku.edu.tr

Öz: *Venedik sahip olduğu coğrafi konumunun etkilerini tarihi süreç içerisinde askeri, sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda çeşitli şekillerde hissetmiş ve çevresindeki devletlere de hissettirmiştir. Bu çalışmada Venedik'in Ermeni meselesine ve Ermeni milliyetçiliğine katkıları, coğrafi konumu çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılacak, bu bağlamda Ermeniler arasında Batı kültürüne açıklık, matbaa, eğitim vs. alanlarda Venedik'in öncü rolüne dikkat çekilecektir.*

Anahtar kelimeler: *Osmanlı Devleti, Venedik, Ermeni Meselesi, Ermeniler, Mihihtar.*

Abstract: *Venice has perceived the effects of its geographical location in terms of military, political, social, economical and cultural areas within the period of history in many forms. And also Venice has made feel it to the other neighbor countries. In this study, the contribution of Venice for Armenian issues and nationalism are going to be evaluated in the framework of its geographical location. In this sense, it is going to be attracted attention to the Pioneer role of Venice on modernism, education and printing house or press among Armenians.*

Key Words: *Ottoman State, Venice, Armenian Question, Armenian, Mekhitar.*

Giriş

Adriyatik körfezinin en kuzeyinde, İtalya yarımadasının kuzeydoğusuna düşen, birçok adacıklar üzerinde kurulu olan Venedik şehri ve burada kurulan şehir devleti¹, sahip olduğu coğrafi konum itibariyle gerek Sel-

1 Buradaki ada sayısının 118 olduğu, bunları birbirinden ayıran 160 kanal ile bağlanmasını sağlayan 400 köprü'nün bulunduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Mahmut Şakiroğlu, "Venedik Şehrinde Türk Adı ve Tesirleri", *Türk Kültürü*, C. XII, S. 136, (1974), s. 266 ayrıca Mahmut Şakiroğlu, "Venedik (Şehir ve Tarihi)", *Türk Ansiklopedisi*, C. XXXIII, s.280 vd. Venedik'in coğrafi konumu ile ilgili bkz. Harita-1.

çuklu gerekse Osmanlı Devleti dönemlerinde, Türklerle askeri, siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel ilişkiler kurmuştur². Coğrafyasının doğal bir sonucu olarak Venedik'teki şehir devleti, kuruluşundan 1797 yılında yıkılışına kadar İstanbul'la sıkı ilişkiler içinde olmak zorunluluğunu hissetmiştir³. Biz konunun ekonomik, kültürel ve sosyal yönünü başka araştırmalara havale ederek Venedik'in Osmanlı tebaası olan Ermeni toplumu üzerindeki belirleyici ve öncü rolüne dikkatleri çekmek istemekteyiz.

Kaynaklardan Venedik'in hem tarihsel süreç içerisinde hem de günümüzde Ermeni meselesinde önemli bir yeri ve rolü olduğunu görmek mümkündür. Bu çerçeveden olmak üzere araştırdığımız konuyla ilgili 2008 yılının Ocak ayının başında basın yayın organlarına da yansıyan, "Venedik'te Ermeni Kültür Merkezi" başlıklı haberde, 2008 yılında Venedik'te açılacak olan Ermeni Kültür Merkezi hakkında bilgi verilmekteydi. Sanatın farklı dallarına ilişkin bilimsel konferanslar, etkinlikler, sergiler ve konserler organize edileceği anlaşılan bu merkezle ilgili 28 Aralık 2007'de bir basın toplantısı düzenleyen ve çeşitli açıklamalarda bulunan Ermenistan Kültür Bakanı Hasmik Boğosyan, Avrupa'nın merkezinde bir kültür merkezinin gerektirdiği masraflar dolayısıyla, Ermeni Kültür Merkezi'ne (EKM) Ermeni işadamlarının da katkı yapacağını söylemiştir.

Bakan Boğosyan'ın bildirdiğine göre, Venedik'te kurulacak EKM'de farklı Avrupa ülkelerindeki Ermenilerce düzenlenen kültürel etkinlikler koordine edilecek, araştırma ve incelemeler yapılacaktır. Boğosyan ayrıca Avrupa'da bugüne dek benzeri bir merkeze sahip olunmadığının altını da çizmiştir⁴. Ermenilerin günümüzde bir kültür merkezi açmak için Venedik'i tercih etmesinin tarihten ve şehrin coğrafyasından gelen bazı sebepleri olduğu muhakkaktır. Bu çerçeveden olmak üzere kanaatimizce Türk idarelerinde yaşayan Ermenilerin, Venedik'le Haçlı Seferleri döneminde başlayan ilişkilerini ve Batıya açılmak için burasını nasıl kullandıkla-

2 Venedik şehri, konumu itibarıyla Avrupa'nın önemli bir deniz ticaret şehri olarak tarihin erken dönemlerinden itibaren dikkatleri üzerine çekmiştir. Venedik'in gerek Müslüman Araplar gerekse Anadolu ve Akdeniz çevresinde Türklerin kurduğu devletlerle ilişkilerinin geçmişi oldukça eskiye gitmektedir. Venedikliler, Mısır, İskenderiye ve Şam'da kürk, deri, ve Kuzey Avrupa'nın diğer ürünlerini satmışlardır. Bu tüccarlar ticari ilişkiler neticesinde Anadolu, Levant (Doğu Akdeniz bölgesi; Suriye, Lübnan, Ürdün, Filistin ve İsrail) ve Mezopotamya'dan cam, pirinçten yapılmış eşyalar ve lüks dokumalar öğrenmişlerdir. Bkz. Elaine Pasquini, "Venice and the Islamic World, 828-1797" Exhibit Explores Cross-Cultural Influences, *The Washington Report on Middle East Affairs*. Washington. (Jul 2007), Vol. (C.) 26, Iss. (S.) 5, s. 43; keza Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (çev. Yıldız Moran), 3. Baskı, İstanbul: E Yay., 1994, s. 169.

3 Mahmut Şakiroğlu, "Venedikliler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 7, s. 380.

4 "Venedik'te Ermeni Kültür Merkezi", <http://www.azg.am/?lang=TR/2007122908> (03.01.2008).

rını ortaya koymak, Ermeni milliyetçiliğinin ve Ermeni sorununun tarihsel kökenlerini anlamak için bir zorunluluktur. Venedik-Ermeni ilişkilerin başlangıcı oluşturan esas unsur Ermeni göçleri ve ticarettir.

I) Ticaret

Venedik şehri Ortaçağlarda kurulurken emniyet ve geçim şartları ile bir denizci şehir kimliğine bürünmüş ve sonunda güçlü bir deniz devletinin merkezi olmuştur. Daha ilk dönemlerinde zengin Doğu ticaretine girişen Venedik, yüzyıllar boyunca Doğu ile Batının birbiriyle alışverişinde aracı rolü oynamış, ayrıca Levant (Doğu Akdeniz) ticaretinde de çok önemli bir yere sahip olmuştur⁵. Venedik'in, bölge ticaretindeki rolünü her halde en güzel ifade edecek söz "*Doğu'nun en Batı'daki ve Batı'nın en Doğu'daki şehri*"⁶ olmalıdır. Bölgenin coğrafi konumu, zamanla Osmanlı Devleti açısından bir yönüyle olumlu gelişmelere zemin hazırlarken bir yönüyle de olumsuz gelişmelerin temellerini oluşturmuştur.

Ermenilerin esasen yaşadıkları Doğu Anadolu bölgesinden Anadolu'nun veya Akdeniz dünyasının farklı bölgelerine dağılmaları, çeşitli zamanlarda gerçekleştirilen göçler sonucunda olmuştur. Ermenilerin tarihi süreç içerisinde Anadolu ve Akdeniz dünyasında birçok bölgeye göç etmesi, sonraki dönemlerde bu topluluğun ticarete ilerlemesinin zeminini oluşturacaktır. Ermeni göçlerinde özellikle Bizans'ın baskısının etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu göçlerden birisi XI. yüzyıla doğru Ermenilerin bulunduğu kuzeydoğu Anadolu bölgesini Bizans'ın ele geçirmeye başlamasıdır. Bölgede kendi çıkarlarına göre hareket eden Kral II. Basil, bu bölgelere kendi ordusunu yerleştirirken, buradaki Ermenilerin bir kısmını da Kapadokya, Kilikya ve Kuzey Suriye'deki bazı eyaletler ile Edessa ve Mezopotamya bölgelerine göç ettirmiştir⁷.

XI. yüzyılda İç Anadolu'ya yönelik ikinci ve büyük bir Ermeni göçü ise 1045 yılında Bizans'ın Ani kentini ele geçirmesiyle yaşanmıştır. Bu dönemde Erme-

5 Mahmut Şakiroğlu, "Venedik Devlet Arşivi'ndeki Türkçe Belgeler", *Tarih ve Toplum*, S. 9, (1984), s. 22; yine M. Şakiroğlu, "Venedik Şehrinde Türk ...", s. 266.

6 M. Şakiroğlu, "Venedik (Şehir ve Tarihi)", s. 281.

7 C. Cahen, *Osmanlılardan Önce...*, s. 80; Bu göçlerle ilgili ayrıca bkz. Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Gültepe Yayınları, İstanbul 1983, s. 46 vd; Kazım Karabekir, "Ermeniler Nerden Geldiler, Nereye Gidiyorlar (VI)", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 23, (Ocak 1987), s. 72; Kazım Karabekir, *Ermeni Dosyası*, (yay. haz. Faruk Özerengin), Emre Yayınları, İstanbul 1994, s. 69; Zeki Arıkan, "Türk-Ermeni Kültür İlişkileri Üzerine", *Bilim ve Akıl Aydınlığında Eğitim*, (*Tarihten Bir Kesit-Özel Sayı*), (MEB yayını), Yıl: 4, S. 38, (Nisan 2003), s. 51.

ni Kralı II. Gagik, Kayseri'ye gönderilmiştir. Böylece Ermenilerin Doğu ve İç Anadolu'ya doğru yayılıp yerleşmesi süreci hızlanmıştır. Yine 1064 yılında Sultan Alparslan'ın Ani şehrini fethinden sonra da Ermeniler, İç Anadolu'ya özellikle Kayseri'de Zamantı (Pınarbaşı) bölgesine yerleşmişlerdir⁸. Çukurova'da Kilikya Ermeni Krallığının kurulması da böyle bir göçün sonucudur⁹.

Bu göçler sırasında Ermenilerin bir kısmının Kırım bölgesine göç ettikleri anlaşılmaktadır¹⁰. Bizans'ın siyaseti gereği Kapadokya'ya yerleştirilen Ermenilerin bir bölümü, Türk fetihleri sonucunda Kilikya'da kurulmakta olan Ermeni Prenslığıne göç etmişlerdir. Ancak yine de Ermeniler, Kapadokya, orta Toroslar ve Toroslara, Anadolu'yu Suriye ve Mezopotamya'dan ayıran güney yamaçlarında yaşama-ya devam etmişlerdir¹¹. Böylece uzun bir sürecin sonucunda Ermeniler, Akdeniz dünyasında Kıbrıs, Rodos, Girit, İzmir ve İstanbul gibi çeşitli şehir ve limanlara yayılmışlardır.

Ermenilerin, Venedik veya diğer Batı Avrupa ülkelerine az da olsa göç etmeleri yukarıda ifade ettiğimiz göçlerin bir uzantısı olarak XIII. yüzyıla denk gelmektedir. Böylece Anadolu'da yaşayan gayrimüslim grupların ve bu arada Ermenilerin, Avrupalı devletlerle ilişkileri Haçlı Seferleri döneminden itibaren gelişmeye başlamıştır. Bu ilişkilerin gelişmesinde Fransa ve Vatikan'ın etkinliğinin yanında Venedik yönetimindeki Kıbrıs ve Ceneviz kolonileriyle olan ilişkilerinin de katkısı olduğu görülmektedir¹². Bu dönemlerde ticaretle uğraşan Ermenilerin ticaretinin önemli kısmını özellikle Venedik'le yapılan alışverişin oluşturduğu anlaşılmaktadır¹³. Bu noktada Ermenilerin, kendilerine yabancı olmayan ve ticari olarak da ilişki içinde oldukları Venedikliler sayesinde Venedik'e gitmelerinin daha kolay olduğunu ifade etmek gerekmektedir.

8 N. Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 46, 49-50; Louise Ziazan Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement of the Nineteenth Century; The Origins and Development of Armenian Political Parties*, (Stanford University PHD.), (UMI Dissertation Services), Ann Arbor 1959, s. 22-23.

9 N. Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 46-47 vd; Z. Ankan, "Türk-Ermeni...", s. 51.

10 V. M. Kurkjian, *A History of Armenia*, s. 466; 1239 tarihinde Kırım, Cenevizliler tarafından işgal edilince bir çok Ermeni, Volga ve Ejdherhan eyaletlerinden ayrılarak Kırım'a yerleşmiş ve bir süre sonra da Katolik mezhebini kabul ederek 1318'den itibaren İstanbul'daki Cenevizlilerle ticarete başlamışlardır. Bkz. Y. G. Çark, *Türk Devleti...*, s. 30.

11 C. Cahen, *Osmanlılardan Önce...*, s. 159.

12 Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Ankara: Turhan Kitabevi yayını, 2001, s. 62.

13 Y. G. Çark, *Türk Devleti...*, s. 28.

Haçlı Seferleri ile başlayan Ermeni-Avrupalı ilişkileri sonucu, Ermenilerin XIII. yüzyıldan itibaren Venedik'e yerleşmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Kaynaklar incelendiğinde Ermenilerin Batı Avrupa'daki en eski yerleşim bölgelerinden birisinin Venedik olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum Ermeniler açısından burasının zamanla entelektüel, kültürel ve manevi yönlerden çok bilinen ve önemli bir yer olmasında önemli katkılar sağlamıştır¹⁴. Pek çok göçmen başta Venedik olmak üzere Roma, Leghorn, Milan, Napoli, Cenova, Pisa ve Marsilya'ya gitmiştir. Otuzaltı Ermeni ailesi İtalya'da küçük kiliseler kurmuşlardır. Keza Ermenilerin Venedik'te kendilerine ait bir mezarlıklarının bulunduğu da kaynaklardan anlaşılmaktadır. Hatta bu dönemlerde Marsilya'da bir sokağın adına Ermeni Sokağı anlamında "*Rue des Arméniens*" adı verilmiştir¹⁵. Bu durumda Venedik gibi ticaret şehirlerinin yabancılar kapılarını açmasının da etkisi bulunmaktadır¹⁶.

Burada yerleşmeye başlayan Ermeniler, ekonomik faaliyetlerde bulunmakta ve Anadolu ve Akdeniz çevresi ile yapılan ticari işlemlerde aracı veya köprü rolü üstlenmekteydiler. Buradaki Ermenilerin zamanla bölgedeki ekonomik faaliyetlerini arttırdıkları, ticarete aracı veya komisyoncu ya da yazıcı ve gemi sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Bu durumun sonraki dönemlerde de devam ettiği, Akdeniz dünyasında alınıp satılan ticaret mallarının, 1700'lerden 1765'lere kadar Ermeni tüccarları eliyle Avrupa'ya özellikle Venedik başta olmak üzere Amsterdam, Leghorn, Marsilya ve İspanya'ya ulaştırıldığı anlaşılmaktadır¹⁷. Burada hemen Türklerin de erken dönemlerden itibaren Venedik'le ticari ilişkiler içine girdiğini belirtmek gerekmektedir¹⁸. Bu durum Doğu Akdeniz ticaretinin kaçınılmaz bir sonucudur. Ancak bu konu araştırmamızın kapsamı dışındadır.

Bu süreçte Ermeniler, gerek Haçlı kalıntıları ile gerekse Batı'nın Orta Doğu'daki uzantıları durumunda olan Venedik, Ceneviz, Maltalı ve Floransalılarla, Müslümanlar ve diğer yerli gayrimüslimlere oranla ticari ve sosyal hayatta daha sıkı iliş-

14 Vahan M. Kurkjian, *A History of Armenia*, The Armenian General Benevolent Union of America yayını, 1958, s. 469. (Bu eser internette tam metin (523 s.) olarak yayınlanmaktadır. Bkz. http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Places/Asia/Armenia/_Texts/KURARM/home.html) (28.10.2007).

15 V. M. Kurkjian, *A History of Armenia*, s. 409, 469-470.

16 M. Şakiroğlu, "Venedik (Şehir ve Tarihi)", s. 283.

17 V. M. Kurkjian, *A History of Armenia*, s. 409, 472.

18 Mesela Venedik şehrinde "Fondaco dei Turchi" denilen bir Türk hanı bulunduğu ve Türklerin bu handa konakladıkları anlaşılmaktadır. Bkz. M. Şakiroğlu, "Venedik Şehrinde Türk ...", s. 267 vd. yine Mahmut Şakiroğlu, "II. Selim'in Venedik Cumhuriyetine Verdiği 1567 ve 1573 Tarihli Ahidnâmeler", *Erdem*, III/5 (1986), s.527-553; keza Mahmut Şakiroğlu, "1503 Tarihli Türk-Venedik Andlaşması", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, C. III, Ankara 1983, s.1559-1569.

kiler kurmuşlardır. Avrupalıların, Akdeniz dünyasında yaşayan gayrimüslimlerle Haçlı Seferleri ile başlayan ilişkileri, uzun vadede bu grupların Batı kültürünün etkisinde kalmalarının ve sosyal, siyasi önemli gelişmelerin yolunu açacaktır¹⁹. Söz konusu gayrimüslimlerden özellikle Ermenilerin, Haçlı seferleri sırasında ve sonrasında Batılılarla karşılaşmaları ve onlarla belirli düzeyde de olsa münasebetlerini geliştirmeleri, sonraki dönemlerde kanaatimizce hem kendileri hem de Osmanlı Devleti açısından çok önemli gelişmelerin zeminini oluşturmuştur.

Avrupalı devletlerin eski dönemlerden beri bölgede yürüttüğü ticari ilişkileri, bölgedeki gayrimüslim ahaliyi kendi ticaretlerinin bir parçası olarak kullanmaya itmiştir. Bu anlayışın bir sonucu olarak ilk dönemlerde Venedik ve Cenevizlilerin Ermenilerle ilişkileri Rumlarla olan ilişkileri kadar yoğun olmamakla birlikte daha dostane idi. Fransız tüccarlar ve Katolik misyonerlerin Ermeniler ve Yahudilere karşı daha iyi ve düzenli münasebetler geliştirdikleri görülmektedir. Buna karşılık Katolikler, Rumlara karşı daha şüpheli ve düşmanca yaklaşmışlardır. İngiliz tüccar ve Protestan misyonerlerin faaliyetleri ise özellikle Rumlara yönelik olmuştur. Bunun başta gelen sebebi ekonomik ilişkiler ve ortak düşman olarak kabul edilen Papalık ile Katoliklere karşı ortak hareket etme düşüncesinden kaynaklanmış olmalıdır²⁰. Bu münasebetler zamanla daha da gelişecektir.

Bu ilişkiler birçok Ermeni'nin maddi olarak zenginleşmesine, kültür açısından da çok yönlü ve Batı'ya açık bir hale gelmesine sebep olmuştur. Bu Batı'ya açıklık Ermenilerin, Kapitülasyonlarla birlikte Osmanlı topraklarına giren Batılıların işbirlikçiliğine hazırlanmalarına da ortam hazırlamıştır²¹. Bölgedeki tüccarların daha sonraki dönemlerde Venedik'e gelen Ermenilere ve aşağıda değineceğimiz üzere 1717 yılında St. Lazar adasında bir Ermeni akademisinin temellerini atan ve Ermeni milli kimliğinin oluşmasına büyük katkıları olan Sivaslı Mihitar'a ekonomik olarak yardım ettikleri de anlaşılmaktadır²². Böylece Doğu Akdeniz bölgesi Ermenilerin gözlerini çevirdikleri bir coğrafya olmuştur.

Burada bir hususa dikkat çekmek gerekmektedir. XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Batı etkisi, Osmanlı tebaası olan Hıristiyan halk üzerinde iyice hissedil-

19 Rh. Y. Gamidas Çark (Çarkçıyan), *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953)*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1953, s. 28.

20 Recep Şahin, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinde Ermeni Politikaları*, İstanbul: Ötüken yayını, 1988, s. 83-85.

21 R. Şahin, *Tarih Boyunca...*, s. 81.

22 V. M. Kurkjian, *A History of Armenia*, s. 409.

meye başlanmıştır. Bu etkinin şekillenmesinde ve artmasında misyonerlerin ve Batılı devletlerin çabaları yanında Venedik ve İtalya'nın, Akdeniz'deki ticaretinin gelişmesinin ve Batılı diplomatların etkisinin olduğu kaydedilmelidir. Özellikle 1618–1648 yılları arasında Avrupa'da yaşanan Otuz Yıl Savaşları sırasında diplomatların da etkisiyle İstanbul'da Katolik ve Protestan mücadeleleri yaşanmaya başlanacaktır. Keza bu dönemlerde Batılı devletler, Osmanlı Devleti'nden aldıkları imtiyazlar ve kapitülasyonlarla gayrimüslimleri himaye hakkı elde etmişlerdir. Böylece XVII. yüzyılın sonlarında Osmanlı yönetimini, bir Hıristiyan devletin yönetimine tercih eden Osmanlı tebaası gayrimüslimler, bu dönemle birlikte Avrupalı devletlerin yönetimlerini, Osmanlı'ya tercih etmeye başlamışlardır²³.

II) Matbaa ve Yayıncılık

Ermenilerle ilişkileri, XIII. yüzyıldan itibaren yapılan ticaretle gelişmeye başlayan Venedik'in, adı geçen topluluk üzerindeki önemli etkilerinden birisi de matbaacılığın Ermeniler tarafından Venedik'te öğrenilmesidir. Şehrin matbaacılık konusunda tarihten gelen bir öneme sahip olduğu görülmektedir. Modern matbaacılığın ilk kurucularından olan Aldo Manuzio'nun (1450–1515) ve sülalesinin de Venedikli olduğu ve dünya kitap merkezlerinden birisinin Venedik olduğu anlaşılmaktadır²⁴. Kaynaklar Venedik'teki Ermeni matbaası konusunda farklı bilgiler vermektedir. Bazı kaynaklarda 1512 yılında beş adet Ermenice eser basan ve üzerlerinde adı yazılı olan Agop adlı kişinin, Ermeni matbaacılığının babası sayılması gerektiği ifade edilmektedir²⁵. Ancak konuyla ilgili başka kaynaklara göre ise Agop ismindeki bu şahsın 1512 ve 1513 yıllarında Venedik'te bastırıldığı, beş adet kitabın üzerinde ismi kazanmış olduğu kaydediliyorsa da bunlardan ancak 1513'de basılan "*Badarakadedr*" (Missal) kilise kitabında adı geçmektedir.

23 Geniş bilgi için bkz. Cevdet Küçük, "Osmanlı Devleti'nde "Millet Sistemi"", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu, Özel Sayısı II*, (Mart-Nisan 2001), Yıl: 7, S. 38, s. 696.

24 Hatta Arap harfli ilk Kuran-ı Kerim, Venedik'te 1537 veya 1538 yılında Paganini, 1547 yılında da Andrea Arrivabene adındaki matbaacılar tarafından yayınlanmıştır. 1574'te ikinci baskının yeniden yapıldığı anlaşılmaktadır. Rum harfleri ile Türkçe basılan kitapların büyük bir kısmının Venedik'te basılmış olduğunu da hemen ifade etmek gerekmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. Mahmut Şakiroğlu, "İtalya (İslam Araştırmaları)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 23, s. 454 ayrıca yine M. Şakiroğlu, "Venedik Şehrinde Türk ...", s. 269; ayrıca bkz. M. Şakiroğlu, "Venedik (Şehir ve Tarihi)", s. 283.

25 Muallim Cevdet (İnaçalp), "Ermeni Mesâ-i İlmiyesi: Venedik'te "Saint Lazare" Dervişleri Akademisi", *Muallimler Mecmuası*, (Eylül-1924), Sayı 23, s. 766; Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. 1-2, İstanbul: Eser Kültür Yayıncılık, 1977, s. 798-799; ayrıca bkz. Stephen K. Badzık, *Mekhitarist Congregation in Vienna a Historical Survey*, Mekhitarist Press in Vienna, Austria 1991, s. 66; ayrıca V. M. Kurkjian, *A History of Armenia*, s. 469.

Kaynaklarda belirtildiğine göre her beş kitabın sonunda da Latince “D.I.Z.A.” rumuzları bulunmaktadır. Bu harflerin ne anlama geldiği bu güne kadar kesin olarak çözülememiştir. Keza, bunların Agop’a mı, yoksa matbaacıya mı ait olduğu da belli değildir. Kaynaklarda o zamanlar, Venedik’te yabancıların matbaa açmasına izin verilmediği ifade edilmektedir. Agop’un bir el yazmacısı (hakkak) olması daha muhtemel görülmektedir. Zira yine kaynaklardan öğrendiğimize göre söz konusu baskılar hareketli harflerle yapılmamıştır. Çünkü harflerin şekli satırdan satıra ve hatta kelimeden kelimeye değişmektedir. Satır hatları da düzenli değildir. Diğer taraftan, o sıralarda Venedik’te, yukarıda kaydedilen rumuzları kullanan bir matbaa bilinmemektedir. Dolayısıyla bu rumuzların hakkak Agop’a ait olduğu da kabul edilebilir²⁶. Bazı kaynaklardan 1513-14 yıllarında yine Venedik’te Hagop Meğabard’ın bir kitabının basıldığını öğrenmekteyiz²⁷ ki bu bilgi, Agop’un eserlerinden biri ile ilgili olmalıdır.

İlk Ermeni matbaasının 1512 ya da 1513 yılında kurulduğu kabul edilse de Agop’un Venedik’teki bu ilk baskı çalışmaları devamlılık göstermediğinden, bu tarih esasen Ermeni matbaacılığı açısından sembolik bir önem taşımaktadır. Esas Ermeni matbaacılığının bu tarihten yaklaşık elli yıl sonra başladığı anlaşılmaktadır. Anadolu, Kafkasya ve İran’daki Ermenilerin birliğini sağlamak suretiyle büyük bir devlet kurmak düşüncesiyle 1562’de harekete geçen ve daha sonra Eçmiyazın Katagigosluguna gelecek olan I. Mikayel ve bazı din adamları, Papa IV. Pius’la görüşmek üzere İstanbul’dan Roma’ya bir heyet göndermeye karar verirler. Kendisinin Çukurova Ermeni kralları soyundan geldiğini iddia eden Abgar Tıbir, oğlu Sultanşah ve Aleksandır adlı bir papaz bu işle görevlendirilir. Kurulan heyette bulunanlardan birisi olan ve aslen Tokat’lı olan Abgar Tıbir’in daha önce bir süre Venedik’te matbaacılık eğitimi gördüğü anlaşılmaktadır²⁸. Burada Venedik şehrinin öncü konumuna dikkat etmek gerekmektedir.

Bu toplantının neticesinde alınan kararlar gereği bu üç kişilik heyet Roma’ya Papayı ziyarete gitmiş ve Ermeniler için yardım talebinde bulunmuşlardır. Plana göre Abgar döndüğünde kendisine Ermeni kralı denecektir. Ancak Ermeni kilisesinin, Roma kilisesinin hakimiyeti altına girmesi ve Ermenilerin Katolik olması şartı üzerine bu girişim bir sonuç vermemiştir. Abgar, kral olamamıştır ama, bu-

26 Kevork Pamukçyan, “Miktharistler Hakkında”, *Tarih ve Toplum*, 28, (Nisan 1986), s. 46.

27 Bkz. Boğos Levon Zekıyan, *Ermeniler ve Modernite, Gelenek ve Yenileşme/Özgüllük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği*, (çev. Altuğ Yılmaz), İstanbul: Aras Yayıncılık, 2001, s. 42. Bkz. Salim Cöhce, “Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları”, *Ermeni Araştırmaları*, C. 2, Sayı 8, (Kış 2003), s. 40.

28 L. Z. Nalbandian, *The Armenian Revolutionary ...*, s. 30; S. Cöhce, “Osmanlı Ermeni...”, s. 40.

radan Venedik'e geçerek daha önce eğitimini aldığı matbaacılık sanatının inceliklerini öğrenmiş ve oğlu Sultanşah'ın (Marc Antonio) yardımıyla tek sayfalık bir takvim ve bir "Mezbur kitabı" basmıştır. 1567'de İstanbul'a dönen Apkar Tıbir, Surp Nigoğayos Kilisesi'nde (bugün Karagümrük'te bulunan Kefeli Mescidinde) rahip Arakel'in de yardımıyla ilk Ermeni matbaasını kurmuş ve bu matbaada, Venedik'ten beraberinde getirdiği Ermenice harflerini kullanarak iki yıl içinde altı kitabın basımını gerçekleştirmiştir²⁹. Böylece Abgar 1567'de İstanbul'da matbaa kuran ilk Ermeni olarak toplumuna büyük hizmetler vermiştir.

Ermeni matbaacılığı konusunda Muallim Cevdet de önemli bilgiler vermektedir. O, en eski ve en yüksek Ermeni matbaasının Mihitaristlere ait olduğunu ve Sivasslı Mihitar'ın Venedik'te bir matbaa açtığını yazmaktaysa³⁰ da bu bilgilerin kesinliği şüphelidir. Kaynaklar Venedik'teki Ermeni matbaası konusunda farklı bilgiler vermektedir. K. Pamukciyan, 1789 tarihine kadar, Mihitarist tarikatın kendine ait matbaaya sahip olmadığını ve kitaplarını Venedik'teki İtalyan matbaalarında bastırıldığını, bunlar arasında, Anton Bortoli'nin matbaasının başta geldiğini ifade etmektedir³¹.

Ancak aşağıda daha geniş bahsedeceğimiz üzere Mihitaristlerin faaliyet alanlarının genişliğine bakılırsa matbaalarının kendilerine ait olması ihtimali akla daha yakın gelmektedir. Yine de en eski olması şüphelidir. Mihitar'ın matbaası en eski veya en yüksek Ermeni matbaası olsun veya olmasın faaliyetleri itibariyle Ermeni milliyetçiliğine katkıları son derece fazladır. Son zamanlara kadar St. Lazar adasındaki matbaanın önemli çalışmaları bulunmaktadır. Bu matbaa yaklaşık iki yüz yıllık bir çalışmadan sonra 1989 yılında kapanmıştır. Yine de Mihitarist basımevi (Casa Editrice Armena) tarihi çalışmasına devam etmektedir³².

Avrupa'da meşhur olan eserlerin çoğu Mihitaristler tarafından Venedik ve Viyana'da kurulan iki merkezde Ermenice'ye tercüme edilmiştir. Bu iki akademi ve buradaki matbaada fen, matematik, tarih, coğrafya ve dini içerikli eserler basılmakta ve Osmanlı ülkesine veya Ermenilerin yaşadığı bölgelere gönderilmekte, Ermeni

29 V. M. Kurkjian, *A History of Armenia*, s. 412; ayrıca bkz. Kevork Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar, Ermeni Harfli Türkçe Metinler*, C. II, yay. haz. Osman Köker, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002, s. XIV.

30 Muallim Cevdet, "Ermeni Mesâ-i İlmiyesi", s. 766-767.

31 K. Pamukciyan, "Mihitharistler Hakkında", s. 46.

32 "The Armenian Monastery And Academy Of San Lazzaro In The Venetian Lagoon", <http://www-writing.u-bordeaux3.fr/univ/sanlazzaro.htm> (29.09.2007).

cemaatinin aydınlanmasına ve şuurulanmasına aracılık edilmekteydi³³. Mihitaristlerin Venedik'te bütün Ermeniliği canlandırmak için kitap basmak amacıyla açtığı matbaa ve akademi sadece Ermenilerin değil zamanla bütün dünyanın meşhur matbaa ve ilim merkezlerinden birisi olmuştur.

Keza misyonerlerin Osmanlı topraklarındaki okullarında okutulan ders kitapları, Avrupa kaynaklarından telif veya tercüme olarak hazırlanmaktaydı. Kitap ve benzeri malzemenin basımı da azınlıklar yurt içinde matbaa sahibi oluncaya kadar dışarıdan, özellikle Venedik ve Viyana'dan temin edilmekteydi. Mihitaristlerin açtıkları Venedik ve Viyana Ermeni Akademilerinin matbaalarından çıkan eserler hem Avrupa'da hem de Doğu'da kabul görmüştür. Burada basılan eserlerin kaliteli bir şekilde basıldığı anlaşılmaktadır³⁴. M. Cevdet de bu matbaalardaki eserlerin harflerinin güzelliği, metinlerinin düzeni, mevzularının iyi seçilişleri ve doğru basılış konusunda şöhreti olduğunu ve eserlerin "*Mihitarist bir usulde*" basıldıklarını ifade etmektedir³⁵.

Mihitarist merkezlerdeki matbaanın çalışma sistemi birçok insanın beğenisini kazanmıştır. Bu yüzden 1822'de Dr. Resden gibi kimi kişiler masraflarını kendileri karşılayarak eserlerini³⁶ veya 1849 yılında Macaristan hükümetinin yaptığı gibi paralarını Venedik'teki matbaada bastırmışlardır. Keza 1848 yılında Venedik'teki Mihitarist matbaada masrafı Osmanlı Devleti'nin Paris Elçisi Süleyman Paşa tarafından karşılanarak yazarı belli olmayan iki cilt Osmanlı Tarihi bastırılmıştır³⁷. Süleyman Paşa'nın elçi olarak Paris'e giderken Venedik'teki Mihitaryan manastırına uğradığı, buradaki faaliyetleri Osmanlı'nın eğitiminin gelişmesi açısından değerlendirdiği ve takdir ettiği anlaşılmaktadır.

Ermenilerin matbaayı kendi amaçları için kullanmalarının oldukça eskiye gittiği ve çok geniş bir coğrafyaya hitap ettikleri de ifade edilmelidir. Singapur'dan Madras, Kalküta, Bombay ve İsfahan'a ve oradan da Kudüs, İskenderiye, Venedik, Cenevre, Amsterdam, Moskova, Tiflis, Bakü, Erivan, Varşova, Paris, Londra ve Newyork'a varıncaya kadar Ermeni matbaaları faaliyette bulunmuş, gazeteleri ve kitapları elden ele dolaşmıştır³⁸.

33 O. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 799.

34 Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Ankara: Akçağ yayını, 1991, s. 124.

35 Muallim Cevdet, "Ermeni Mesâ-i İlmiyesi", s. 767.

36 Mesela bkz. Kevork Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar, Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*, C. III, yay. haz. Osman Köker, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2003, s. 78.

37 K. Pamukciyan, *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*, C. III, s. 247-248.

38 Muallim Cevdet, "Ermeni Mesâ-i İlmiyesi", s. 769; O. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 797.

III) Mezhep Tercihi

Venedik'in Ermeniler açısından belki dolaylı ancak önemli bir etkisi de mezhep tercihinde görülmektedir. Hristiyanlığı tam kabul tarihleri şüpheli olsa da bu din, Ermeniler arasında IV. yüzyılda İranlı Saint Gregor Lusavoriç (302-325) tarafından yayılmaya başlamıştır. Bu kişinin adına atfen Ermeni milli kilisesine ise “*Ermeni Gregoryen (Apostolik) Kilisesi*” denilmektedir³⁹. Ancak Haçlı Seferleri ile başlayan ilişkilerin bir uzantısı olarak zamanla Ermeniler arasında Katolik mezhebine geçişin arttığı görülmektedir. Bu artışta çok farklı etkenler rol oynamıştır. Ancak Venedik'in yine bu meselede rolüne ve etkisine dikkat çekmek gerekmektedir. Mesela Kilikya Ermeni Baronluğunun Katolik mezhebine yakınlık duygusunda Haçlı Seferlerinin yanında yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Fransa ve Vatikan'ın etkinliğinin ve Venedik yönetimindeki Kıbrıs ve Ceneviz kolonileriyle olan ilişkilerinin etkisi göz ardı edilemez⁴⁰. Yani Venedik coğrafi yakınlığı dolayısıyla ticari etkileşimle birlikte mezhep tercihi de yönlendirmiştir.

Bu dönemde Haçlı-Ermeni ilişkileri sonucunda Ermenilerin, Batı kültürü etkisinde kalmaya başladıkları ve kendileri için “*ince yontulmuş*” tabirinin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu ilişkilerin bir sonucu olarak Kilikya'da bulunan halk ve din adamlarının önemli bir kısmının Roma Katolik Kilisesine bağlanmaya hazır hale geldikleri anlaşılmaktadır⁴¹. Ancak Haçlı Seferleri sırasında Çukurova'da yayılan Katolik mezhebi, ilk zamanlarda Anadolu'nun diğer bölgelerinde etkisini pek fazla gösterememiştir. Bölgedeki Katolik Ermeniler de Gregoryenlerle birlikte karışık olarak yaşamaya devam etmişlerdir⁴².

Bu dönemlerde Venedik, Anadolu'ya ilk gelen misyonerlerden olan Katolik Fransiskenlere tabiri caizse koruyuculuk yapmış ve destek vermiştir. Mesela Katolik rahiplerin 1220 yılında İstanbul'a geldikleri dönemde bir müddet Haliç kıyısındaki Venedik kolonisine ait bölgede kaldıktan sonra Galata'ya geçerek orada St.

39 John Whooley, “The Armenian Catholic Church: A Study In History And Ecclesiology”, *The Heythrop Journal*, Volume (C.) 45, Issue (S.) 4, October 2004, p. (s.) 416. bu makale <http://www.blackwell-synergy.com/doi/abs/10.1111/j.1468-2265.2004.00264.x> (19.11.2007) adresinde tam metin olarak yayınlanmaktadır; keza bkz. L. Z. Nalbandian, *The Armenian Revolutionary ...*, s. 14; R. Şahin, *Tarih Boyunca...*, s. 29 vd; Erdal İltir, “Ermeni Kilisesi ve Terör”, *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, (Tarihten Bir Kesit-Özel Sayı)*, (MEB yayını), Yıl: 4, S. 38, (Nisan 2003), s. 76.

40 Y. Ercan, *Osmanlı Yönetiminde...*, s. 62.

41 Y. G. Çark, *Türk Devleti...*, s. 28.

42 Y. Ercan, *Osmanlı Yönetiminde...*, s. 57-58.

François manastır ve kilisesini kurdukları anlaşılmaktadır⁴³. Sonraki dönemlerde de Venedik'in Ermenilerin Katolik mezhebini tercih etmeleri sürecinde önemli katkılarının devam ettiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin Fransa ile olan münasebetleri çerçevesinde Ermenilerin Katolik mezhebine geçmesi dönem dönem artmış veya azalmıştır. Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermenilerin Katolik mezhebine geçmesine devlet tarafından pek iyi gözle bakılmamaktaydı. Osmanlı Devleti, dini ve siyasi merkezleri kendi topraklarında olan toplulukları daha kolay denetlemekteydi. Katolik mezhebine geçen Ermeniler ise Roma'dan olumsuz olarak etkilenebilir, ayrıca Osmanlı'nın iç işlerine müdahalenin önü açılabilirdi. Ermeni patrikliği de cemaatinin parçalanmasından hoşnut değildi⁴⁴.

Bu süreçte de Venedik'in, Katolik olan Ermenileri koruyup kolladığı ve desteklediği görülecektir. Keza Katolik mezhebine geçen Ermeniler, Venedik ve Avusturya'da kiliseler kiralamakta, zenginler çocuklarını terbiye ve eğitim için bu kiliselere göndermekte, oraya gidenler ise kafalarına, o dönemde Ermeni toplumu içinde adet olmayan şapkalar takmakta, Frenk elbiseleri giymekte ve benzeri Avrupa adetleri Ermeniler arasında yayılmaktaydı. Elbette mesele sadece şapka takma veya takmama olmayıp, Batılı devletlerin Ermenilere müdahalesi ve Ermenilerin Osmanlı toplumundan uzaklaşması olarak değerlendirilmiştir.

Yine Katolik mezhebine geçen Ermenilerin bazılarının sarraflık ve tüccarlık yapmaları sebebiyle devlet adamlarıyla yakın temas kurmaları, dolayısıyla devlet sırlarını elde ederek casusluk faaliyetlerinde bulunabilmeleri gibi sebepler, Osmanlı yöneticilerinin Katolik Ermenilere tavrını olumsuz yönde etkilemiştir⁴⁵. Bu gelişmeler karşısında Avrupalı devletlerin birçoğunun farklı siyasi veya ekonomik beklentileri bulunmaktaydı. Ancak Venedik'in konumu bölgedeki gelişmelerden, diğer devletlere nazaran daha çok etkilenmesine ve politika geliştirmesine ortam hazırlamaktaydı.

43 Nurettin Polvan, *Türkiye'de Yabancı Öğretim*, C. I, İstanbul: MEB yayını, 1952, s. 66, 69.

44 Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, İstanbul: Ağaç yayıncılık, 1992, s. 45; Durmuş Yılmaz, *Fransa'nın Türkiye Ermenilerini Katolikleştirme Siyaseti*, Konya: Selçuk Üniv. yay., 2001, s. 68-70 vd.

45 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet (Osmanlı Tarihi)*, C. I, (yay. haz. Dündar Günday-Mümin Çevik), İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1994, s. 374-375.

IV) Kültür ve Eğitim

Venedik'in, Ermeni meselesindeki en önemli etkilerinden birisi, Ermeniler tarafından burada kurulan eğitim kurumları ve kültürel kurumlar aracılığıyla olmuştur. 1676 yılında Sivas'ta doğan, XVII. yüzyılın başlarında İstanbul'a giden ve burada eğitim, öğretim ve yayın faaliyetlerine girişen Mihitar, Osmanlı ülkesinde Gregoryen Ermenilerin baskıları altında fazla kalamamıştır. Mihitar'ın öğrencileri, Gregoryen Ermeni rakiplerinin baskılarından ve kıskançlıklarından uzaklaşmak ve çalışmalarını daha verimli bir ortamda yapmak için 1703 yılında Venedik yönetiminde olan Yunanistan'ın Mora yarımadasında bulunan Modon şehrine gitmişlerdir. Mihitar da 1703 yılında İstanbul'dan ayrılıp İzmir üzerinden Modon'a geçerek öğrencilerine katılmıştır⁴⁶. Venedik'i tercihte, eski dönemlerden beri bölgede yaşayan Ermenilerin verdiği güç ve güven önemli bir etken olmuştur. Venedikliler, Mihitar ve talebelerini son derece teveccühle karşılamış, yerel yöneticiler Mihitar ve öğrencilerine yaklaşık iki köy büyüklüğünde bir araziyi tahsis ederek, kalacak yer ve kilise yapmalarına izin vermişlerdir.

Sonraki dönemlerde Ermenilerin sosyal hayatında büyük rol oynayacak olan Katolik bir Ermeni rahip olan Sivaslı Mihitar ve öğrencileri 1706 yılında şehirdeki Hıristiyan toplumunun ve tabii ki Ermeni tüccarların yardımı ile kendilerine ait bir manastır kurup, iki sene sonra da Surp Anton kilisesini inşa etmişlerdir⁴⁷. Ancak Osmanlı Devleti ile 1714 yılında başlayan savaş yüzünden Modon'daki Venedikliler Pasarofça Antlaşmasıyla 1715 yılında buradan uzaklaştırılınca Mihitar ve müritleri de şehirden ayrılmış ve Venedik'e gitmişlerdir⁴⁸.

Aynı yıl Mihitar'ın Venedik hükümetine başvurması üzerine, Başbakan Serenissima'nın hükümeti tarafından, bazı güçlüklerden sonra Mihitar ve arkadaşlarına St. Lazar adası ebediyen bağışlanmıştır. Böylece ilerde Ermeni milliyetçiliği açısından son derece önemli roller oynayacak olan St. Lazar adasındaki Ermeni Akademisinin temelleri atılmıştır⁴⁹. Bu ada, Haçlı Seferleri zamanında

46 V. M. Kurkjian, *A History of Armenia*, s. 408; Modon şehrinin "Methon-Modone-Metone-Mothony-Methony-Methone" gibi telaffuzu ile ilgili bkz. Kevork Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar, Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*, C. III, yay. haz. Osman Köker, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2003, s. 326.

47 Bkz. www.pangaltilisesi.k12.tr/tr/webac.asp?referans=77 (21.08.2007).

48 S. K. Badzik, *Mehkitarist Congregation*, s. 10; Bkz. <http://www-writing.u-bordeaux3.fr/univ/sanlazzaro.htm> (29.09.2007)

49 Bu kurumun kuruluş tarihi 1710 veya 1711 olarak kaydedilmektedir. Bkz. R. Şahin, *Tarih Boyunca...*, s. 94; Ahmet Akter, *Tebcir Öncesi Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü (1834-1915)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayın-

cürzamlılara verilmiş bir mekan iken XVIII. yüzyılın başlarında burada kurulan merkez, Ermenilerin gözlerini Doğu Akdeniz'e çevirmelerine sebep olmuş ve uzun vadede hem Osmanlı Devleti hem de Ermeniler açısından son derece önemli gelişmelerin temelini oluşturmuştur. Burası Ermeni kültürü ve milliyetçiliğinin temellerinin atıldığı dünyadaki ilk merkezlerden birisi haline gelmiştir⁵⁰.

Mihitar, Venedik yakınlarındaki St. Lazar adasında 1717 yılında Cizvit ve Fréres Uniates öğretisinden esinlenerek tarikatını kurmuştur⁵¹. Venedik'te bir Ermeni akademisi açan Mihitar, böylece Osmanlı'daki Ermeni milletdaşlarını yeni mezhebine davet etmiş ve Ermeni milli kimliğinin oluşması için faaliyetlerine başlamıştır. O, daha sonra Ermenilerin dinsel ve bilimsel alanda aydınlatılması çalışmalarına devam etmiş, St. Lazar adasında yaklaşık otuz beş yıl faaliyet gösterip öğrencilerini yetiştirdikten sonra 1749'da burada ölmüştür⁵².

Mihitar'ın, Venedik'te St. Lazar adasında kurduğu akademi, Ermeniler açısından bir çok önemli eserin basım ve yayımını sağlamış, Ermeni kültür ve aydınlanmasına büyük hizmetler etmiştir⁵³. Burası özellikle Ermeni milli kimliğinin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Terkedilmiş bir yer olan ada, Mihitar öldüğünde, bir Ermeni kültür merkezine dönmüştür. Mihitar, Ermeni kültürünün Avrupa'da tanınması ve Avrupa kültürünün de Ermenilerce benimsenmesinde önemli bir yere sahip olmuştur.

Bizzat Mihitar, Ermeni tarihi, dili ve edebiyatı konularında bir çok kitap kaleme almıştır. Ayrıca o, eski Yunan, Latin ve Avrupa edebi eserlerini de Ermenice'ye çevirmiş veya öğrencilerine çevirtirmiştir⁵⁴. Mihitar'ın ölümünden sonra onun

cılık, 2007, s. 210. Ancak St. Lazar adasına yerleşme tarihi 1715'tir.

50 V. M. Kurkjian, *A History of Armenia*, s. 409.

51 Bu konuda bizim şu an baskıda olan Gürsoy Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Katolik Ermeniler, Sivaslı Mihitar (1676-1749) ve Mihitaristler*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, eserimizde oldukça geniş bilgiler verilmektedir. Ayrıca bkz., Salim Cönce, "Osmanlı Ermeni...", s. 37-67; ayrıca N. Polvan, *Türkiyede Yabancı Öğretim*, s. 55-56.

52 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Genişletilmiş 2. Baskı, İstanbul: Belge yayınları, 1987, s. 112; Muallim Cevdet, Muallim Cevdet (İnaçalp), *Mektep ve Medrese*, (Hazırlayan Erdoğan Erüz), İstanbul: Çınar yayınları, 1978, s. 113-114; S. K. Badzik, *Mekhitarist Congregation*, s. 10; "Mikhithar", md., *Ana Britannica*, C. XXII, s. 356; V. M. Kurkjian, *A History of Armenia*, s. 409; O. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 798; ayrıca K. B. Bardakjian, *The Mekhitarist Contributions*, s. 4.

53 N. Tozlu, "Ermeni Eğitim Kurumları", s. 926; Y. Akçura, *Dağılma Devri*, s. 20.

54 N. Göyüncü, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, s. 53; O. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 798.

inanç yorumunu benimseyen ve kendisine bağlı olanlar, daha sonra onun Venedik'te kaldığı manastırda varlıklarını devam ettirmişlerdir. Mihitaristler, Avrupa'daki aydınlanma felsefesi ve milliyetçilik akımının Osmanlı Ermenileri arasında yayılmasını sağlamışlardır⁵⁵. Mihitar'ın, Venedik'i tercih etmesinde bölgenin coğrafi konumu itibarıyla Avrupa'nın önemli merkezlerinden birisi olması aynı zamanda Osmanlı ülkesine yakınlığı da etkili olmuştur. Şüphesiz bu durum Venedik'in, Ermeni meselesindeki önemini ortaya koymaktadır.

Mihitarist cemaat Venedik haricinde Viyana ve Paris gibi merkezlerde matbaa, okul ve manastırlar kurmuşlar, Osmanlı ülkesinde Ermenilerin de bu gibi okullar açmasına öncülük etmişlerdir⁵⁶. Mihitar ve onun tarikatının Ermeni milli kimliğine katkılarını, matbaacılık ve yayın faaliyetleri ile dil, edebiyat, tarih, eğitim ve kültür gibi birkaç başlık halinde sınıflandırmak mümkündür⁵⁷. Mihitar ve onun izinden gidenlerin kurduğu Venedik akademisi, Batı dillerini bilen tercümanları, yazarları sayesinde en çok itibar edilen yabancı dillerde ilmi eserler yazılmasını sağlamış, Ermeni edebiyatını, fikir ve düşüncelerini sürekli Avrupa ve Amerika'da duyurmuştur⁵⁸. Avrupa'da tanınmış olan eserlerin çoğu Venedik ve Viyana'daki iki merkezde Ermenice'ye tercüme edilmiştir.

Başlangıçta bir manastır şeklinde ortaya çıkan Mihitaristlerin sonradan konularının daha da sağlamlaştığı anlaşılmaktadır. Napolyon'un İtalya'yı işgalinden sonra bütün manastırlar kapanırken, St. Lazar adasında bulunan manastır kapatılmamış, hatta burası Fransa'nın da desteği ile Ermeni Akademisine dönüştürülmüştür⁵⁹. Venedik'teki bu merkez Ermeni toplumu için manevi ve dini duyguları besleyen ve canlı tutan, milli ruhu güçlendiren ve kültürel mirası besleyen bir merkez olmuş, buradaki manastır XX. yüzyılda da bir kültür merkezi olarak faaliyetlerine devam etmiştir⁶⁰.

55 Yıldız Deveci Bozkuş, "Bir Başka Açından Ermenilerde Din", *Ermeni Araştırmaları*, C. 4, S. 14-15, Yaz - Sonbahar 2004, s. 129.

56 İlber Ortaylı, "Osmanlı Ermenileri", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu, Özel Sayısı II*, (Mart-Nisan 2001), Yıl: 7, S. 38, s. 631.

57 Ancak bu çalışının boyutları bu başlıkları tek tek açıklamaya yetmeyeceği için bu konuda bizim şu an baskıda olan Gürsoy Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Katolik Ermeniler, Sivaslı Mihitar (1676-1749) ve Mihitaristler*, İstanbul 2007: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, adlı eserimize bakılabilir.

58 Muallim Cevdet, "Ermeni Mesâ-i İlmiyesi", s. 771; Ermeni harfleriyle Türkçe'ye çevrilen İtalyanca eser ve operalar için bkz. Mahmut Şakiroğlu, "Ölümünün 50. Yılında M. Cevdet İnançalp 1883- 1935", "Ermeni Mesâ'i-i İlmiyesi Venedik'te Sain Lozare Dervişleri Akademisi", *Tarih ve Toplum*, S. 23 (Kasım 1985), s. 27.

59 Akademi olarak devam etmektedir. Bkz. K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 88.

60 S. K. Badzik, *Mehkitarist Congregation*, s. 4; "Mikhithar", md., *Ana Britannica*, C. XXII, s. 356.

Osmanlı ülkesinde İstanbul'da, İzmir'de ve bu arada Venedik'te ve diğer Batı topluluklarında Fransızca, İtalyanca ve Yunan kültürü ile ilgili çalışmalar, Türkiye'deki Ermeni kolejlerinde etkili olmaya başlamıştır. Drama, roman, kahramanlık şiirleri, hiciv gibi bütün branşlarda bir literatür gelişmeye başlamış, ayrıca tarih, arkeoloji, dilbilim, sosyoloji, fen bilimleri, hukuk, politika vs. konularda bir çok kitap yayınlanmıştır. Modern Ermeni edebiyatı ile ilgili eserler İstanbul, İzmir, Kudüs, Eçmiyazin, Tiflis, Moskova ve Viyana gibi çeşitli merkezlerde iyice artmış ve Venedik'te zirve noktasına ulaşmıştır. Özellikle de St. Lazar adasında bulunan manastırdaki çalışmalar, Ermeni meselesinin iyice gün yüzüne çıkmaya başladığı XIX. yüzyılın ortalarında ve sonrasında Ermeni dünyası için adeta "entelektüel bir fenere" dönüşmüştür⁶¹. Ayrıca Batılı devletlerle Ermeniler arasında bir köprü kurulmasına, Ermenilerin Batı kültürü ve siyasetiyle daha çok bütünleşmesine ve Ermenileri de Batıya kabul ettirmekte çok etkili olmuşlardır.

Venedik'in Ermeni eğitim öğretim faaliyetlerinde de önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Ermeni eğitim kurumlarından en meşhurunun Mihitaristler tarafından kurulan Murad Rapayelian Okulu olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu okul Eduard Rapayel ve Samuel Murad adlı iki zengin Ermeni'nin bağışları ile kurulduğu için bu ad verilmiştir. Muradian okulu 1834'de Padua'da, Rapayelian okulu ise 1836'da Venedik'te kurulmuştur. 1846 yılında Muradian Okulu Padua'dan Paris'e taşınmış ve bir süre sonra Rapayelian Okulu ile birleşerek Murad Rapayelian adını almıştır⁶².

Ermeni toplumundan birçok kişinin daha sonraki dönemlerde de Venedik'e giderek öğrenim gördüğü ve Osmanlı Devleti hizmetinde görev aldığı anlaşılmaktadır. Mesela Laz Minas (Hüsrev Bey), Venedik'te eğitim almış ve Osmanlı darphanesinde görev yapmıştır. Yine Mikael Portukal Paşa Venedik'te Murad-Rapayelian mektebinde iktisat, ziraat ve siyasal bilgiler eğitimi almıştır. Nafia müfettişliği gümrük müdürlüğü gibi görevlerde bulunmuştur. Mıgırdıç Hekimyan, Rafaelyan okulunda eğitim görmüş ve ormancılık alanında profesör olmuştur, Onnik Türkay, Venedik'te öğrenim görmüş Nafia ve Mühendis mektebinde resim hocalığı yapmıştır⁶³.

61 V. M. Kurkjian, *A History of Armenia*, s. 406-407.

62 K. B. Bardakjian, *The Mekhitarist Contributions*, s. 22-23.

63 Bu kişiler hakkında Çarkçıyan epeyce bilgi vermektedir. Sırasıyla Y. G. Çark, *Türk Devleti...*, s. 132-133, 159, 197, 276. Aynı eserde Venedik dışında ayrıca Paris, Roma, Padua gibi şehirlerde eğitim alan Ermenilerle ilgili bilgiler de bulunmaktadır.

Sonuç

Baştan beri ifade etmeye çalıştığımız üzere Venedik şehri, sahip olduğu coğrafi konumunun etkilerini Selçuklu ve Osmanlı Devletleri döneminde askeri, sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda çeşitli şekillerde hissetmiş ve çevresindeki devletlere de hissettirmiştir. Bu bağlamda Venedik-Osmanlı ilişkilerine farklı bir açıdan bakıldığında Venedik'in Ermeni meselesine ve Ermeni milliyetçiliğine katkılarının son derece fazla olduğu görülecektir. Tarihi süreç içerisinde Venedik'in sahip olduğu coğrafi konum, Doğu-Batı ticaretinin ana unsuru ve Akdeniz dünyasının parçası olması sebebiyle bir çok toplumla etkileşim içine girmesine zemin hazırlamıştır. Bu topluluklardan birisi de Ermenilerdir. Doğal olarak Ermeniler de gerek sosyo-kültürel gerekse siyasi-ekonomik yönlerden Venedik'ten etkilenmişlerdir.

XIII. yüzyılda Haçlı Seferleri ile başlayan Ermenilerin Batı Avrupa'ya ve özellikle Venedik'e yerleşmeleri ve burada komisyonculuk, yazıcılık, tüccarlık yapmaları ve zamanla da gemi sahibi olmaları sürecinde bölgede kendilerine bir yer edinmişlerdir. İşte Selçuklular döneminden başlamak üzere ancak esas olarak Osmanlı döneminde Ermenilerin, Batı etkisine açıklık ve Avrupa dillerini bilmelerinde tarihten gelen bu ilişkilerin ve ticaretin önemli etkileri olmuştur. Bu ilişkileri zamanla kendi ekonomik gelişimleri için fırsat olarak gören Ermeniler, özellikle Avrupalı devletlere verilen kapitülasyonları da kendi çıkarları için iyi bir fırsat olarak kullanma fırsatını kaçırmamışlardır. Böylece başta Ermeniler olmak üzere diğer gayrimüslim Osmanlı tebaası da hem Batılıların imtiyazlarından hem de Osmanlı tebaası olmanın getirdiği nimetlerden faydalanmışlardır. Böylece iki yönlü bir kazanç elde etme imkanı sağlamışlardır.

Ermenilerin tarihten gelen ilişkilerini XVI. yüzyılın başlarında geliştirdikleri ve daha 1510'lu yıllarda matbaacılığı Venedik'te öğrenmeye çalıştıkları, 1560'lu yıllarda ise yine Venedik'te öğrenilen matbaacılığın İstanbul'da devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Keza Venedik'in Osmanlı döneminde Ermenilerin adeta milli mezhepleri haline gelen Gregoryenliği bırakarak Katolik mezhebine geçmelerinde katkısı olduğu da görülmektedir. Katolik mezhebine geçen zengin Ermeniler, Venedik ve Avusturya'da kiliseler kiralamakta, çocuklarını terbiye ve eğitim için bu kiliselere göndermekte, oraya gidenler ise kafalarına, o dönemde Ermeni toplumu içinde adet olmayan şapkalar takmakta, Frenk elbiseleri giymekte ve benzeri Avrupa adetleri Ermeniler arasında yayılmaktaydı.

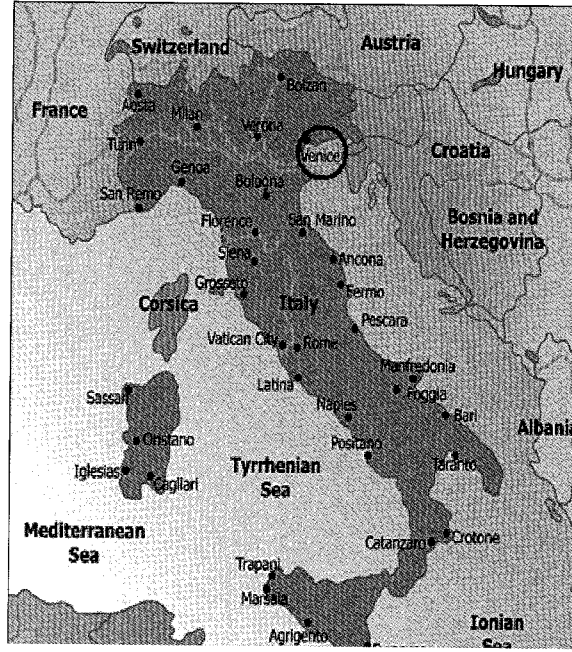
Elbette mesele, sadece şapka takma veya takmama olmayıp, Batılı devletlerin Ermenilere müdahalesi ve Ermenilerin Osmanlı toplumundan uzaklaşması olarak değerlendirilmiştir. Osmanlı Devleti de Katolik mezhebine geçen Ermenilerin, Roma'dan olumsuz olarak etkilenmesi ve Osmanlı'nın iç işlerine müdahalenin önünü açılabileceği gerekçesiyle bu durumdan tedirgin olmuş, bazı tedbirler almaya çalışmıştır.

Ermeni meselesinde Venedik'in en önemli etkisi kanaatimizce 1717 yılında Katolik bir Ermeni rahip olan Sivaslı Mihitar'ın, St. Lazar adasında kurduğu Ermeni akademisinin faaliyetleri ile şekillenmiştir. Mihitar'ın kurduğu Venedik akademisi, Batı dillerini bilen ve çok yetenekli tercümanlar, yazarlar sayesinde yabancı dillerle ilmi eserler yazdırmış, Ermeni edebiyatını, fikir ve düşüncelerini Avrupa ve Amerika'da duyurmuştur. Ayrıca Avrupa'da yazılmış ve tanınmış olan eserlerin çoğu Venedik ve Viyana'daki iki merkezde Ermenice'ye tercüme edilmiş, bu iki şehirdeki matbaada basılan fen, matematik, tarih, coğrafya ve dini içerikli eserler, Osmanlı ülkesine veya Ermenilerin yaşadığı farklı bölgelere gönderilmiş, Ermeni cemaatinin aydınlanmasına ve şuurulanmasına aracılık edilmiştir.

Mihitaristlerin Venedik'te bütün Ermeniliği canlandırmak için kitap basmak amacıyla açtığı matbaa zamanla sadece Ermenilerin değil bütün dünyanın meşhur ilim merkezlerinden birisi haline gelmiştir. Keza Murad Raphael Kolejinin Mihitaristler tarafından Venedik'te açılması da tesadüf değildir. Bu okulda Mihitar'ın öğrencileri önemli sayıda bilim adamı, edebiyatçı, sanatçı ve politikacı yetiştirmiştir. Ayrıca aralarında tarih ve dil bilimi ile ilgili birçok kitabın bulunduğu eserler basılmış, Batı dillerinde basılmış modern veya klasik birçok kitap da Ermenice'ye tercüme edilmiştir.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki Venedik, coğrafi konumunun bir sonucu olarak başlayan ticaret sayesinde, Ermeni toplumunun özellikle Katolik mezhebini tercihlerinde, eğitim ve matbaa alanlarında gelişmesine katkı sağlamıştır. Ayrıca Ermenilerin Batıya açıklık ve Avrupalı devletlerin işbirlikçiliğine hazır hale gelmelerinin önünü açmıştır. Kısaca Venedik, Ermeniler arasında milli kimliğin şekillenmesinde ve dolayısıyla Ermeni meselesinde öncü rolü oynamıştır.

Harita-1 Venedik'in Coğrafi Konumu⁶⁴

64 "Map of Italy", <http://www.destination360.com/europe/italy/map.php> (21.01.2008).

ERMENİSTAN CUMHURİYETİ'NİN JEOPOLİTİK ANALİZİ

Dr. Ahmet AKTER

ahmetakter@gmail.com

Öz: Bir milli güç değerlendirmesi olan Jeopolitik analiz, takip edilmesi gereken hareket tarzlarına ışık tutmakta ve hedefler ile amaçları belirlemektedir. Bu güne kadar Türkiye'nin komşularıyla ilgili yapılan bu tür analizler, kapalı kapılar ardında kalmış ve kurumların dışına çıkmamıştır. Bu durum "diğerleri"nin uygulanan politikaları bazen anlayamamasına neden olmuş ve bu politikalar hak etmediği halde eleştirilere maruz kalmıştır. Tamamen yazarın kendi yorum ve fikirlerine dayanarak yapılan bu çalışmanın amacı; Türkiye'nin komşusu Ermenistan hakkında yeni bir bakış açısı ortaya koymak ve ilgilenenlere bilgi vermektir.

Anahtar Kelimeler: Jeopolitik, Analiz, Ermenistan, Jeoekonomi, RF, ABD, AB, Türkiye, İran, Çin, Gürcistan, Stratejik Durum, Teori.

Abstract: The geopolitical analysis, which is an assessment of the national power, sheds light on the conduct manners that should be followed and determines the objectives. Such kind of analyses made so far about the neighbors of the Republic of Turkey have stayed behind the closed doors and could not stepped out of the institutions. This has sometimes caused the "others" not to get the essence of the policies being implemented and these policies have been unfairly criticized. The aim of this study, which has been carried out within the full framework of the author's own views and comments, is to put forth a new perspective on the Republic of Armenia, the neighbor of Turkey, and to inform the interested parties on the subject.

Keywords: Geopolitics, Analysis, Armenia, Geo-economy, the RF, the USA, the EU, Republic of Turkey, Iran, China, Georgia, Strategic Position, Theory.

Giriş

Uluslararası ilişkilerin Soğuk Savaş sonrası dönemdeki en önemli gerilim alanları, jeopolitik ve uluslararası ekonomi-politiktir. Bu çerçevede dış ekonomik ilişkileri yönlendiren ekonomi-politik tercihler, genel stratejinin önemli bir unsuru haline gelmiştir. Bu durum küresel ekonomi-politik rekabetin tarafı olan büyük güçler kadar, bu rekabetin hem aktörü hem de edilgen

sahası konumundaki bölgesel güçler açısından da geçerlidir. Jeopolitiğin değişen ve değişmeyen unsurlarına dayanan bir inceleme, politik sorunlara politik düzeyde öneriler getirmelidir¹.

Jeopolitik, coğrafi gerçeklere dayanarak politika yapma sanatıdır². Jeopolitiği; unsurlarını ve hudutlarını dikkate alarak tanımlamak gerekirse “**Bir milletin, milletler topluluğunun veya bir bölgenin, mevcut coğrafi platform üzerinde, jeopolitiğin değişmeyen ve değişen unsurlarını dikkate alarak, güç değerlendirmesi yapan, etkisi altında kaldığı dünya güç merkezlerini, bölgedeki güçleri inceleyen, değerlendiren, hedefleri ve hedeflere ulaşma şart ve aşamalarını araştıran, belirleyen bir bilimdir.**” diyebiliriz³.

Jeopolitiğin bir unsuru olan jeoekonomi için hangi halkın nerede yaşadığı, bu halkın tarihi, kültürü, gelenekleri gibi konular önemli değildir. Önemli olan dünya borsa merkezlerinin, yeraltı zenginliklerinin, iletişim merkezlerinin büyük üretim merkezlerinin nerede bulunduğudır. Son gelişmeler, dünyada ekonomik yapının değişmekte ve dünyanın yeni bir “Ekonomik bloklaşmaya” doğru gitmekte olduğunu göstermektedir.

Doğal kaynaklar içinde ticari mal işlevi taşıyan enerji kaynakları, özellikle bu niteliği ile geçmişten günümüze giderek artan oranda siyasal ilişkilerin ve jeopolitik yönelimlerin öznesi durumundadır. Artan enerji gereksinimi ve kaynakların tükenebilirliği, doğal kaynaklarının önemini daha da artırmaktadır. Özellikle petrol ve doğalgazdan oluşan enerji kaynakları, hem stratejik nitelikli ticari bir mal hem de stratejik değerinin zorunlu kıldığı jeopolitik bir unsurdur.

Enerji havzaları aynı zamanda jeopolitik bölgelerdir ve sadece bölgesel değil küresel güç ilişkilerinin en mücadeleli alanlarıdır. Soğuk Savaş sonrasında yenisidünya düzeni arayışında öncelikle tüm enerji havzaları ve koridorları ve diğer doğal kaynaklar stratejik nitelikler taşıyarak, güç mücadelesinin ana unsurları haline gelmiştir⁴.

Jeopolitik analiz bir milli güç değerlendirmesidir. Yapılan milli güç değerlendir-

1 Faruk Sönmezöglü, *Uluslararası Politika Yeni Alanlar Yeni Bakışlar*, İstanbul: Der Yayınları, 1998, s. 296.

2 Nejat Eslen, “Enerji İçin Kıyasıya Kavga”, *Radikal Gazetesi*, 14.5.2002.

3 Suat İlhan, *Türkiye'nin Jeopolitik Konumu ve Türk Dünyası*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999, ss 15-16.

4 Yaşar Hacısalihoğlu, *Yeni Dünya Düzeni Arayışı ve Türkiye*, İstanbul: Çantay Kitabevi, 2001, s.75.

mesinin diğer ülkelerle/diğer güç merkezleriyle kıyaslanarak yapılan durum tespiti, takip edilmesi gereken hareket tarzlarına ışık tutmakta ve hedefler ile amaçları belirlemektedir.

Ermenistan'ın jeopolitik durumunu tespit etmek için öncelikle bulunduğu coğrafya olan Kafkasya'nın da kısa bir değerlendirilmesini yapmak gerekmektedir.

Kafkasya;

- Jeopolitik teorilerin daima içinde olmuş bir coğrafyadır. Jeopolitik teorilerin (Kara Hâkimiyet, Kenar Kuşak vs.) merkez bölgesinin sınırındadır.
- Soğuk Savaş sonrasında jeopolitik önemi en fazla değişen bölgelerden biridir. 11 Eylül saldırılarından sonra ABD'nin 2002'de açıklanan Ulusal Güvenlik Stratejisi'nde Karadeniz ve Hazar bölgeleri sadece petrol rezervleriyle değil, Hindistan, Pakistan ve Güney Doğu Asya pazarlarına açılmak için de önemli bir bölge olarak kabul edilmiştir. Rusya'nın "yakın çevre" politikası ise, Baltık ülkeleri NATO ve AB üyesi olduktan sonra, Ukrayna, Moldova ve Güney Kafkasya ülkeleri üzerindeki nüfuzunu korumayı, hatta arttırmayı amaçlamaktadır⁵. Bu bağlamda kritik bölge olarak adlandırılabilir.
- Küresel güç merkezleri açısından hem Avrupa'da hem de Asya'dadır.
- Karadeniz'in doğu ucundadır.
- Kuzey-Güney ve Doğu-Batı yollarının birleştiği bir bölgedir.
- Orta Asya'nın ürünlerinin taşınması bakımından Avrupa ile Asya arasında bir köprüdür. Batı pazarlarına açılan geçittir.
- Önemli enerji kaynakları rezervine sahiptir. Sadece petrolün üretim değerleri açısından değil taşınması itibarıyla de küresel ve bölgesel güçler arasında çatışmalara, darbe girişimlerine ve savaş tehditlerine yol açacak kadar önem arz etmektedir.
- Rusya'yı Basra Körfezi'ne ulaştıracak en kısa yolun başındadır.
- Jeostratejik anlamda Orta Asya'nın girişidir.
- Genişletilmiş Orta Doğu Projesi ve Geniş Karadeniz Bölgesi içindedir.
- Dış politikaların hedefidir ve bölgede politik egemenlik zayıftır.

Kafkasya'da istikrarın olması, Hazar petrolünün ve gazının kesilmemesi için hayati önem taşımaktadır. Hazar Denizi bölgesi (Güney Kafkasya ve Orta Asya) dünya petrol rezervlerinin %3-4'ünü ve dünya gaz rezervlerinin %4-6'sını elinde bulundurmaktadır. Ancak İran Körfezi stoklarının güvenilirliği ve Rusya'nın enerji dağıtımını bir güç malzemesi olarak kullanma olasılığı konularındaki belirsizlik

5 "Karadenizde Güç Mücadelesi", <http://www.tasam.org/index.php?altid=484>

nedeniyle, Hazar ve Orta Asya (Kazakistan ve Türkmenistan) enerji stoklarının Kafkasya üzerinden Batıya iletilmesi hayati önem kazanmıştır⁶.

Kafkasya'da bulunan devletlerin ortak yönü, RF ve İran hariç tutulmak kaydıyla, devlet geleneklerinin olmayışıdır. Ayrıca, bu ülkelerde yerleşik bir demokrasi kültürünün varlığından da söz etmek güçtür.

Jeopolitiğin Değişmeyen Unsurları Açısından Ermenistan

Ermenistan, Güney Kafkasya'da merkezi bir devlettir. 400° kuzey paraleli ve 450° batı meridyeni arasındadır. Komşuları Gürcistan, Azerbaycan, İran ve Türkiye'dir. Sınırlarının toplam uzunluğu 1.254 km.dir. Nahçıvan'nın 221 km. sınırı da dahil olmak üzere Azerbaycan ile 787 km., Türkiye ile 268 km., Gürcistan ile 164 km. ve İran ile 35 km. sınırı mevcuttur. Sahasının batıdan doğuya doğru uzunluğu 200 km, kuzey-batıdan güney-doğuya doğru uzunluğu ise 400 km'dir. Ermenistan'ın idari taksimatı 11 vilayetten oluşmaktadır.

Ermenistan, Kafkasya'da Kuzeybatı'dan Güneydoğu istikametine doğru uzanan dar bir coğrafyaya sahip olduğundan Türkiye ve Azerbaycan istikametlerinden gelebilecek muhtemel bir askeri tehlikede derinliğin olmaması bir dezavantaj teşkil etmektedir. Ancak coğrafi durumu bu zafiyeti bir noktaya kadar kapatmaktadır. Türkiye sınırına yakın bölgelerde Aras nehrinden başka derin su yolu bulunmaması, zırhlı birlik harekâtına imkân vermektedir. Sevan Gölü'nün Azerbaycan istikametinde doğal bir engel teşkil etmesi, savunmasını kolaylaştırmaktadır. Gürcistan ve İran istikametlerinin nispeten dar olmasının cepheyi daraltması, savunma muharebeleri için uygun bir durum yaratmaktadır.

Ermenistan'ın yüzölçümü 29.800 km² ve tarıma elverişli topraklarının oranı yüzde 16'dır. Ermenistan, volkanik bir bölgede bulunduğundan sık sık deprem yaşamaktadır. Ülkede ortalama sıcaklık, kışın - 6,8 °C ve yazın 20,8 °C dir. Deniz seviyesinden ortalama yüksekliği ise 1.800 m.dir.

Bizce, Ermenistan, küresel güç odaklarının hedef hattındadır. Atlantikçilik ve Avrasyacılık anlayışlarının kesiştiği ve çatıştığı en önemli coğrafyayı temsil etmektedir. Küresel güçlerin Ermenistan'da ulaşabilecekleri başarı uluslararası arenada değerlerini artıracak ve kendilerine büyük avantaj sağlayacaktır. Ermenistan'ı

6 Marcel De Haas "Current Geostrategy in the South Caucasus", *Power and Interest News Report (PINR)*, 15.12.2006, http://www.pinr.com/report.php?ac=view_report&report_id=595&language_id=1.

İlgilendiren gelecek senaryoları, başta Türkiye olmak üzere bölge ülkelerini de doğrudan etkileyecek önemdedir.

Jeopolitiğin Değişken Unsurları Açısından Ermenistan

Nüfus ve sosyo-kültürel değerler:

Ermenistan İstatistik Kurumu bilgilerine göre, Ermenistan'ın nüfusu şöyledir.

	2006	2005	2004	2003
Nüfus	3.210.000	3.212.000	3.215.000	3.219.000

Nüfusun 1.219.000 kişisini 15 - 39 yaş arasındaki şahıslar meydana getirmektedir. Yaşı 65'ten yukarıda olan nüfus 346.500; 14 yaş altı ise 664.500'dür. Arta kalan 916.700 kişiyi 40 - 64 yaş aralığı oluşturmaktadır⁷. Ancak çeşitli araştırmacılar, Ermenistan'ın nüfusunun daha az olduğunu ve Ermenistan Hükümeti'nin nüfusu yüksek gösterdiğini iddia etmektedirler.

Ermenistan'ın etnik yapısını, Ermeniler yüzde 96, Ruslar yüzde 2, Yezidiler, Kürdler, Ukraynalılar, Yahudiler vs. yüzde 2 olarak oluşturmaktadır⁸. Nüfusun yüzde 67,5'i şehirde, yüzde 32,5'i kırsal kesimde yaşamaktadır. Yüzde 51,5'i kadın ve yüzde 48,5'i erkeklerden oluşmaktadır. Bağımsızlığın ilanından sonra gelişen olaylar neticesinde, yaklaşık 200.000 kadar Azeri ülkeyi terketmek zorunda kalmıştır. Bu nedenle, bugün Ermenistan'da Azeri nüfusu bulunmamaktadır. Azınlıkların az olması ve nüfusun homojen olması, jeopolitik açıdan olumlu sonuçlar doğurmaktadır. Ermenistan halkı ortak kültür unsurlarına sahip bir halktır. Ortalama yaşam 75 yıldır⁹. Nüfus artış hızı ise, 2007 yılı verilerine göre - 0,129'dur¹⁰. Aras havzasında nüfus yoğunluğu diğer bölgelere göre nispeten fazladır.

Ermenistan nüfusunun hemen hemen yüzde 100'ü okuma yazma bilmektedir. BM'nin yaptığı bir araştırmaya göre ise nüfusun yüzde 20'si yüksek okul mezunudur.¹¹

7 Vüqar Məsimoğlu, "Ermenistanda Əhalinin Qocalması Prosesi Gedir" 28.12.2006, <http://www.azsam.org/modules.php?name=News&file=article&sid=168>; CIA'nın 2007 yılı tahminlerine göre Ermenistan'ın nüfusu 2.971.650'dir. http://www.cia.gov/library/publications/the_world_factbook/geos/am.htm, 12.12.2007.

8 Etnik yapı ile ilgili ayrıca bkz. Yıldız Deveci Bozkuş, "Ermenistan'ın Demografik Yapısı ve Ermenistan'da Azınlıklar", *Ermeni Araştırmaları*, Ankara: Sayı 23-24, 2006.

9 <http://devdata.worldbank.org/external/CPProfile.asp?SelectedCountry=ARM&CCODE=ARM&CNAME=Armenia&PTYPE=CP>

10 www.cia.gov/library/publications/the_world_factbook/geos/am.html, 12.12.2007.

11 <http://www.state.gov/e/eeb/ifa/2006/61960.htm>, 23.11.2007.

AGİT Erivan Temsilciliği yetkilisi Marc Bojanic'e göre, son 15 yılda Ermenistan'dan 800 bin ile 1,2 milyon kişi göç etmiştir.¹² Bu şahısların banka kanalıyla ülkeye toplam yıllık para transfer miktarının en az 700 milyon Dolar olduğu tahmin edilmektedir. Bu paranın yüzde 70'i Rusya Federasyonu(RF)ndan gelmektedir. Birçok Ermeni için RF bir umut ülkesi olarak görülmektedir¹³. 2005 yılı değerlerine göre ise yurt dışında çalışan işçilerin ülkeye toplam katkısı 940 milyon Dolara ulaşmıştır.¹⁴ İşçi göçmenlerin %90'ı BDT ülkelerine, bunun %87,6'sı ise RF'ye göç etmiştir. AB ülkelerine gidenlerin oranı %9,9'dur¹⁵.

Kısaca şu söylenebilir: Nüfusun azalması Ermenistan için stratejik bir sorun oluşturmaktadır. Ayrıca milli güç unsurlarını da zayıflatmaktadır. Ekonomisini düzeltmeden nüfusla ilgili milli güç unsurlarını geliştirmesi beklenmemelidir.

Ermenistan'da yaşayan Ermeniler ve Ermenistan dışında yaşayan Ermenilerin milliyetçilik anlayışları, ortak kültür değerleri ve Ermenistan topraklarında yaşayan nüfusun homojenliği Jeopolitik açıdan Ermenistan'a olumlu yansımaktadır. Ayrıca çıkartılan çifte vatandaşlık yasaının da bugün olmasa da gelecekte Ermenistan için olumlu etkiler yaratabileceği düşünülmektedir.

Jeoekonomi

Eski SSCB ülkeleri arasında Ermenistan, hızlı ve liberal özelleştirme stratejisini uygulamaya başlayan ilk cumhuriyetlerden biridir. 1991 yılının sonlarına doğru, tarım arazilerinin yaklaşık olarak %90 kısmı özelleştirilmiş bulunuyordu. Ancak özelleştirmeler, doğal afetler ve savaş nedenleriyle başlangıçta başarılı olamamıştır.

SSCB devrinden Ermenistan'a endüstriyel çeşitlilik kalmıştır. Hafif sanayi, elmasların işlenmesi ve mücevherat imalatı, makina imalatı, tarım ve gıdanın işlenmesi geleneksel olarak ülke ekonomisinde istikrarla yerlerini muhafaza etmektedir. Bu sahalar bugünkü talep ve şartlara uyum sağlayarak gelişmektedir. Molibden, bakır ve altın madenleri gelişme imkânına sahiptir. Kimya sanayi, ileride geliştirilebile-

12 *Milliyet*, 03 Aralık 2007.

13 Haroutiun Khachatryan, "Armenia-Russia Analysis: The Challenge Of Economic Independence And The Risk Of Reliance", http://www.agbu.org/publications/article.asp?A_ID=203.

14 <http://devdata.worldbank.org/external/CPPProfile.asp?SelectedCountry=ARM&CCODE=ARM&CNAME=Armenia&PTYPE=CP>

15 Anna Minasyan, Blanca Hancilova, "Labor Migration from Armenia in 2002-2005"; *A Sociological Survey of Households*, OSCE and Advanced Social Technologies NGO, Yerevan, 2005.

cek bir potansiyele sahiptir. Hizmetler ve turizm sahalarında da büyüme gözlemlenmektedir. 1998'den itibaren gıda ve hafif sanayi malları, elmasların işlenmesi ve mücevherat ürünleri, makina ve metalurji sanayii vs. sektörlerde, hazır gıda malları ihracatında sürekli artış görülmektedir. Bugün meşrubat, alkol, sebze, meyve, tütün vs. maddeler de ihracattaki yerlerini kazanmış durumdadır. Taze meyve ihracatı da yıldan yıla artmaktadır. Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkelerine, gıda malları (konyak, vodka, kayısı, vişne vs.), kimyasal ürünler (lakteks ve suni kauçuk), hafif sanayi ürünleri (eldiven, elbise takımları vs.), makina sanayii ürünleri (izole kablolar, elektrik jeneratörler, muharrıklar vs.) ve elmaslı mücevherler ihraç edilmektedir.

Ermenistan, taş, kil ve kireçli maddeler açısından zengindir. Ülkedeki kireç taşı bolluğu, yıllık 2 milyon ton çimento ve 1,4 milyon m³ betonarme üretimi temin etmektedir. Ülke, büyük mermer, granit, kaliteli traverten ve kireç taşı ve az da olsa alçı malzemesi rezervelerine sahiptir.

Ermenistan'da petrol bulunmadığından rafineri de mevcut değildir. Bu nedenle Ermenistan, tamamen petrol sanayi ürünlerinin ithalatına bağlıdır. Bu ürünler, ülkeye demiryolu taşımaları ile ya da sarnıçlı kamyonlarla getirilmektedir. Ülkenin coğrafi mevkii ve arazisinin küçüklüğü sonucunda Ermenistan ekonomisi, her zaman ithalat maddelerine bağlı kalmaktadır. Merkezi ekonomik sistemin yıkılmasından ve esas ticari ortaklarını kaybettikten sonra Ermenistan ekonomisi, dış dünya ile yeni ekonomik bağlantılar kurmaya mecbur olmuştur. Ekonomi geliştikçe yakıt ve enerji talebi de artmaktadır.

Yerli halkın gıda talebinin 2/3 kısmı, yerli üretim sayesinde temin edilmektedir. Alkollü içkilerin %70-75'i ve konservelerin %55-66 kısmı ihraç edilmektedir. Taze meyve, peynir, bira, mineral sular, tütün, balık vs. malların ihracat oranı gitgide artmaktadır.

Ermenistan, Gürcistan'a süt ve süt mamulleri, alkol ve hafif içecekler, tıbbi mallar, cam ve cam kaplar ihraç etmektedir.

İran, Ermenistan'a mineral ve bitkisel yağ ve plastik satmaktadır. Ermenistan'la komşu olması ve geleneksel olarak iyi ekonomik ilişkilere sahip olduğu için Gürcistan'ın da Ermenistan'a ihracat oranı oldukça yüksektir. Ermenistan, bu ülkeden buğday, hububat ve kereste ithal etmektedir.

Taşımacılıkta en fazla kullanılan karayollarıdır ve tüm taşımacılık hacminin %52 kısmını oluşturmaktadır. Esas istikametler, İran ve Gürcistan'dır¹⁶.

Üç kıtanın kara, hava, enerji ve iletişim hatları güzergâhı üzerinde ve üç denize bağlantılı bir bölgede bulunması, tarihi ipek yolu ve TRACECA (the Transport Corridor Europe – Caucasus – Asia) güzergâhlarının bölgeden geçmesi, Ermenistan'ın önemini artırmaktadır. Sovyetler Birliği dönemine nazaran bugün önemi, stratejik seviyede kat kat artmıştır. Ermenistan'ın denize kıyısının olmaması bir dezavantaj olarak değerlendirilmektedir.

Ermenistan'ın dış dünya ile demiryolu bağlantısı, Gürcistan, Azerbaycan ve Türkiye üzerinden sağlanmaktadır. Avrupa-Asya demiryolu ağı Türkiye'yi aşarak Ermenistan'a gelmekte ve Ermenistan'da üç kola ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi (Kars-Gümrü-Ayrum-Marneuli-Tiflis yoluyla) Gürcistan'a, ikincisi (İçevan-Kazakh-Bakü yoluyla) Azerbaycan'a, üçüncüsü (Kars-Gümrü-Erivan-Nahçıvan-Meğri-Bakü yoluyla) Azerbaycan'a ulaşmaktadır. Günümüzde Türkiye-Ermenistan sınırının kapalı olması nedeniyle Avrupa-Asya demiryolu ağı kullanılamamaktadır. 1994 yılına kadar süren Azerbaycan-Ermenistan savaşı sırasında Nisan 1993'de Türkiye'nin Ermenistan sınır kapılarını (Alican Karayolu Sınır Kapısı ve Akyaka Demiryolu Sınır Kapısı) kapatması, demiryolu ile Ermenistan üzerinden eski Sovyet cumhuriyetlerine bağlanan Türkiye'nin söz konusu bölge ile doğrudan demiryolu bağlantısının kesilmesine yol açmıştır.¹⁷ Batum Limanı ise Ermenistan için oldukça önemlidir. Ayrıca Erivan-Tiflis-Batum Demiryolu hattı da 01 Haziran 2006 tarihinde işletmeye açılmıştır. Bu olumsuzluklara rağmen Türkiye'nin Ermenistan'a olan ihracatı, 150 milyon Dolar kadardır. Bu rakamın Türkiye'nin tüm ihracatı içindeki oranı yüzde 0,15'dir¹⁸.

Ermenistan, 1.871 km boru hattı, 828 km.si elektrikli olmak üzere 845 km. demiryolu ve 7.673 km. kara yoluna sahiptir. Trans Asya-Avrupa fiber optik hattı Erivan-İran hattından geçmektedir.

Ermenistan'ın 2006 yılı itibarıyla toplam borcu 546,2 milyar dram; bu borcun 54,4 milyarı iç borç ve 491,8 milyarı (1,1 milyar Dolar) dış borçtur. En fazla kredi sağlayan kurumlar ise yüzde 68,3 ile Dünya Bankası ve yüzde 16,1 ile İMF'dir. 2006 yılı büyüme hızı % 7,5 ve 2007 yılında %6 büyüme beklenmektedir. Kişi

16 Uluslararası İnsan Gelişimi Merkezi Bölgesel Ekonomik Çalışma Grubunun 2 No'lu Raporu.

17 Hasan Kanbolat, "Ermenistan Devre Dışı Kalıyor." *Cumhuriyet*, 10 Aralık 2007.

18 Ömer Engin Lütem, "Ermenistan İle Sınırların Açılması", www.eraren.org, 21 Eylül 2007.

başına düşen gelir artmaya devam etmektedir¹⁹. Ermenistan'da kişi başına düşen gelir 2000 yılında 660 Dolardan 2005 yılında 1.470 Dolara ulaşmıştır²⁰. 2006 yılında 1.600 Dolar olan kişi başına düşen gelirin, 2007 yılında 1.700 Dolara ulaşması beklenmektedir. Enflasyon oranı da % 3'dür²¹.

Ermenistan'ın önemli sorunlarından biri de enerji sorunudur. Ülkedeki hidroelektrik santrallerden başka nükleer enerji kapsamında Medzamor Nükleer Santrali, eski teknolojisi ve tehlikelerine rağmen kullanılmaya devam edilmektedir²². Çevreye oldukça zarar veren santralın görevini üstlenecek yeni bir santral yapımı planlanmaktadır. Medzamor Ermenistan'ın yanında çevre ülkeleri de tehdit eder durumdadır.

RF ile Ekonomik İlişkiler

RF Başkanı Vladimir Putin ve Ermenistan Cumhurbaşkanı Robert Kocharian'ın 24 Ocak 2007 tarihinde Sochi'de yaptıkları toplantıda Putin, Rus şirketlerinin iki yıl içerisinde Ermenistan'a 800 milyon Doların üzerinde yatırım yapmaya hazır olduklarını söylemiştir. Bu miktar son 10 yıl içinde RF'nin Ermenistan'a yaptığı yatırımlara eşit bir miktardır. Ermeni yetkililerin açıklamalarına göre Ermenistan, RF ve İran ile birlikte İran sınırındaki Megri şehrinde 1,7 milyar Dolara mal olacak bir rafineri inşa etmeye karar vermiştir. Ayrıca Megri ile Tebriz demiryolu ile birbirine bağlanacaktır. Kafkasya'da yatırım yapan Rus şirketleri (VypelCom telekomünikasyon şirketi, Gazprom ve Rusya Demiryolları) Ermenistan'da da yatırım yapmaya devam etmektedir²³.

1997 yılında Ermenistan Devleti ve Gazprom'un yüzde 45'er ve Kanadalı bir petrol şirketinin yüzde 10 ortaklığında ArmRosGazprom(ARG)un kurulması sağlanmıştır. Ticaret Bakanlığına göre ARG, Ermenistan'da 60 milyon Dolar yatırım yapmıştır Ermenistan'ın en büyük şirketi olan ARG, Gürcistan üzerinden doğalgaz ithal eden tek şirkettir. Beş bin kişinin çalıştığı şirket yılda 1.685 milyon metreküp doğalgaz ithal etmektedir. 2006 yılı itibarıyla 360.634 abonesi bulunmaktadır.

19 Asian Development Outlook 2006.

20 <http://devdata.worldbank.org/external/CPPProfile.asp?SelectedCountry=ARM&CCODE=ARM&CNAME=Armenia&PTYPE=CP>

21 Asian ....

22 Süveyda Çıttır, "Ermenistan Dış politikasının Temelleri ve Hedefleri", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, 2003, s. 94.

23 Haroutiun Khachatryan, "Armenian Media: Plans For New Russian Investments Raise Hopes And Spark Skepticism", *Eurasianet.org*, 13.02.2007.

Ermenistan'ın doğalgaz tedarikinden başka elektrik tedariki de RF'nin kontrolü altındadır. 2002 yılında özelleştirilen Armenian Electricity Network (AEN) şirketi, 2006 yılında Midland Resources Ltd tarafından Ermenistan'ın protestolarına rağmen resmi onayı olmadan Rus Inter RAO UES şirketine 75 milyon Dolara satılmıştır. Devlet İstatistik Kurumundan yapılan açıklamada; Ermenistan Atom Enerji kurumunun, 2007'nin Ocak - Eylül döneminde ülkenin elektrik üretiminin yüzde 49,14 ünü karşıladığı, Hrazdan ve Erivan termik santrallerinin toplam elektrik enerjisi üretiminin yüzde 19,65 ini karşıladığı, hidroelektrik santrallerinin üretiminin ise, toplam üretimin yüzde 31,17 sine denk geldiği, ayrıca Puşkin Dağında bulunan rüzgâr enerjisi santralinden toplam 1,7 milyon KW/Saat elektrik (% 0.04) üretimi yapıldığı belirtilmiştir²⁴. Sevan-Hrazdan Hidroelektrik santralının yüzde 55'i ArmRosGazprom vasıtasıyla RF'nin kontrolündedir. Ayrıca Metsamor nükleer santrali da 2003 yılında yapılan anlaşma gereği beş yıllığına Rus Inter RAO UES şirketinin yönetimine bırakılmıştır. Bu durum Ermenistan'ın enerji sektörünün yüzde 70'ine tekabül etmektedir²⁵.

Lori bölgesinde bulunan Alaverdi şehrindeki Bakır İşleme Fabrikası, özelleştirme sonrası Manes-Valex şirketi tarafından Armenian Copper Program (ACP) adıyla yeniden işletmeye açılmıştır. ACP, 1997 yılından itibaren Moskova'da yaşayan Ermeni Valeri Mezhlumian tarafından işletilmektedir. Bağımsızlıkla birlikte kapanan ve 11 yıldan beri çalışmayan fabrika, 2000 yılı başında bakır üretmeye başlamıştır. Sovyet döneminde yılda 40 bin ton bakır üreten fabrika, yedi milyon Dolar yatırımla yılda ancak 10 bin ton bakır üretebilecek hale getirilmiştir. Ayrıca Lori bölgesinde bulunan Vanadzor'daki kimya fabrikası, fiber fabrikası ile birlikte 1998 yılında Ermeni Senik Gevorkian'ın sahibi olduğu Rus Zakneftegazstroy-Prometey şirketine satılmıştır. Üretiminin çoğunluğunu RF'ye ihraç eden işletmeye toplam 20 milyon Dolar yatırım yapılmıştır²⁶.

Rus alüminyum şirketi RUSAL, ARMENAL alüminyum fabrikasını yenilemek için 25 milyon Dolar yatırım yapmış ve yatırımını toplam 70 milyon Dolara çıkarmaya karar vermiştir²⁷.

24 Arpi Harutyunyan, "Rubles For Resources: Top Russian Investments Exploit Armenia And Energy", http://www.agbu.org/publications/article.asp?A_ID=205, 01.04.2006. Sovyet Döneminde, Ermenistan'da doğalgaz abone miktarı 485,585'dir. 1990 yılındaki doğalgaz ve ekonomik kriz nedeniyle azalmıştır.

25 Haroutiun Khachatrian, "Armenia-Russia Analysis: The Challenge Of Economic Independence And The Risk Of Reliance", http://www.agbu.org/publications/article.asp?A_ID=203, 01.04.2006.

26 Arpi Harutyunyan, "Rubles...."

27 <http://www.state.gov/e/eeb/afd/2006/61960.htm>.

Bütün bunlara rağmen Ermenistan, RF tarafından teşvik edilen ekonomik birlik (BDT Gümrük Birliği, Avrasya Ekonomik Birliği gibi) tekliflerini kabul etmemektedir. Bunun yerine Dünya Ticaret Örgütüne girmeyi (2000) tercih etmiştir²⁸. Ticaret ve Ekonomik Gelişim Bakanı Gnel Mayilian, RF'nin yatırımlarının Ermenistan için çok önemli olduğunu vurgulamıştır. 2005 Ocak ayında yapılan bir istatistiğe göre Ermenistan'da 689 Rus yatırım şirketi bulunmaktadır. Ayrıca aynı yıl RF ile Ermenistan "Yatırımları Muhafaza ve Karşılıklı Teşvik" anlaşmasını imzalamıştır²⁹.

ABD İle İlişkiler

1998–2000 yılları arasında Ermenistan'a yapılan yıllık doğrudan yabancı yatırımları (FDI), 120 milyon Dolardan 230 milyon Dolara yükselmiştir. 2001 yılında ABD Dünya Ticaret Örgütüne 11 Eylül tarihinde yapılan terörist saldırıdan sonra 75,9 milyon Dolara düşmüştür. 2002 yılında artarak tekrar 85 milyon Dolara çıkmıştır. Yabancı yatırımların büyük çoğunluğu ABD, RF, İran, Fransa, Yunanistan, Birleşik Krallık, Almanya ve Suriye'deki Ermeni Diasporası tarafından yapılmaktadır. 1998 yılından sonra "the Lincy Foundation of Armenian American Kirk Kirkorian" tarafından KOBİ'lere yapılan destek miktarı 165 milyon Doları geçmiştir; turizm desteği 2000 yılında 20 milyon Dolar, altyapı onarımı 2002 yılında 60 milyon ve 2003 yılında 80 milyon Dolar olarak gerçekleşmiştir³⁰. Ermenistan'a yardım programı kapsamında ABD, 2008 yılında 58,5 milyon Dolar yardım yapmayı planlamıştır. Ayrıca Yukarı Karabağ için de programda 3 milyon Dolar yardım planlanmıştır.³¹

Ermenistan Meclis Başkanı Artur Bağdasaryan'ın ABD'nin Avrupa Avrasya İlişkileri Genel Sekreter Yardımcısı Mathew Bryza ile 08 Mart 2006'da Erivan'da yaptığı görüşmede; Ekonomik yardım, Ermenistan-ABD arasında iş birliği, Ermenistan'da demokrasinin geliştirilmesi ve Yukarı Karabağ barış görüşmeleri ele alınmıştır. ABD'nin önümüzdeki beş yıl için Millenium Challenge Account (MCA) programı kapsamında; 235,65 milyon Dolarlık ek ekonomik yardım yapılması konusundaki anlaşma 27 Mart 2006 tarihinde Washington'da imzalanmıştır. Yardımın çoğunluğunun (146 milyon Dolar) yeniden inşa ve Ermenistan'ın kullanılmaz haldeki sulama şebekesinin yapımına harcanması ve geri kalanının kırsal alandaki yolların onarımına harcanmasına karar verilmiştir.

28 Haroutiun Khachatryan, "Armenia-Russia...."

29 Arpi Harutyunyan, "Rubles...."

30 <http://www.nationsencyclopedia.com/Europe/Armenia-FOREIGN-INVESTMENT.htm>

31 *Azg*, 19 Aralık 2007.

Ermenistan ilk İkili Yatırım Anlaşması(BIT)nı ABD ile 1992 yılında imzalamıştır. Daha sonra Almanya, Arjantin, Avusturya, Belçika, Beyaz Rusya, Birleşik Krallık, Bulgaristan, Çin, Finlandiya, Fransa, GKRY, Gürcistan, Hindistan, İran, İsrail, İsviçre, İtalya, Kanada, Kırgızistan, Lübnan, Mısır, Romanya, RF, Tacikistan, Türkmenistan, Ukrayna, Vietnam ve Yunanistan ile ikili yatırım anlaşmaları imzalanmıştır³². USAİD desteğinde Ermenistan'da 46 küçük hidroelektrik sant-ralı inşası devam etmekte ve iki-üç yıl içerisinde 429 milyon kw/s enerji üretilecektir.

ABD'li Global Gold Corporation adlı madencilik şirketi, Ermenistanda satın aldığı zengin uranium ve altın rezervlerine sahip geniş bir araziden çıkardığı uranyumu işleyerek ihraç etmeyi planlamaktadır.

Avrupa Birliği ile İlişkiler

Ermenistan ile AB arasında politik, ekonomik ve kültürel iş birliğini sağlayan Ortaklık ve İş Birliği anlaşması 1999 yılında imzalanmıştır. Ermenistan aynı zamanda TRACECA, INOGATE(Interstate Oil and Gas Transport to Europe) gibi TACİS (Bağımsız Devletler Topluluğu ve Moğolistan için Teknik Destek) bölgesel programlarının da üyesidir³³. Ermenistan, 2006 yılında AB'den "Drasega" planı çerçevesinde Erivan Tiflis Demiryolunun yeniden inşası için iki milyon avro yardım almıştır. Ayrıca Avrupa Kalkınma ve Gelişme Bankası, Ermenistan'ın dört ticari bankasına ilaç sanayii, sigorta ve enerji alanlarının geliştirilmesi için 20 milyon avro kredi vermiştir.

Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC) ile ilişkiler

ÇHC, Kafkasya'ya özel önem vermektedir. Kafkasya'da ise en gelişmiş ilişki, Ermenistan ile kurduğu ilişkidir. Ticari ilişkilerinde daima fazlalık veren ÇHC'nin ithalat ihracat dengesi, 2005 yılına kadar Ermenistan ile ilişkilerinde dengeli sürmüştür. O yıldan sonra da süratle gelişmiştir. ÇHC, 2004 yılında Ermenistan'a karşılıksız 1,2 milyar Dolar ekonomik yardım yapmıştır. ÇHC'nin Ermenistan politikası, Türkiye ve Azerbaycan'ı da yakından ilgilendirmektedir. Çünkü ÇHC, pantürkizm'den dikkat çekici bir şekilde endişe duymaktadır³⁴.

32 <http://www.state.gov/e/eeb/ifd/2006/61960.htm>

33 Samir Mardanov, "Avrupa Birliği'nin Kafkasya Politikası", yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2006, ss. 40-73; "Country Strategy Paper 2007-2013", s.13, http://ec.europa.eu/external_relations/armenia/intro/index.htm.

34 Kutay Karaca, *Güç Olma Stratejisi Çin*, İstanbul: İQ Kültür ve Sanat Yay. 2008, ss. 220-221.

Diğer Yabancı Yatırımlar

Yabancı yatırımlar, IMF değerlerine göre 2004 yılında 217 milyon Dolara ulaşmıştır. Başlıca yabancı yatırımcılar RF, Yunanistan, Almanya, Arjantin, Lübnan, Fransa ve ABD'dir. 2005 yılında Ermenistan'a yapılan yatırımların büyük çoğunluğu Almanya, RF, Lübnan ve Yunanistan tarafından yapılmıştır. Alman şirketi Cronimet, Ermenistan'ın en büyük Bakır-Molibden işletmesine 2005 yılında 29,2 milyon Dolar yatırım yapmıştır. Cronimet, işletmenin yüzde 60'na sahiptir ve dört yıl içerisinde işletmeyi geliştirmek için 150 milyon Dolar daha yatırım yapmayı taahhüt etmiştir. Lübnanlı cep telefonu işletim şirketi K-Telecom (Vivacell), 20,7 milyon Dolar yatırım yaparak Ermenistan'ın ikinci büyük cep telefonu şirketi haline gelmiştir. Ermenistan Ticaret Bakanlığı verilerine göre, Yunanlıların sahip olduğu ArmenTel ve Vivacell'in 2005 yılı ilk altı ayındaki yatırımları 58 milyon Doları bulmuştur³⁵.

Yabancı yatırımlar, 2006 yılı ilk altı ayında 178,5 milyon Dolara ulaşmıştır. Ermeni Milli İstatistik Kurumu verilerine göre, yatırımların yüzde 33,1'i iletişim sektörüne, yüzde 14,3'ü maden sektörüne ve yüzde 9,4'ü hava taşımacılığına yapılmıştır. 2006 yılı ilk altı ayındaki başlıca yatırımcılar şunlardır: Lübnan 49,6 milyon Dolar, Yunanistan 37,9 milyon Dolar, Arjantin 17,2 milyon Dolar, RF 19,2 milyon Dolar, ABD 14,8 milyon Dolar ve Almanya 12,1 milyon Dolar³⁶.

İran, Ermenistan'a toplam maliyeti 4 milyon avro olan bir ticaret merkezi kurmayı ve bu merkez vasıtasıyla İran'da üretilen malların Ermenistan piyasasına girmesini sağlamayı planlamaktadır. Yeni kurulan İran - Ermenistan doğalgaz boru hattı da Ermenistan'ın ihtiyacı olan alternatif enerji hattı olarak çalışmaya başlamıştır³⁷. Ermenistan Enerji Bakanı Armen Movsisyan, Ermenistan'ın İran-Ermenistan doğalgaz boru hattının Avrupa'ya genişletilmesine de prensipte karşı olmadığını açıklamıştır³⁸. Movsisyan, İran'ın Avrupa ülkeleri ile doğalgaz arzı konusunda gerekli mutabakatı sağlaması durumunda Ermenistan üzerinden İran doğalgazının Avrupa'ya ulaşmasının en kısa ve en verimli yol olduğunu iddia etmektedir³⁹.

35 <http://www.state.gov/e/eeb/ifd/2006/61960.htm>.

36 "More Than 10% Of Investments In Armenia Fall On Russia", *Regnum*, 04.10.2006.

37 <http://devdata.worldbank.org/external/CPProfile.asp?SelectedCountry=ARM&CCODE=ARM&CNAME=Armenia&PTYPE=CP>

38 *Agos*, 10 Ocak 2008.

39 *Zaman*, 25 Aralık 2007.

Ermenistan'a yapılan doğrudan yabancı yatırımların çoğu "diaspora" ermenilerine aittir. Ermenistan'a 1991-2002 yılları arasında yapılan doğrudan yabancı yatırımlar şunlardan oluşmaktadır (X1000 ABD Doları)⁴⁰; RF 234.750, Yunanistan 266.941, ABD 130.898, Fransa 96.715, Kanada 121.028, İngiltere 56.205, Lüksemburg 29.877, İsviçre 21.895, GKRY 21.706 ve İtalya 13.536.

Kısaca, Ermenistan yoksul bir ülkedir ve kaynaklarının azlığı ekonomisini geliştirmesini engellemektedir. Uyguladığı yanlış politikalar nedeniyle stratejik kurumlarını da güçlü devletlere kaptırmıştır. Ermenistan dışında yaşayan Ermenilerin çabalarıyla da ayakta durmaya çalışmaktadır. Ancak ekonomisindeki mevzi iyileşmeleri genişletmeyi başarması ve komşu devletlerle ilişkilerini düzeltmesi halinde halkının refahını ve güvenliğini sağlayabileceği düşünülmektedir.

Politik Değerler

Ermenistan bağımsızlığını 21 Eylül 1991'deki referandumla ilan etmiştir. İlk anayasasını 1995 yılında parlamento seçimleriyle eş zamanlı olarak referanduma sunmuştur. Anayasa ile Cumhurbaşkanı ve parlamentonun yetkileri belirlenmiştir. Milli Meclis 131 sandalye olarak belirlenmiştir. Cumhurbaşkanı başbakan ve hükümetin diğer üyelerini görevden alma ve son altı ayında meclisi feshetme yetkileri verilmiştir. 2003 yılı Mayıs ayında insan hakları, yasama yetkileri ve yargı bağımsızlığına dayalı anayasa reformu referandumu yapılmıştır⁴¹. Ermenistan'ın politik partilerinin yapısı eski Sovyetler Birliği döneminde olduğu gibi askeri bir hiyerarşiye benzer şekilde devam etmektedir⁴².

Ermenistan'da 74 adet siyasi parti faaliyet göstermektedir⁴³. Henüz demokratik değerler, siyasi ortamda hayat bulamamıştır⁴⁴. Muhalefet partileri ortak aday belirleyememekte ve şaibeli de olsa mevcut yönetimin devamı sağlanmaktadır⁴⁵. Her ne kadar bu durum istikrar sağlanmış gibi görünse de ekonomik, sosyal ve si-

40 Samir Mardanov, *Avrupa...*, s. 75; ayrıca bkz. Manuk Hergnyan, Anna Makaryan, *The Role Of the Diaspora in Generating Foreign Direct Investments in Armenia*, Yerevan: the Caucasus Resource Research Center, 2006.

41 "European Neighbourhood Policy", Country Report 2005, Commission Staff Working Paper, Brussels, 02.03.2005, http://ec.europa.eu/external_relations/armenia/intro/index.htm

42 Armenia Political Party Assesment, *USAID*, May 2005.

43 Oya Eren, "2007 Parlamento Seçimleri Öncesinde Ermenistan'da Siyasi Atmosfer", *Stratejik Analiz*, Ankara: Mart 2007, s. 8.

44 Hatem Cabbarlı, *Ermenistan'da İktidar Mücadelesi, Bağımsızlıktan Günümüze Çok Partili Sisteme Geçiş Süreci*, Ankara: Platin Yay., 2005, ss. 89-91.

45 Hatem Cabbarlı, *Ermenistan'da...*, ss.53-55; Oya Eren, "2007 Parlamento...s. 9.

yasal sorunların halledilememesi zaman zaman insan hakları ihlallerine varabilen olaylara neden olmaktadır⁴⁶.

Ermenilerin bakış açısıyla Türkiye'nin milli güvenlik konseptine bağlı olarak, Ermenistan, Yunanistandan sonra en muhtemel ikinci düşmandır ve Türkiye'nin Ermenistan ile silahlı bir çatışmasını aşağıdaki konular güçlendirmektedir:

- Ermenistan'ın Türk karşıtı politikalarıyla desteklenen aşırı milli güçleri desteklemesi, mesnetsiz bölgesel iddialar ve Türkiye'yi Ermenilere soykırım uygulamak ile suçlaması ve tazminat iddiaları,
- Rum ve diğer Türk karşıtı lobilerle birlikte Ermeni lobisinin, ABD Kongresinde Türkiye karşıtı kararlar çıkartması,
- Ermenistan'ın Türkiye'nin müttefiki Azerbaycan'a karşı saldırgan politika gütmemesi,
- Ermenistan'ın uluslararası arenada Türkiye'nin muhtemel düşmanlarıyla Türkiye karşıtı bir cephe oluşturmak için yakın iş birliğinde bulunması,
- Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı hareketlere öncülük eden Rusya ile askeri müttefik olması ve topraklarında Rus askeri üsleri barındırması,
- Ermenistan'ın topraklarında askeri kamp ve eğitim tesisleri kuran Kürt teröristleri destekleme ve askeri yardım yapmayı teklif etmesi.

Bu iddialar değerlendirildiğinde Ermenistan'ın Türkiye ve bölge ile ilişkilerinde yapıcı olduğu söylenemez.

Yine Ermenistan'ın bakış açısına göre;

- Ermenistan ile Gürcistan arasında geleneksel olarak iyi komşuluk ilişkileri mevcuttur ve Gürcistan, Ermenistan için bir tehlike arz etmemektedir. Ancak Ermenilerin iddialarına göre aralarında bazı sorunlar bulunmaktadır: Gürcistan'ın Ermenistan'a komşu bölgelerinde Azeri nüfus yoğunudur ve artmaktadır. Azerbaycan yetkilileri ve gizli servisleri bu durumu Ermenistan'a karşı kışkırtmalarda, terörist faaliyetlerde, sabotajlarda ve Ermenistan'ı abluka altına almakta kullanmaktadır.
- Türkiye ve Azerbaycan, Ahıska (Mesket) Türklerini Gürcistan'a, özellikle Ermeni çoğunluğun yaşadığı Samtskhe-Javakheti bölgesine döndürmek için bir dizi faaliyette bulunmaktadır. Gürcistan prensip olarak bunu kabul etmiştir. Bazı

⁴⁶ Hatem Cabbarlı, *Ermenistan'da...*, ss. 71-77; Muhalefet Partilerinden Hukuk Ülkesi Partisi Başkan adayı Artur Bagdasaryan, ölümle tehdit edildiğini söylemektedir. *Agos*, 08.02.2008.

Gürcü politik grupları, bunu Türkiye ile ilişkilerin gelişmesi maksadıyla desteklemektedir.

- Gürcistan, Ermenistan'ın sınıra bitişik kenti Lori'nin terörist faaliyetlerde kullanıldığı ve Javakheti'de meydana gelen bombalama olayları ile ilgili olarak rahatsızlığını beyan etmektedir.

- Gürcistan ile Türkiye arasındaki ticari ve askeri ilişkiler gelişmektedir. Gelecekte Azerbaycan, Türkiye ve Gürcistan Ermenistan'a karşı askeri-siyasi bir birliklilik kurabilir.

- Ermenistan ile İran arasında ciddi bir anlaşmazlık görülmemektedir. Ancak Azerbaycan'daki aşırı milliyetçilerden etkilenebilecek Güney Azerbaycan Türkleri, Ermenistan'ı kaygılandırmaktadır⁴⁷.

Ermenistan Cumhuriyetinin Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi, 07 Şubat 2008 tarihinde Cumhurbaşkanı Koçaryan tarafından onaylanmıştır. Çelişkilerle dolu olan belge istikametini bulamamış bir zihniyetin eseri gibi görünmektedir. Strateji belgesine göre, Ermenistan için en tehlikeli durumlardan biri Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan arasında gelişen ekonomik, ulaştırma ve askeri ilişkilerin gelişmesidir. İyi ve doğru ilişki kurmayı beceremeyen ve düşünmeyen Ermenistan, komşularının ilişkilerinin gelişmesini tehdit olarak algılamaktadır. Önemli sorunlardan biri de Karabağ'dır. Ancak yine yapıcı bir çözüm yerine kendi haklılığını savunmaktadır. Türkiye ile ilgili konularda Türkiyeyi suçlamakta ve anlaşmazlığın Türkiye kaynaklı olduğunu ileri sürmektedir.⁴⁸

Azerbaycan - Gürcistan - Türkiye - İsrail jeopolitik kutuplaşmasına karşı, İran - Ermenistan - Rusya - Yunanistan kutuplaşmasının olduğu düşünülmektedir. Ermenistan eski Dışişleri Bakanı Serj Serkisyan, askeri iş birliği yaptıkları ülkeler arasında Yunanistan'ın Rusya'dan sonra ikinci sırada geldiğini, iki ülke arasında askeri alanda ortak çıkarlar bulunduğunu ve bunu birbirlerinin yararına kullanabileceklerini söylemiştir⁴⁹. Bu dört devletin bir araya gelmesinin en temel nedenlerinden biri, Türkiye'nin Güney Kafkasya'daki etkinliğini engellemek ve Güney Kafkasya'daki gelişmelerde söz sahibi olmaktır. Yunanistan - Ermenistan yakınlaşmasının temelinde de tarafların Türkiye ile ikili ilişkilerinde yaşanan çıkar çatışmalarının yanı sıra, Türkiye'nin Arnavutluk ve Kosova'da askeri etkinli-

47 David Petrosyan, "Formation and Development of Armenian Armed Forces", <http://mdb.cast.ru/mdb/6-2002/dp/fdaaff?form=print>

48 Enver Ömür Polat, "Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi Üzerine Analitik bir İnceleme", Ankara: Ermeni Araştırmaları Dergisi, Sayı 26, Kasım 2007, ss. 111-132.

49 Süveyda Çıttır, Ermenistan....., s.128.

ğinin artması ve Türkiye - Azerbaycan ilişkileri olmuştur. Yunanistan ve Ermenistan askeri, siyasi ve ekonomik alanda birçok anlaşmaya imza atarak jeopolitik dayanışmayı günümüze kadar sürdürmüşlerdir⁵⁰. Bunun en önemli belirtisi, Ermenistan'ın Kosova'daki Yunanistan birliği içinde sembolik de olsa küçük bir birlikle iştirak etmesidir.

Ermenistan Devlet Başkanı Koçaryan, Nisan 2006 tarihinde AB ile yakın iş birliği için hazırladıklarını, ancak AB'ye katılmayı bir hedef olarak koymadıklarını belirtmiştir. Azerbaycan ile arasında oluşan Yukarı Karabağ Sorununun çözümü için bütün ümitler, AGİT faaliyetlerine bağlanmıştır. Ermenistan, AGİT Minsk grubunun çalışmalarını da Yukarı Karabağ Sorununun çözümsüzlüğü bağlamında kullanmaya devam etmektedir. Ayrıca Yukarı Karabağ'a Azerbaycan'ın yapacağı herhangi bir harekâtın kendisine yapılmış olarak kabul edeceğini bildirmiş ve bu şartlarda silahlı kuvvetlerini savunma amacıyla görevlendireceğini ifade etmiştir. Ermenistan dışında yaşayan Ermeniler, Ermenistan'ın dış politikasında olduğu kadar iç politikasında da etkilidir. Bunun en önemli göstergesi 1990 yılındaki Ermenistan'ın Bağımsızlık Bildirgesinin 11. maddesi ile Anayasasında bulunan maddelerdir. Ermenistan'da yaşayan Ermeniler ve Ermenistan dışında yaşayan Ermenilerin ortak değerlerinin Ermenistan'a yansması olumlu olarak değerlendirilebilir. Ancak Ermenistan'ın, bunu milli güç unsurlarına yansıtmakta yeterince başarılı olamadığı düşünülmektedir.

Ermenistan'ın Türk Dünyasına Karşı Hareketleri

Ermenistan'ın, Asılsız Soykırım İddiaları vasıtasıyla Türkiye'den nihai olarak tazminat ve toprak (sözde Batı Ermenistan) talepleri bulunmaktadır. Bu amaçlarını gerçekleştirmek için, konuyu siyasallaştırarak üçüncü ülke parlamentolarında Türkiye aleyhine kararlar çıkartmaya çalışmaktadır. İddialarını güçlendirmek için Türk dünyasından bilim adamlarını da etkilemeye çalışmakta ve Türkiye'deki arşivlerin kapalı olduğu propagandasını yaymaktadır.

Asılsız "Soykırım" İddialarıyla ilgili olarak Osmanlı coğrafyasında yaşamış diğer azınlıklara da soykırım yapıldığı konusunda işbirliği yapmaya başlamıştır. Bu konuda ayrılıkçı Kürtlerle de irtibat kurabilecekleri değerlendirilmektedir.

50 Cavid Veliev, "Yunanistan-Ermenistan Yakınlaşmasında Son Nokta", <http://www.tusam.net/makaleler.asp?id=766>, 25.12.2006.

Müslüman Türkiye'nin Hıristiyan bir devlete ambargo⁵¹ uygulayarak Hıristiyanları zor duruma düşürdüğü propagandasını yaymak suretiyle, Türkiye - Ermenistan sınırının açılması için uluslararası baskı oluşturmaya çalışmaktadır.

Türkiye ve Azerbaycan'ı çevrelemek amacıyla RF, İran, Suriye ve Yunanistan ile anlaşmalar yapmaktadır.

Azerbaycan Cumhuriyetine bağlı Karabağ özerk bölgesi dahil olmak üzere Azerbaycan'ın %20'si Ermenistan tarafından işgal edilmiş ve "Denizden Denize Ermenistan" ülküsünü gerçekleştirmek amacıyla bölgeyi terk etmemek için dünya kamuoyunu oyalamaktadır. Azerbaycan'ın işgal altındaki bölgeleri ile ilgili politikası için, Ermenistan dışında yaşayan Ermeniler vasıtasıyla Batı dünyasının, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) vasıtasıyla Rusya Federasyonu (RF)nun desteğini almaya devam etmektedir.

Ermenistan'ın, "Büyük Ermenistan" ülküsü kapsamında Nahçıvan ile ilgili talepleri de bulunmaktadır.

Gürcistan topraklarından Stalin tarafından sürülen Ahıska Türklerinin yaşadığı Javakheti bölgesinde bugün nüfus çoğunluğunun Ermeni olması nedeniyle, öncelikle otonomi, daha sonra bağımsızlık talebiyle Büyük Ermenistan ülküsünü sağlamaya çalışmaktadır. Bu nedenle vatanlarına dönmek isteyen Ahıskalıların dönüşünü engellemeye çalışmaktadır.

Ermenistan, topraklarındaki Türk kültür eserlerini yok etmeye çalışmasına rağmen, çevresindeki ülkelerde bulunan Ermeni kültür eserlerinin yok edildiğini iddia etmektedir.

Bize göre; Ermenistan, iç politikasında henüz denge sağlayamamış bir devlettir. Yolsuzluklar, adaletsizlik ve insan hakları ihlalleri güvenilirliğine gölge düşürmektedir. Komşularına karşı uyguladığı saldırgan dış politikasıyla, korku ve tedirginlik yaşamaktadır. Bu nedenle, Ermenistan dışında yaşayan Ermenilerin iç ve dış politikasını etkilemesi ve yönlendirmesine karşı koyamamaktadır.

Ermenistan'ın bir enerji koridoru olan Kafkasya'da bulunması, jeopolitik önemini artırmaktadır. Ancak Ermenistan, bu avantajını bölge ülkelerine uyguladığı tehdit politikası nedeniyle kullanamamaktadır.

51 Konu ile ilgili olarak bkz. Ömer Engin Lütem, "Kafkasların Yalnız Ülkesi:Ermenistan", *Stratejik Analiz*, Ankara: Cilt 8, Sayı 85, Mayıs 2007, ss. 37-40.

Askeri Değerler

Çeşitli tahminlere göre, Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan sınırı ve Yukarı Karabağ'da yaklaşık 5.000 asker bulunmaktaydı. 1990 yılında yapılan ilk iş, Ermenistan İç İşleri Bakanlığına bağlı 400 kişilik özel Alayın kurulmasıdır. 1991 yılı başında Alay, dört tabur kuvvetine ve 1.000 kişilik mevcuda çıkarılmıştır. Aynı zamanda gönüllülerden oluşan altı veya sekiz bölük asker Azerbaycan sınırında bulunmaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılması üzerine Ermenistan, eski Parlamento Savunma ve Güvenlik Komisyonu Başkanı Vazgen Sarkisian'ın görevlendirildiği Savunma Bakanlığını kurmuştur. Daha sonra Ermenistan, RF ve Bağımsız Devletler Topluluğu'nun politik ve askeri liderliğini kabul etmiştir. 1992 yılında RF, Ermenistan topraklarındaki üç motorize Tümen'den ikisini Erivan'a taşıyarak konuşlandırmıştır. Sovyet Silahlı Kuvvetlerinde görevli Tuğgeneral Norat Ter-Grigoryants, 1991-95 yılları arasında Savunma Bakanı birinci yardımcısı ve Genelkurmay Başkanı olarak silahlı kuvvetlerin gelişmesinde büyük katkıda bulunmuştur. Ermenistan Hava Kuvvetleri ise 1993 yılında kurulmuştur⁵².

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, eski Sovyetler Birliği Cumhuriyetlerinde konuşlanmış askerî üslerin ittifak devletleri arasında paylaşımını öngören ve 15 Mayıs 1992'de imzalanan Taşkent Anlaşması gereğince Ermenistan, Rusya Savunma Bakanlığı'nın Ermenistan'da konuşlanan 7. Muhafız Ordusu'na bağlı 16. ve 17. Tümenleri ile 250 tank, 220 zırhlı araç, 285 topçu sistemi, 100 savaş uçağı ve 50 saldırı helikopterini devralmıştır. Ermenistan, eski Sovyetler Birliği coğrafyasında kişi başına düşen millî gelire göre en yüksek savunma bütçesine sahiptir. Ermenistan'ın 2002 yılında askerî bütçesi 75 milyon, 2003 yılında 82 milyon Dolar olmuştur⁵³. 2004 yılında ise 98,5 milyon Dolar olarak gerçekleşmiştir⁵⁴. 2007 yılı itibarıyla Ermenistan Silahlı Kuvvetleri 48.160 personel ve 1.000 milisten oluşmaktadır⁵⁵.

Sovyetler Birliği döneminde Ermenistan'da, Kızıl Ordu'nun ihtiyacı olan askeri elektronik malzemenin yüzde 40'ının üretimi yapılmaktaydı. Bunlar, hava savunma otomatik kontrol sistemi (Razdanmash), hava savunması için bağımsız yakıt

52 David Petrosyan, "Formation...."

53 Hatem Cabbarlı, "Ermenistan Silahlı Kuvvetleri", 11.05.2006, <http://www.azsam.org/modules.php?name=News&file=article&sid=86>.

54 David Petrosyan, "Formation...."; Lilit Petrosyan, *Center For Defence Information*, 2007.

55 Lilit Petrosyan, *Center....*

sistemi (Armelektromash), çeşitli uzay sistemleri (Galaktika) ve hava savunma sistemlerinin elektronik parçaları (Elektron)dır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra üretim kapasitesi oldukça düşmüştür.

Ermenistan'ın savunma endüstrisi, 5.45 ve 7.62 mm. hafif silah mühimmatı, portatif anti tank lançeri, hafif havan ve mühimmatı üretebilmektedir. Silah sanayii gelişmektedir. Tank, zırhlı araç, hava savunma sistemleri ve hafif silahlarını onarma ve geliştirme imkânına sahiptir. Ayrıca Ermenistan, BDT Kolektif Güvenlik Anlaşması kapsamında Rus askeri malzemelerini fabrika fiyatı üzerinden tedarik edebilmektedir⁵⁶.

Sovyetler Birliği dağılmadan önce Ermenistan'da bulunan ve Rusya'ya terkedilen, Gümrü ve Erivan'daki iki askerî üssün hukuki statüsüne Ermenistan ve Rusya arasında 21 Ekim 1994'de imzalanan anlaşma ile açıklık getirilmiştir. Ermenistan, bu üsleri ulusal bağımsızlığının garantörleri olarak gördüğünden, bu konuda Rusya'ya sorun çıkarmamıştır. Bu konuda ikinci bir anlaşma da, 16 Mart 1995'de imzalanmıştır. Anlaşma gereğince, Gümrü'de bulunan 102. Rus askerî üssüne yaklaşık 4.300 kişiden oluşan bir birlik, 74 tank, 158 zırhlı araç, 84 roket, MİG-23 savaş uçağı filosu, hava savunma birlikleri ve S-300 roketleri konuşlandırılmıştır.

Batum 12. Rus Askerî Üssü ve Ahılkelek Üssünün boşaltılması kararından sonra, bu üslerdeki malzemelerin Ermenistan'daki 102. Rus Askerî Üssüne taşınması kararı alınmış ve 2008 yılı içerisinde tamamlanmıştır. 2005 yılı Ekim ayında Ermenistan Ordusu, Cumhurbaşkanı Koçaryan'ın "devam eden kardeşlik" anlayışı bağlamında sınırlarının korunması amacıyla, RF Birlikleri ile Ermenistan'da müşterek bir tatbikat yapmıştır⁵⁷. Ermenistan'da konuşlanan 102. Rus askerî üssü ve Ermenistan ordusu da sık sık ortak askerî tatbikat düzenlemektedir⁵⁸.

Ermenistan, 10 Şubat 1995'te "Kolektif Güvenlik Anlaşması'na Üye Devletler Arasında Kolektif Güvenlik Konsepti" adlı anlaşmayı kabul etmiş ve Kasım 1995'te bu anlaşmayı onaylamıştır. Ermenistan, BDT çerçevesinde "Hava Savunma Sistemi Koordinasyon Komitesi" ve "Askerî Teknik Komite" olmak üzere iki

56 David Petrosyan, "Formation....

57 http://ec.europa.eu/external_relations/armenia/intro/index.htm.

58 Sevante E. Cornell, Roger N. McDermott, William O'Malley, Vladimir Socor, S. Frederick Starr, *Regional Security in the South Caucasus: the Role of NATO*, Central Asia - Caucasus Institute, US, 2004, s.68; <http://www.azsam.org+/modules.php?name=News&file=article&sid=86>.

askerî organda temsil edilmektedir. İkili stratejik iş birliği kapsamında Ermenistan, RF ile 29 Ağustos 1997 tarihinde "Rusya Ermenistan Dostluk, İş Birliği ve Karşılıklı Yardım Anlaşması" nı imzalamıştır⁵⁹.

Ermenistan - İran ve Ermenistan - Türkiye sınırlarının Rusya Sınır Kuvvetleri Komutanlığı tarafından korunması hakkındaki anlaşma, Şubat 1992'de imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre, Ermenistan Sınır Kuvvetleri Komutanlığı'nda yaklaşık 1500 Rus subayı görev yapmaktadır. 2000 yılında ise Ermenistan ve Rusya arasında Gümrü'de konuşlanan Rus askerî üssünün gayrimenkulları ile birlikte karşılıksız olarak 25 yıllığına Rusya'nın kontrolüne verilmesini öngören bir anlaşma imzalanmıştır. Ermenistan, Rus sınır koruma kuvvetlerinin masraflarının % 30'unu karşılamaktadır. Anlaşmanın imzalanmasından sonra Rus basınında konu ile yapılan yorum ve değerlendirmelerde, Ermenistan sınırlarının BDT ve Rusya sınırları olduğu ifade edilmiştir.

Ermenistan ve Rusya arasında 27 Eylül 2000'de "Ortak Güvenliğin Sağlanması Açısından Ortak Askerî Birlikler/Güç Kullanılması Hakkında" anlaşma imzalanmıştır. Ermenistan ve Rusya, aralarındaki askerî işbirliğinin stratejik önemi olduğunu ve bölgede her iki devletin de siyasî ve askerî çıkarlarına hizmet ettiğini çeşitli vesilelerle dile getirmişlerdir⁶⁰. Ermenistan Savunma Eski Bakanı Serj Sargsyan, Trend Ajansı'na verdiği bir demeçte; "Ermenistan'da bulunan Rus askerî üslerinin varlığı bizim ulusal güvenliğimizin ayrılmaz bir parçasıdır" ifadesini kullanmıştır. Ermenistan, kendi topraklarında konuşlanan Rus askerî üslerini bir denge unsuru olarak görürken, Rusya, hem Kafkasya sınırlarının güvenliğinin korunması açısından, hem de bölgeyi kontrol etmek açısından askerî işbirliğinin önemini vurgulamaktadır.

18 yaşını tamamlamış her sağlam Ermeni genci, 18 ay askerlik yapmakla yükümlüdür⁶¹. 18 yaşından itibaren gönüllü askerlik hizmeti için de başvurulabilmektedir. 2005 yılında tahmini olarak askerliğe uygun erkek nüfus (18-49) 551,938 ve kadın nüfus (18-49) 656,493'dür. Yılda yaklaşık 30 bin Ermeni genci askerlik çağına ulaşmaktadır⁶².

1993-1994'de Ermenistan, Askeri Lise, Havaçılık Meslek Okulu, Yüksek Okul seviyesinde bir yıllık Subay kursu, Vazgen Sarkisian Askeri Okulu ve Silahlı Kuvvetler Eğitim Ünitelerini kurarak kendi eğitim sistemini geliştirmiştir. Askeri hizmet

59 David Petrosyan, "Formation...

60 Sevante E. Cornell, *Regional Security...*

61 <http://www.azsam.org/modules.php?name=News&file=article&sid=86>

62 *CIA World Factbook*, 15.05.2007.

ile gönüllülük hizmeti birleştirilmiştir. Askerlik 24 ay ve gönüllü hizmeti ise 3–15 yıllık sözleşmeli haline getirilmiştir⁶³. Subay olmak isteyen 14 - 16 yaşlarındaki gençler okuldan mezun olduktan sonra Rusya, Ukrayna, Beyaz Rusya, Yunanistan Savunma Bakanlığı ve Ermenistan Savunma Bakanlığı arasında imzalanmış anlaşmaya göre, bu ülkelerin askerî okullarında veya askerî akademilerinde eğitimlerine devam etmektedir⁶⁴.

Ermenistan, bağımsızlığını ilan ettikten hemen sonra BDT'ye (Bağımsız Devletler Topluluğu) üye olmuş, Rusya ile ekonomik, siyasî ve özellikle de askerî ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Ermenistan hem millî ordu kurarken hem de Azerbaycan topraklarının işgal edilmesinde Rusya'nın askerî ve siyasî desteğini almıştır⁶⁵.

Ermenistan, BDT'ye üye devletlerin Taşkent'te Mayıs 1992'de imzaladığı "Kolektif Güvenlik Örgütü"ne katılmış ve 7 Ekim 2002'de kabul edilen tüzük, Ermenistan Parlamentosu tarafından onaylamıştır. Üye devletlerarasında askerî-politik işbirliğini öngören BDT Devlet Başkanları Komitesi'nin kabul ettiği "BDT Entegre Çalışmalarının Genel Yönleri" adlı memorandum Ermenistan tarafından desteklenmiştir⁶⁶. Kolektif Güvenlik Örgütü, Ocak 2006 tarihinde yaptığı açıklamada "üye ülkelerden birisine yapılan saldırının diğer ülkelere de saldırılması anlamına gelir" maddesine göre, Azerbaycan'ın Ermenistan'a saldırmasının diğer örgüt üyelerine savaş ilan etmesi anlamına geleceğini bildirmiştir. Azerbaycan, söz konusu anlaşmayı imzalamamış ve Kolektif Güvenlik Örgütü'ne katılmamıştır.

11 Eylül saldırısı öncesi ABD, Ermenistan ile Azerbaycan arasında yaşanan sorundan dolayı silah satışı yapmamıştır. Ancak daha sonra terör ile mücadele kapsamında, Ermenistan'ın Irak'a asker göndermesi silah satışı imkânlarını açmıştır⁶⁷. Terörle mücadele konusunda Türkiye ile ilişkilerine gelince, Ermenistan'ın PKK terör örgütüne destek olduğu bazı yazarlarca iddia edilmeye başlamıştır.

Son yıllarda Ermenistan ile ABD arasında da yakınlaşmalar meydana gelmiştir ve bu kapsamda ABD, Ermenistan'a 2002 yılında 20 milyon Dolar askeri yardım yapmıştır. Ermenistan aynı zamanda Batı ile de askeri kurumlarını uygun hale getirmek istemektedir. Bu kapsamda, 2004 yılında NATO'nun "Individual Partnership Action Plan" dahilinde "Barış İçin Ortaklık (BİO) - Partnership for

63 David Petrosyan, "Formation...."

64 <http://www.azsam.org/modules.php?name=News&file=article&sid=86>; David Petrosyan, "Formation...."

65 http://ec.europa.eu/external_relations/armenia/intro/index.htm.

66 <http://www.azsam.org/modules.php?name=News&file=article&sid=86>.

67 Lilit Petrosyan, *Center....*

Peace (PfP)" programına katılmıştır⁶⁸. Ermenistan Devlet Başkanı Koçaryan, Nisan 2006 tarihinde yaptığı açıklamada Ermenistan'ın NATO'ya katılmayacağını, ancak güvenlik alanında NATO ile iş birliği içerisinde olacaklarını belirtmiştir. ABD'nin yaptığı 130 bin Dolar maddi yardımla Ermenistan'da kurulan Sınır Muhafız Kuvvetleri Eğitim Merkezi 22 Mart 2006 tarihinde açılmıştır. ABD, Ermenistan'a 1990 - 2007 yılları arasında toplam 42.922.000 Dolar askeri yardım yapmıştır⁶⁹.

Ermenistan'ın 2006 bütçesinde Savunma Bakanlığına ayrılan pay, 160 milyon Dolar'dır. Bu pay, 2004 bütçesinde 82 milyon Dolar, 2005 yılında ise yaklaşık 100 milyon Dolar civarındadır. Ayrıca Ermenistan Hükümeti, Gümrü'deki Shirak Havaalanının modernizasyonu için 67,5 milyon Dolar ödenek ayırmıştır. Ermenistan Savunma Bakanı Mikhael Harutyunyan'ın açıklamalarına göre Ermenistan'ın 2008 yılı savunma harcamaları ödeneği 2007 yılına göre yüzde 20 oranında artırılmıştır. Ermenistan, bütün olumsuzluklara rağmen silahlanmaya devam etmektedir⁷⁰.

Sonuç olarak, Ermenistan, yaşadığı savaş ortamı nedeniyle besleyebileceğinden daha büyük bir ordu kurmak zorunda kalmaktadır. Bu zaafiyetini biraz olsun giderebilmek için, güvenliğini işgalci gibi değerlendirebilecek başka bir devletin ellerine bırakmıştır. Bugün yararına işleyen mekanizmanın gelecekte nasıl bir fonksiyonu olacağı belli değildir.

Diğer Kültür Değerleri

Ermenistan'ın, kültürel değerler açısından her ne kadar Hıristiyan kültürüne yakın olduğu düşünülse de Batı Kültür Çevresinden daha çok Doğu Kültür Çevresine yakındır. Kabilecilik anlayışı, rüşvet, kan davaları gibi doğuya özgü değerler halen toplumdaki önemini sürdürmektedir. Bütün bunlara rağmen Ermenistan, Batı Kültür Çevresine girebilmek için çabalamaktadır. Bu durumda en belirleyici faktör Ermenistan Dışında Yaşayan Ermeniler olmaktadır.

Eski siyasal yapının uzantısı olarak, lider sultanı altında yaşamak alışkanlığından kurtulamamışlardır. Bağımsızlıktan bu yana yapılan siyasal seçimlerde hile iddiaları ve son seçim hariç olmak üzere bu durumu uluslararası örgütlerin de teyit

68 http://ec.europa.eu/external_relations/armenia/intro/index.htm.

69 Lilit Petrosyan, *Center*.....

70 Yıldız Deveci Bozkuş, "Ermenistan Silahlanmaya Devam Ediyor", *Stratejik Analiz*, Ankara: Eylül 2007, ss. 16-17.

etmesi, henüz demokratikleşmenin gerçekleşmediğinin en önemli göstergesidir. Ayrıca sonucu ve kaybetmeyi kabullenememe, Ermenilerin artık gelenekselleşen redhişçi karakterini de beslemektedir. Parlamento baskını, medya ve siyasi parti mensuplarına yapılan suikastler artık sık rastlanabilir hale gelmiştir.

Soykırım iddialarının, halka dehşet hisleriyle anlatılması ve küçük yaştan itibaren zorunlu bir eğitim olarak algılanması travmatik bir toplumun yaratılmasına yol açmıştır. Her ne kadar toplumu bütünleyici bir etkisi olsa da bireysel ve kurumsal açılımda üçüncü kişi ve kurumların istismarına neden olmaktadır. Ermeniler açısından başarı olarak görünse de son karar aşamasında tarih boyunca görüldüğü üzere, Ermeniler yine yalnız bırakılmakta ve kendilerini koruma güdüsünün pasifize edilmesine neden olmaktadır. Bu durumdan da en çok Ermeniler zarar görmektedir.

Coğrafyanın psikolojik etkisi (Jeopsikoloji) değerlendirilirken, tarih boyunca azınlık olarak yaşadıkları coğrafyaya sahip olma duygusunun, mili bilinci kaybetme ve yok olma korkusundan kaynaklandığı düşünülebilir. Çünkü içinde yaşadıkları her topluma kolayca uyum sağlamaları ve asimile olmaları bu korkuyu yaratmıştır. Bu korku, Ermeni toplumunun ve Ermenistanın komşularından “derin ve sürekli” bir korku duymasına da neden olmuştur⁷¹. Ermenilerin, varlıklarının amacı haline gelen Ermeni Davası (Hay Dat) olduğu taktirde (her ne kadar modern bilim varsayımlar üzerine değerlendirme yapmasa da) üç denize (Hazar-Karadeniz-Akdeniz) bağlı Büyük Ermenistan topraklarını, hangi nüfus ve teşkilat ile yöneteceklerini düşünmeleri gerekmektedir. Çünkü, geleneksel bir devlet tecrübelerinin olmaması nedeniyle bugünkü küçük Ermenistan devletinde bile idari, siyasi ve ekonomik sorunlar yaşanmaktadır.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen din olgusu, bir noktada Ermenilerin ekonomik ve siyasal anlamda desteklenmesi için bir sebep gibi görünmektedir. Ermenistan da iki Müslüman komşusuyla yaşadığı olumsuzlukları, “Hıristiyanlara ambargo uygulanması” söylemiyle aşmaya çalışmaktadır. Ancak tarih göstermiştir ki, ticaret kapitalizminin kuralları din olgusundan baskın çıkmaktadır.

Kafkasya bölgesinin bağımsızlık fenomeni, henüz olgunlaşmadığından bölge ülkeleri tarafından da sindirilememiştir.

71 Ramil Memmedov, “Güney Kafkasya'nın Güvenlik Sorunları ve NATO”, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2003, ss. 26-27.

Kısaca; Batı Kültür Çevresi ile Doğu Kültür Çevresi arasında bulunan Ermenistan, özellikle Ermenistan dışında yaşayan Ermenilerin kültürel çatışmasını aşmak durumundadır. Henüz milli bilinç açısından küresel olarak homojen bir Ermenilikten bahsetmek mümkün değildir. Milliyetçilik anlayışı, neo-milliyetçilik ile geleneksel milliyetçilik arasında sıkışmış durumdadır. Bu durum, küresel güçler tarafından yumuşak güç uygulaması yapılan Ermenistan'ın kültürel yapısını da etkileyebilecektir. Bu konuda yumuşak geçişin sağlanmasının, çıkarılan çifte vatandaşlık yasası ile bir noktaya kadar başarılabilme ihtimali bulunmaktadır. Gelecekte Ermenistan'ın sonu, kültürel sömürgeleşmeye de gidebilecektir.

Ermenistan'ın Jeopolitiğin Zaman Unsuru Kapsamında Değerlendirilmesi

Ermenistan, bugün Atlantikçilik ve Avrasyacılık görüşlerinin arasında sıkışmış durumdadır⁷². Tek kutuplu dünya düzeninin kaos ortamında yönünü bulmaya çalışmaktadır. Ortamın değişmeden devam etmesi halinde Ermenistan, kararsız vaziyetini devam ettirmeyi başarabilecektir. Yukarıda bahsedilen görüşler dünyada bir kutuplaşmanın oluşumuna neden olduğu taktirde, Ermenistan için zor dönem başlayacak ve bir tarafı seçmek zorunda kalabilecektir.

Teoriler Açısından Ermenistan

Kafkasya'nın, McKinder'in Kara Hâkimiyet Teorisine göre Heartland'da bulunması, dolayısıyla Ermenistan'ın da aynı konuma sahip olmasına neden olmaktadır. Bütünün bir parçası olan bu coğrafya, Spikeman'ın Kenar Kuşak Teorisine göre de Rimland sınırında bulunmaktadır. Ancak bugün değişen değerler bağlamında, Kafkasya'nın Avrupa'nın etki alanında bulunmasından dolayı yeniden bir değerlendirme yapılmasını gerektirmektedir. Bu özellik ve her iki jeopolitik teori açısından da eş değerde bulunan Ermenistan'ın, hâlihazırdaki konumunu uzun yıllar daha koruyacağı düşünülmektedir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra yeniden tanımlanan Mahan'ın "emperyalist doktrin ve çevreleme stratejisi (Deniz Hâkimiyet Teorisi)"nin ABD tarafından tekrar uygulamaya konulduğu, bazı yazarlar tarafından iddia edilmektedir⁷³. Çünkü ABD'nin varlığının dayandırıldığı global stratejinin çekirdeğini, denizler

72 Aleksandr Dugin, *Rus Jeopolitiği, Avrasyacı Yaklaşım*, 3. b. İstanbul: Küre Yay., 2004, ss. 366-370.

73 Nejat Tarakçı, *Sömürgecilikten 21. Yüzyıla Deniz Gücü Mücadelesi, Denizci Stratejinin Tarihi Analizi*, İstanbul: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yay., 2005, s. 21; ABD, geleneksel olarak ileri stratejiyi kullanmaktadır. Yani denizdeki gemilerinin diğer kıtalara ulaşmasını sağlamaya çalışmaktadırlar. Bu durum, potansiyel düşmanın savaşı ABD sahillerine getirmeden savaşın kabul edilmesidir. Nejat Tarakçı, *Sömürgecilikten...*, s. 401.

ve deniz kuvvetleri teşkil etmektedir⁷⁴. ABD Deniz Kuvvetlerinin giremediği tek deniz olan Karadeniz'e yüklenen Geniş Karadeniz tanımlamaları ve Hazar havzasına verilen önem, bu iddianın kanıtları olsa gerek. Bu kapsamda, Karadeniz'de ve Hazar'da kontrolü sağlayarak çevreleme stratejisini geliştirmek isteyen ABD için Kafkasyadaki her devlet, aynı derecede önemli olmalıdır. Ermenistan da bu kapsamda merkezi devlet konumuna yükselmektedir.

Brzezinski'nin "Avrasya Balkanları" olarak tanımladığı bölgede bulunan Ermenistan'ın milliyetçiliği, hem yayılmacı hem de yoğun olma eğilimindedir ve dış çatışmalar, refah karşısında tehdit teşkil etmektedir. Bölgede etkin olacak devletler de Rusya, Türkiye ve İran'dır⁷⁵. Gelecekte bölgedeki olası bir istikrar oluşumunda bu üç devletin insiyatifi göz ardı edilemez ve dışlamak büyük bir eksiklik olacaktır.

Bugünlerde önemi gittikçe artan Karadeniz - Hazar - Orta Asya hattında "Eksen Ülkeler Stratejisi"ne göre eksen ülke durumundaki Türkiye'nin pozisyonu, genişleyerek Kafkasya'yı da içine alacak şekilde değişme ihtimalini doğurabilir. Enerji kaynakları ve enerji ulaşım yolları, mutlaka yeni ve çeşitli stratejilerin üretilmesine yol açacaktır.

Aslında hidrokarbon yataklarını ve ulaşım hatlarını kontrol etmek demek olan "Yeni Dünya Düzeni"ne göre Ermenistan, hidrokarbon yataklarına sahip olmasa da ulaştırma hatları üzerinde bulunması dolayısıyla değerini artırmaktadır. Huntington'un Medeniyetler Çatışması kavramına göre Slav-Ortodoks grupta yer alması gerekmesine rağmen, Batı kamuoyundaki etkisi ve tercihi, Ermenistan'ın konumunu belirleyen en önemli faktör olacaktır.

Soğuk Savaş'ın sona ermesi, Uluslararası İlişkiler Teorilerinde de yeni açılımlara neden olmuştur. Çok kutuplu dünyanın güvenli ortamından, başarılı olacağı meçhul tek kutuplu dünyanın karmaşa ve "anarşi" ortamına geçiş yapılmıştır. Bu ortamda "korku" nun ağırlık basmasına neden olunmuş ve özellikle Kafkasya'da "bir devlet diğerleri üzerinde ne kadar fazla askeri avantaja sahipse, o kadar güvenlik sahibidir." düşüncesi ağır basmaya başlamıştır. Bunun sonucunda, silahlanma ve askeri ittifaklara yönelim meydana gelmiştir. Bugün Ermenistan, hem güvenliğini sağlama güdüsüyle silahlanmakta ve besleyemeyeceği büyüklükte bir askeri gücü buldurmaya çalışmakta, hem de güvenliğini başka devletlerin ipoteği altına bırakmak zorunluluğu hissetmektedir⁷⁶.

74 Nejat Tarakçı, *Sömürgecilikten...*, s. 405.

75 Zibigniew Brzezinski, *Büyük Satranç Tahtası*, İstanbul: Sabah kitapları, 1998, ss. 112-134.

76 Çiğdem Şahin, "Güvenlikleştirme: Soğuk Savaş Sonrasında Türkiye Örneğinde Yeni Bir Güvenlik Analizi", ya-

Buzan'ın Güvenlik Kompleksi Teorisine göre, bölgesel alt sistemlerin varlığı kabul edilmekte ve bu alt sistemleri oluşturan devletler, coğrafi olarak birbirine yakın bulunmaktadır. Sistemdeki karşılıklı güvenin parçaları olan devletler için politik ve askeri tehdit unsuru, yakın mesafelerde uzak mesafelere nazaran daha çok güvensizlik yaratmaktadır. Bu nedenledir ki Ermenistan, ülke topraklarını başka bir devletin güvenlik sınırı olarak onaylamak veya güvenliğinin üzerini başka bir gücün "örtme"sini kabullenmek zorunda kalmıştır⁷⁷.

Sonuç

Sıradan bir vatandaş için, bir ülkenin jeopolitik önemini kavrayabilmek maksadıyla uygulanabilecek en pratik yöntem, o ülkenin uğradığı saldırılar ve imzaladığı uluslararası anlaşmaların değerini anlamaktır. Ancak bu basit yöntemin aksine Ermenistan, jeopolitik ve jeostratejik önemine rağmen saldırıya uğrayan değil saldıran devlet konumundadır. Bunun en temel nedeni, tutacağı taraf konusunda kararsız kaldığı izlenimini vererek zafiyetlerini küresel güçlerin desteği ile kapatmayı becerebilmesidir. Ermenistan, jeopolitik ve jeostratejik öneminin farkındadır ve jeoekonomisi açısından taşıdığı zafiyeti, jeokültürel açıdan kapatmaya çalışmaktadır. İran ile ilişkileri ise, Azerbaycan'ın idealist faaliyetlerinden ve Küresel güçlerin İran'ı yalnız bırakma politikalarına karşılık İran'ın Ermenistan'a yaklaşmasının sonucunda gelişen ilişkilerdir. Ermenistan, Atlantikçilik ve Avrasyacılık anlayışlarının kesiştiği ve çatıştığı en önemli coğrafyayı temsil etmektedir. Küresel güçlerin Ermenistan'da ulaşabilecekleri başarı kendilerine büyük avantaj sağlayacaktır.

Nüfusun azalması Ermenistan için stratejik bir sorun oluşturmaktadır. Ayrıca milli güç unsurlarını da zayıflatmaktadır. Nüfusu ve dolayısıyla askeri gücü, Ermenistan'ın tek başına Kafkasya'nın sorunlu ortamında bugün sürdürdüğü politikaları devam ettirmesini sağlayamayacaktır. Askeri ittifaklara ve sürdürülebilir ortaklıklara mahkûm bir devlet olmaktan kurtulamayacak olan Ermenistan, ekonomik özgürlüğünü de kazanamayınca modern bir sömürge haline dönüşmeye başlayacaktır. Bugün en hayati kaynakları ve ticari işletmelerini zaten elinden çıkarmak zorunda kalmıştır. Yakın gelecekte milli kimliği ve kültürü de tehdit altına girebilecektir. Ayrıca Asılsız Soykırım İddialarının, halka dehşet hisleriyle anlatılması ve küçük yaştan itibaren zorunlu bir eğitim olarak algılanması travmatik bir toplumun yaratılmasına yol açmıştır.

yrılanmamış yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi, 2004, 2. Bölüm, s.53.

77 Çiğdem Şahin, Güvenikleştirme..., ss. 86-92.

Ermenistan dışında yaşayan Ermeniler, Ermenistan'ın dış politikasında olduğu kadar iç politikasında da etkili olmakta ve Ermenistan'ın geleceğindeki belirsizliği önemsememektedir. Ermenistan, iç politikasında henüz denge sağlayamamış bir devlettir. Yolsuzluklar, adaletsizlik ve insan hakları ihlalleri güvenilirliğine gölge düşürmektedir. Komşularına karşı uyguladığı saldırgan dış politikasıyla, korku ve tedirginlik yaşamaktadır. Bu nedenle, Ermenistan dışında yaşayan Ermenilerin iç ve dış politikasını etkilemesi ve yönlendirmesine karşı koyamamaktadır.

Ekonomisinin büyümesine rağmen yoksulluk had safhada devam etmektedir. Ürünlerini pazarlara taşımakta da güçlük çekmektedir. Doğu ve Batı istikametlerini kullanamaması ve denize kıyısı olmaması, içine kapanık bir durum yaratmaktadır. Uyguladığı yanlış politikalar nedeniyle stratejik kurumlarını da güçlü devletlere kaptırmıştır.

Ermenistan'ın, komşularından Türkiye ve Azerbaycan ile diplomatik ilişkisi bulunmamaktadır. Bu eksikliğini, sözde "soykırım" iddiaları ve abluka iddiaları ile Batılı devletleri etkileyerek gidermeye çalışmaktadır. Bugün, dünyada birçok ülkede Ermeni azınlık bulunmakta ve Ermenistan bu durumu etkili olarak kullanabilmektedir. Türkiye'den bakıldığında Ermenistan'ın, dünyada ve özellikle Türkiye'ye çevre ülkelerde aleyhte faaliyetler içinde olduğu görülmektedir. Türkiye'nin stratejik çevrelemesine aynı şekilde cevap vermeye çalışmakta, kısıtlı olarak da olsa başarılı olduğu anlaşılmaktadır.

Çatışma halinde olduğu Azerbaycan'ın son yıllarda hidrokarbon ürünlerinden kazandığı parayı ordu kurmaya ve silahlanmaya ayırması, Ermenistan'ın bölgede kendisini "güvenliksiz" hissetmesine neden olmaktadır. İki ülke yöneticileri rasyonel davranmazlar veya uluslararası barış yapıcı/koruyucular iki devlet arasındaki sorunu çözmezlerse Kafkasya'nın hassasiyeti artacak ve bölgesel belki de küresel barış aksayabilecektir.

Ermenistan'ın geleceği, Türkiye ile ilişkilerine bağlı olacaktır. Ermenistan'ın, bir an önce Türkiye ile ilişkilerini düzeltmesi kendisi için hayatiyet taşımaktadır. Türkiye ile ilişkilerini normalleştirilmesi, Kafkasya'nın da huzuruna olumlu etki edecektir. NATO ve AB ile ilişkilerinin gelişmesi de Türkiye'ye bağlıdır.

Jeopolitik analiz göstermiştir ki; Ermenistan, bugünkü şartlarda bölgede tam bağımsız bir devlet olarak yaşama imkânlarına sahip değildir. Gerek iç yapısı ve gerekse dış politikası açısından, daima birilerine muhtaç olacak ve olmaya mahkûmdur. Bulunduğu coğrafyanın etkisi ile hedef ülke konumunu koruya-

caktır. Ermenistan'ın, yakın bir gelecekte varolan jeopolitik avantajlarını kullanmayı başarabilmesi olası değildir. Zamanla mevcut avantajlarını kaybetmesi de mümkün görünmektedir. Yakın gelecekte de yeni avantajlar yaratması mümkün değildir.

Türkiye için Öneri:

Jeopolitik olarak; Kafkaslar, Anadolu, Basra Körfezi ve Doğu Akdeniz bölgelerini kapsayan hinterland ile, jeoekonomik olarak ise; Hazar bölgesi hidrokarbon ürünleri, Anadolu'nun kaynakları ve Irak petroleri bir bütünlük arz etmektedir. Bu jeopolitik ve jeoekonomik bölgelerdeki gelişmeler birbirlerinden soyutlanmaz.

Türkiye için hidrokarbon geçiş istikametlerinin getireceği ekonomik imkânlar kadar, ilgi ve etki alanları üzerinde siyasi nüfuz sahibi olmak açısından da Kafkasya son derece değerlidir. Hızlı büyümenin gerektirdiği enerjinin temini için çevredeki kaynaklardan optimum düzeyde yararlanırken, hidrokarbon zengini ülkelerin kaynaklarının dünya pazarlarına ulaştırılmasından doğacak ve bir enerji köprüsü / terminali olmaktan sağlanacak ekonomik ve politik avantajları jeopolitik ve jeostratejik kazanca dönüştürmek gereklidir. Bunu başarabilmek için de Kafkasya'da etkin olmak önemli hedeflerden biridir. Bu kapsamda Ermenistan'ın jeopolitik etkisinin olumlu yönde kullanılması için çaba gösterilmelidir.

Bunun için Devlet destekli "Devlet Dışı Organizasyonlar (NGO)" teşkil edilerek, Türkiye'nin bölgedeki ağırlığının artmasına imkân veren bir siyasi ortam yaratılmalıdır. Bölgesel bir güç olarak Türkiye, Kafkasya'da ikinci derecede politikalar uygulamamalı, sorumluluklarından vazgeçmemeli, girişimlerde bulunmalı ve aktif politika uygulamak için beklememeli, dış politikada öngörülü (proaktif) yaklaşımlar sergilemelidir. Ermenistan'ı Türkiye'ye bağımlı hale getirebilecek coğrafi, ekonomik, askeri ve siyasi gücün mevcudiyetinden hareketle ilişkiler kontrollü bir şekilde geliştirilmelidir.

FRANSIZ ARŞİV BELGELERİ İŞİĞİNDA FRANSIZ DOĞU LEJYONU'NUN KURULUŞU VE FAALİYETLERİ (KASIM 1917-NISAN 1918)

Mustafa Serdar PALABIYIK

Araştırma Görevlisi
ODTÜ Uluslararası İlişkiler Bölümü
pserdar@metu.edu.tr

Öz: Bu makale Doğu Lejyonu'nun kuruluşu ve faaliyetleri ile ilgili olarak kaleme alınan bir dizi makalenin dördüncüsüdür ve 1917 yılının Kasım ayından 1918 yılının Mart ayına kadar geçen dönemde Lejyon'un yapısında meydana gelen değişiklikler ve Lejyon hakkındaki tartışmaları ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu dönemde Lejyon halen saldırıya hazır bir birlik imajı vermekten uzak, askere alım sistemini ve kurumsal yapısını oluşturamamış bir görüntü arz etmektedir. Bunun yanı sıra, 1917 yılının son ayları ile 1918 yılının ilk ayları Lejyon'u oluşturan iki ana topluluk olan Ermeniler ve Suriyeliler arasındaki çatışmaların su yüzüne çıkmaya devam ettiği, Amerika kıtasından yapılan gönüllü sevkiyatlarının aksadığı ve Lejyon'a bazı önemli Ermenilerin katılımı ile ilgili sorun yaşandığı bir dönem olmuştur. Kısacası bu makale Fransız arşiv belgelerinden yararlanarak adı geçen dönemde Doğu Lejyonu ile ilgili gelişmeleri analiz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Lejyonu, Ermeniler, Suriyeliler, Mouchégh Seropyan, Güney Amerika

Abstract: This article is the fourth one of a series of articles regarding the establishment and activities of the Eastern Legion and intends to examine the changes in the structure of the Legion and the debates about the composition and activities of it between November 1917 and March 1918. In this period, the Legion was still far away to be perceived as a battalion ready to attack, since its recruitment system as well as its institutional structure had not been well established yet. What is more, between the last months of 1917 and first months of 1918, disputes between Armenian and Syrian components of the Legion continued; recruitments from Latin America had been disrupted due to several problems; and because of some prominent Armenians' demand to participate the Legion, there emerged significant debates. In sum, this article analyzes developments regarding the Eastern Legion in the aforementioned period through French archival documents.

Key Words: Eastern Legion, Armenians, Syrians, Mouchégh Seropyan, Latin America.

Giriş

Bu makale Doğu Lejyonu'nun kuruluşu ve faaliyetleri ile ilgili olarak kaleme alınan bir dizi makalenin dördüncüsüdür ve 1917 yılının Kasım ayından 1918 yılının Mart ayına kadar geçen dönemde Lejyon'un yapısında meydana gelen değişiklikler ve Lejyon hakkındaki tartışmaları ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu dönemde Lejyon halen saldırıya hazır bir birlik imajı vermekten uzak, askere alım sistemini ve kurumsal yapısını oluşturamamış bir görüntü arz etmektedir. Bunun yanı sıra, 1917 yılının son ayları ile 1918 yılının ilk ayları Lejyon'u oluşturan iki ana topluluk olan Ermeniler ve Suriyeliler arasındaki çatışmaların su yüzüne çıkmaya devam ettiği, Amerika kıtasından yapılan gönüllü sevkiyatlarının aksadığı ve Lejyon'a bazı önemli Ermenilerin katılımı ile ilgili sorun yaşandığı bir dönem olmuştur.

Bu makale temel olarak dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Doğu Lejyonu ile ilgili gelişmeler kısaca özetlenecek ve özellikle Suriyeli gönüllülerin Doğu Lejyonu'nun Monarga'daki kampında nasıl ikinci plana itildiği incelenecektir. İkinci bölümde makalenin kapsadığı dönemde Amerika'dan yapılan gönüllü sevkiyatları ve bu sevkiyatlar sırasında yaşanan sorunlar analiz edildikten sonra üçüncü bölümde Lejyon'un mali ve idari sorunları üzerinde durulacaktır. Son bölümde ise Doğu Lejyonu'na katılmak isteyen önemli bazı Ermenilerin Fransa Savaş Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı arasında nasıl bir sorun haline geldiği incelenecektir.

Bu serinin diğer makalelerinde olduğu gibi bu makale de Fransız Devlet Arşivleri'nden temin edilen belgelere dayandırılmaktadır. Bu belgeler otantik arşiv belgeleri olup, gerek dönemin genel havasını yansıtmaması, gerekse Fransızların Ermenileri ve Suriyelileri nasıl algıladıklarını ortaya koyması açısından son derece önemlidir. Bu belgeler son derece tarafsız bir biçimde akademik bir üslup ve sosyal bilim metodolojisi kullanılarak incelenmiş ve sonuçları büyük ölçüde yorumsuz bir biçimde makalede yer almıştır. Ermeni sorunu üzerine gerek Batı'da gerekse Türkiye'de yazılan birçok eserde maalesef bilimsellik ve tarafsızlık geri plana atılmakta bu da konunun tüm boyutlarıyla analiz edilmesini imkânsız hale getirmektedir. Bu önemli problemden mümkün olduğunca uzaklaşabilmek için arşiv belgeleri ilk elden kaynaklar olması sebebiyle araştırmacıya temel malzemeyi sağlamaktadır. Kısacası bu makalede de yalnızca bu temel malzemeden yararlanılmış ve Doğu Lejyonu'nu ile ilgili 1917 Kasım'ından 1918 Nisan'ına kadar geçen dönemde yaşanan gelişmeler sosyal bilim metodolojisinin izin verdiği ölçüde tarafsız bir biçimde ortaya konmuştur.

1. Doğu Lejyonu İle İlgili Gelişmeler

Daha önce belirtildiği üzere Doğu Lejyonu'nun Famagusta'daki kamplarında Ermeniler ve Suriyeliler arasında bazı sürtüşmelerin yaşandığı, Suriyelilerin askeri kapasitelerinin düşük olduğu, bununla beraber itaatsizlikleri ile de kamp yöneticilerini, özellikle de kampın kumandanı Kumandan Romieu'yu zor durumda bıraktıkları bizzat Romieu'nun Savaş Bakanlığı'na göndermiş olduğu telgraflardan anlaşılmıştı. Kampın Fransız subayları da Ermenilerin Suriyeliler ile karşılaştırıldığında daha bilinçli ve daha cesur askerler olarak nitelendirmişlerdi. Hatta Suriyeli askerlerin yeteneksizliklerinden o kadar şikâyet etmeye başlamışları ki, bir ara kamptaki Suriyeli birliklerin dağıtılması bile gündeme gelmişti.¹

Bütün bu şikâyetler üzerine 5 Aralık 1917 tarihli gizli bir telgrafla Savaş Bakanlığı bu şikâyetleri değerlendirmekle beraber Kumandan Romieu'nun Suriyelilerin Lejyon'dan çıkartılması talebini reddetmiştir. 16 Kasım'da Paul Painlevé'nin yerine Başbakan ve Savaş Bakanı olarak atanan George Clemenceau² tarafından, Bakanlığın Afrika Bölümü'nün Şefi General Alby imzasıyla gönderilen bu telgrafta, Kumandan Romieu'dan ne olursa olsun Lejyon'a o güne kadar dâhil edilen ve o günden sonra da dâhil edilecek olan Suriyelilerin Lejyon'dan çıkartılmamasını istemiştir. Bununla beraber, Suriyelilere sabır ve iyi niyetle muamele edilerek disiplinlerinin sağlanması ve subayların da Suriyeli birliklerden "mümkün olan en fazla randımanı" alacak şekilde çaba harcamaları da Bakanlığın talepleri arasındadır.³ Ayrıca telgrafta Suriyeli birliklerin muhafazasının siyasi bir önemi haiz olduğu da belirtilmektedir. Kısacası zaten asker toplama sürecinde sıkıntısı olan Fransa'nın Suriyeli gönüllüleri harcama lüksü yoktur. Her ne kadar kendileri hakkında ciddi şikâyetler bulunsa da Doğu Lejyonu'nun operasyonel hale gelmesi için asker niteliğinin olmasa da sayısının belli bir seviyenin üzerinde olması şarttır.

Nitekim Doğu Lejyonu'nun asker sayısının arttırılması için girişimler 1918 yı-

1 Mustafa Serdar Palabıyık, "Fransız Arşiv Belgeleri Işığında Fransız Doğu Lejyonu'nun Kuruluşu ve Faaliyetleri (Temmuz-Kasım 2007)", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 25, 2007, ss. 116-117.

2 Georges Benjamin Clemenceau (1841-1929): Fransız Devlet Adamı. 1906-1909 ve 1917-1920 yılları arasında Fransa Başbakanlığı görevinde bulundu. Aslen tıp doktoru olan Clemenceau 1870-71 Prusya-Fransa savaşının ardından Fransa Ulusal Meclisi'ne girmiş ve Paris Komününde önemli rol oynamıştır. İçişleri ve Adalet Bakanlıkları da yapmış olan politikacı Birinci Dünya Savaşı sırasında büyük bir hızla değişen hükümetlerin ardından savaşın son yıllarında Fransız siyasetine istikrar getirmiştir.

3 Konsey Başkanı ve Savaş Bakanı George Clemenceau'dan Kumandan Romieu'ya gizli telgraf, 5 Aralık 1917, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Légion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 58.

lının ilk günlerinde de sürmüştür. 2 Ocak 1918 tarihinde Clemenceau Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'a⁴ gönderdiği bir yazıda kendisine iletilen ilginç bir tekliften bahsetmektedir. Buna göre Filistin'de bulunan Fransız ordusuna bağlı bir birliğin – ki bu birlik Suriyeli gönüllülerden oluşmaktadır – Kıbrıs'taki Doğu Lejyonu'nun Suriyelilerden oluşan birliklerine eklenmesi teklif edilmiştir. Clamencau bu hususta Kumandan Romieu'nun da olumlu görüş bildirdiğini belirtmektedir; böylelikle bu birliğin Kıbrıs'taki üsse nakledilmesi kararlaştırılmıştır.⁵ Bu durum Doğu Lejyonu'nda Ermeniler ve Suriyeliler arasındaki çatışmaların daha da artmasına yol açacaktır.

Bu arada 1917 sonlarında Kumandan Romieu'nun Fransa'nın Atina askeri ataşesi olarak atanması konusunda bir girişimde bulunulduğu anlaşılmaktadır. 13 Ocak'ta Başbakan ve Savaş Bakanı tarafından Fransa'nın Atina'daki askeri misyon şefine gönderilen gizli bir telgrafta Kumandan Romieu'nun Kıbrıs'taki Doğu Lejyonu'nun başında kalmasının gerekliliği vurgulanmakta ve Atina Askeri Ataşesi olarak atanmasının mümkün olmadığı dile getirilmektedir.⁶ Bu göreve başka bir subayın getirilmesi tavsiye edilmektedir. Fransız komuta kademesi ve Başbakanlığın yanı sıra Savaş Bakanlığı görevini de yürüten Clemenceau Lejyon'un kuruluşundan bu yana yönetimini üstlenen bu değerli subayın Atina askeri ataşeliği gibi pasif bir göreve getirilmesine karşı çıkmaktadır. Kumandan Romieu hakkında böyle bir girişimin neden başlatıldığı konusunda arşiv belgeleri sessiz kalmaktadır; ancak oldukça sivri çıkışları olan ve görüşlerini son derece net ifade eden bu subayın üslubunun Savaş Bakanlığı'nın bazı yetkilileri tarafından hoş karşılanmadığı anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak 1917 Kasım'ından 1918 Şubat'ına kadar geçen sürede Doğu Lejyonu ile ilgili olarak Lejyon'da görev yapacak askerlerin sayısının artırılması ve Suriyeli birliklerin eğitimine özen gösterilmesi kararlaştırılmış, Lejyon'un yönetimi ise Kumandan Romieu'da bırakılmıştır.

4 Stéphen Pichon (1857-1933): Fransız Devlet Adamı: 1906-1920 yılları arasında birçok hükümette Dışişleri Bakanı olarak görev yapan Pichon özellikle Clemenceau'nun güvendiği bir siyasetçiydi. 1917-1920 yılları arasındaki Clemenceau hükümetinde de Dışişleri Bakanı olarak görev yapan tecrübeli devlet adamı 1919 yılında toplanan Paris Barış Konferansı'nda da önemli bir rol oynamıştır.

5 Konsey Başkanı ve Savaş Bakanı George Clemenceau'dan Dışişleri Bakanı Stephen Pichon'a yazı, 2 Ocak 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 71.

6 Konsey Başkanı ve Savaş Bakanı George Clamencau'nun makamından Gramat imzasıyla Atina'daki Fransız Askeri Misyon Şefi'ne gönderilen gizli telgraf, 13 Ocak 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 85.

2. Güney Amerika'dan Gönüllü Sevkiyatları

Temelde Osmanlı Ermenilerinden ve Suriyeli Hıristiyan Araplardan oluşturulması planlanan Doğu Lejyonu'na Osmanlı hâkimiyetindeki topraklardan katılım belli bir seviyeyi aşamayınca Fransız Savaş Bakanlığı Kuzey ve Güney Amerika'da yaşayan Ermeni ve Suriyeli topluluklara yönelmiş ve bu topluluklardan gönüllü asker toplama arayışına girmişti. Bu topluluklar 19. yüzyılın ortalarından bu yana Osmanlı topraklarından Amerika'ya çalışmak için göç eden Ermenilerin oluşturduğu topluluklardı ve özellikle Ermenilerde ulusal bilinç oldukça yoğundu. Güney Amerika'da dağınık topluluklar halinde yaşayan Suriyelilere gelince, ortak bir ülkü çerçevesinde toplanma Ermenilerle karşılaştırıldığında çok düşüktü. İşte Fransız Savaş Bakanlığı'nın yapmaya çalıştığı da bölgeye iki tanınmış Suriyeli delege göndererek Suriyelileri Fransız bayrağı altında çarpışmaya ve "ortak düşman" olan Osmanlı Devleti'ne karşı beraber mücadele etmeye sevk etmek olmuştu. Bunun için yoğun bir propaganda programı tatbik edilmiş, bu da Yeni Dünya'dan Fransa'ya gönüllü sevkiyatının başlamasına yol açmıştı.

Bu makalenin incelediği dönem olan Kasım-Nisan 1918 tarihleri arasında da bu sevkiyatlar azalarak devam etmiştir. Ancak yine de zaman zaman büyük çapta sevkiyatlar görülmektedir. Örneğin 18 Aralık 1917'de İçişleri Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen bir yazıda 17 Kasım tarihinde Marsilya'dan Port Said'e 88 kişilik bir Ermeni grubunun Doğu Lejyonu'na katılmak üzere sevk edildiği bildirilmiştir.⁷ Bu sevkiyat son dönemlerde yapılan en büyük sevkiyatlardan biridir. Bilindiği üzere Amerika kıtasından gelen gönüllüler önce Marsilya veya le Havre gibi merkezlerde toplanıp daha sonra sağlık kontrolleri ve diğer kayıt işlemlerinin yapılmasının ardından sevk edilmektedir. İşte 17 Kasım sevkiyatı da Marsilya'da bekletilen Ermenilerin büyük bir kısmının Doğu Lejyonu'na gönderilmesini temin etmiştir.

Bu arada Güney Amerika'dan Suriyeli gönüllülerin sevkiyatı da sürmektedir. 24 Aralık 1917 tarihli bir telgrafa göre Rio de Janeiro'dan *Plata* gemisi ile 7 Suriyeli Marsilya'ya, *Garona* gemisi ile 5, *Samara* gemisi ile de 3 Suriyeli Bordeaux'ya gönderilmiştir.⁸ 8 Ocak 1918'de ise bu kez Buenos Aires'ten *Ouessant* gemisi ile

7 İçişleri Bakanı Jules Pams'tan Dışişleri Bakanı Stephen Pichon'a yazı, 18 Aralık 1917, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 62.

8 Fransa'nın Rio de Janeiro Ortaelçisi Emerat'dan Dışişleri Bakanı Stephen Pichon'a telgraf, 24 Aralık 1917, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 63.

19 Suriyelinin daha Brest'e geldiği belirtilmektedir.⁹ Finistère Valisi'nin gönderdiği 27 Aralık 1917 tarihli yazıdaki bilgilere göre bu Suriyelilerin pasaportları düzgündür ve Buenos Aires'teki Fransa konsolosunun onayından geçmiştir.¹⁰ Benzer bir biçimde 14 Ocak 1918'de İçişleri Bakanı Jules Pams¹¹ Dışişleri Bakanı Pichon'a *Dupleix* gemisi ile 7 Suriyelinin daha le Havre kentine geldiğini bildirmekte ve bunların pasaportlarının Rio de Janeiro'daki Fransız Konsolosu tarafından hazırlandığını bildirerek ülkeye girişleri konusunda bir sorun yaşanmadığını belirtmektedir.¹² Kısacası Dışişleri Bakanlığı'ndan gelen talimat uyarınca Güney Amerika kıtasında görev yapan Fransız temsilcileri Fransa'ya gönderilen Suriyelilerin pasaportlarını büyük bir dikkatle hazırlamakta ve bu gönüllülerin Fransa'ya girişlerinde bir sorun yaşanmamasını temin etmeye çalışmaktadırlar. Zira Fransa'ya girişi kabul edilmeyen her Suriyeli Fransız Hükümeti için ek bir mali yük oluşturmaktadır.

Gönüllü sevkıyatı Ocak ayında da devam etmiştir. 23 Ocak'ta ise Dışişleri Bakanı Pichon'dan Başbakan ve Savaş Bakanı Clemenceau'ya yazılan bir yazıda Montevideo'dan iki Lübnanlının daha *Garona* vapuru ile Bordeaux'ya gönderildiklerini bildirmektedir.¹³ 5 Şubat 1918'de Rio de Janeiro'daki Fransız temsilciliğinden Dışişleri Bakanlığı'na Bay Emerat imzası ile çekilen telgrafta *Santarem* gemisi ile 35 Suriyeli gönüllünün daha le Havre limanına gönderildiği belirtilmiştir.¹⁴

Bir taraftan gönüllü sevkıyatı sürerken diğer taraftan askerliğe elverişsiz olan gönüllülerin sevkıyatı da devam etmektedir. Fransız yetkililerin başına büyük mali sorunlar çıkaran bu sürece kesin bir çözüm incelediğimiz dönemde de buluna-

9 İçişleri Bakanı Jules Pams'tan Dışişleri Bakanı Stephen Pichon'a yazı, 8 Ocak 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 74.

10 Finistère Valisi'nden İçişleri Bakanı Jules Pams'a yazı, 27 Aralık 1917, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 75.

11 Jules Pams (1852–1930): Fransız siyasetçi ve devlet adamı. 1889'da başladığı siyasi kariyerini 1893 yılından 1904 yılına kadar Pyrennées-Orientales bölgesinden radikal sosyalist bir milletvekili olarak sürdüren Pams, 1911–1913 yılları arasında Tarım Bakanlığı ve 1917–1920 yılları arasındaki Clemenceau Hükümetinde İçişleri Bakanlığı görevinde bulunmuştur. 1904 yılında Senatör olarak seçilen Pams, bu görevini öldüğü 1930 yılına kadar sürdürmüştür.

12 İçişleri Bakanı Jules Pams'tan Dışişleri Bakanı Stephen Pichon'a yazı, 14 Ocak 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 86.

13 Dışişleri Bakanı Pichon'dan Başbakan ve Savaş Bakanı Clemenceau'ya yazı, 23 Ocak 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 96.

14 Fransa'nın Rio de Janeiro Temsilciliği'nden Fransız Dışişleri Bakanlığı'na, 5 Şubat 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 114.

mamıştır. Öyle ki, sağlığı askerliğe elverişsiz Suriyeli bir gönüllü olan Şamaha Dimitri 8 Eylül 1917'de le Havre'daki Pasteur Hastanesi'nde vefat etmiş ve bu gönüllünün cenazesinin defni ve ölümünden ailesinin haberdar edilmesi büyük bir sorun yaratmıştır.¹⁵

Askerliğe elverişsiz gönüllülerin sevkıyatına ilişkin bir diğer örnekte de 4 Ocak 1918'de İçişleri Bakanı Pams'tan Dışişleri Bakanı Pichon'a gönderilen bir yazıda Jorge Pedro Ahesse ve Jose Kurl Aziz adlı iki Suriyeli gönüllünün askerliğe elverişli olmadığına ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.¹⁶ Bu yazıda ilginç olan bir diğer husus Amerika'ya göç eden Suriyelilerin Arap isimlerinin yanı sıra İspanyolca isimler aldıklarıdır. Büyük bir ihtimalle Güney Amerika'daki ikinci jenerasyonun üyeleri olan bu Suriyeliler yaşadıkları bölgeye büyük ölçüde uyum sağlamışlardır; bunun bir göstergesi de isimlerinin İspanyol isimleri olmasıdır. Aynı durumu aynı bölgede yaşayan Ermenilerde gözlemlemek mümkün değildir. Bu da Ermenilerin ulusal kimliklerini koruma düzeyinin Suriyelilerden çok daha fazla olduğunun bir diğer göstergesidir.

Bu arada 16 Şubat'ta Fransa'nın Amerika'daki temsilciliklerine Dışişleri Bakanlığı tarafından gönderilen bir yazıda ilginç bir detay daha gözler önüne serilmektedir.¹⁷ Buna göre Bakanlık *Santarem* gemisi ile le Havre limanına Suriyeli gönüllülerle beraber bir Belçikalı, bir Portekizli, bir Fransız, bir İngiliz ve iki Yunan vatandaşının da geldiğini belirtmekte ve temsilcilikleri bir daha bu tür bir gönüllü toplama faaliyeti gerçekleştirilmemesi konusunda uyarmaktadır. Zira Lejyon'a sadece Osmanlı Ortadoğu'sunda yaşayan Ermeniler ve Suriyeliler kabul edilmektedir; başka ülkelerin vatandaşlıklarına mensup olanların, gönüllü olmayı ne kadar çok isterlerse istesinler, Lejyon'a dahil edilmesi doğru bulunmamaktadır.

3. Lejyon İle İlgili Mali ve İdari Sorunlar

İncelediğimiz dönemde Doğu Lejyonu'na ilişkin bir diğer önemli sorun da Amerika'dan gönderilen gönüllülerin yolculuk masraflarının karşılanmasıyla ilgilidir. Daha önce Fransız Hükümeti'nin Amerika kıtasından gönderilen gönüllülerin masraflarını Fransa'daki Ermeni ve Suriyeli kuruluşlar vasıtası ile ödediğini an-

15 Konsey Başkanı ve Savaş Bakanı Clemenceau'dan Dışişleri Bakanı Pichon'a hitaben yazı, 1 Şubat 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 110.

16 İçişleri Bakanı Jules Pams'tan Dışişleri Bakanı Stephen Pichon'a yazı, 4 Ocak 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 73.

17 Dışişleri Bakanlığı'ndan Fransa'nın Amerika'daki temsilciliklerine yazı, 16 Şubat 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 139.

cak askerliğe elverişsiz olanların masraflarının ödenmesi konusunda bazı pürüzler çıktığını belirtmiştir. Bu defa sorun büyük miktarda bir ödemenin Fransız devlet kurumları arasındaki anlaşmazlıklar nedeniyle yapılamamış olmasıdır.

26 Aralık tarihinde Başbakan ve Savaş Bakanı Clemenceau'dan Dışişleri Bakanını Pichon'a gönderilen bir yazı bu sorunun detaylarını ortaya koyması açısından ilginçtir.¹⁸ Buna göre Ermeni Ulusal Delegasyonu (*Délégation Nationale Arménienne*) Başkanı Bogos Nubar Paşa Başbakan'dan 9 Haziran ve 2 Ağustos tarihleri arasında Güney Amerika'dan yapılan sevkیاتların yolculuk bedeli olan 20.798,50 doların karşılanması için girişimde bulunmasını istemiştir. Aynı talep az bir zaman sonra Ermeni Gönüllüleri Merkezi Komitesi (*Comité Central des Volontaires Arméniens*) Başkanı Sevadjian tarafından da yapılmıştır. Bu taleplerin ardından Hazine'ye bir fatura gönderilerek 20.798,50 dolar karşılığı olarak 118.106,85 frank talep edilmiştir. Bu fatura Sevadjian adına kesilecektir. 12 Aralık'ta Hazine'ye gönderilen faturaya 18 Aralık'ta ret cevabı gönderilmiştir; diğer bir deyişle Hazine bu faturayı ödemeyi reddetmektedir. Bunun nedeni de Sevadjian'ın hukuki bir unvan taşıyor olmasıdır. Ret yazısında şu ifadeler yer almaktadır:

“Bay Sevadjian ne Ermeni Gönüllüleri Merkezi Komitesi'nin mühürlerini ve hukuki statüsünü destekleyecek bilgileri, ne de Bölge Belediye Başkanı'ndan (le Maire de l'Arrondissement) adı geçen bu topluluğun var olduğunu ve faaliyette bulunduğunu belirten bir sertifika sunabilmiştir.”¹⁹

Kısacası Komite Fransız Hazinesi tarafından yasal bir muhatap olarak kabul edilmemektedir. Bu ret cevabı üzerine Sevadjian tekrar Clemenceau'ya başvurarak kendisine ve Komite'ye hukuki bir şahsiyet sağlanmasını talep etmiştir. Aksi takdirde bu para asla kendisine ödenemeyecektir; zira Hazine yetkililerine göre ne Ermeni Gönüllüleri Merkezi Komitesi hukuki bir varlığa sahiptir, ne de kendisinin bu parayı tahsil edebilmek için gereken yetkisi bulunmaktadır. Kısacası Komite bugüne kadar Fransa'da hukuki bir statüye sahip olmadan faaliyet göstermiş, diğer bir deyişle varlığını hukuksuz bir biçimde sürdürmüştür. Fransız Başbakanı ve Dışişleri Bakanı'nın bile varlığından haberdar olduğu ancak yasal

18 KONSEY BAŞKANI VE SAVAŞ BAKANI GEORGE CLEMENCEAU'DAN DIŞİŞLERİ BAKANI STEPHEN PICHON'A YAZI, 18 ARALIK 1917, FRANSA DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI ARŞİVİ, DOSYA NO. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 66.

19 KONSEY BAŞKANI VE SAVAŞ BAKANI GEORGE CLEMENCEAU'DAN DIŞİŞLERİ BAKANI STEPHEN PICHON'A YAZI, 18 ARALIK 1917, FRANSA DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI ARŞİVİ, DOSYA NO. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 66.

bir statüsü bulunmayan bu Komite'nin nasıl ve neden muhatap alındığı sorusu Fransız-Ermeni ilişkilerine ve Ermenilerin Fransızlar nezdindeki konumuna farklı bir boyut kazandırması nedeniyle ilginçtir.

Clemenceau, Sevadjian'ın Komite'ye, dolayısıyla da kendisine, yasal bir statü kazandırılması talebi üzerine Dışişleri Bakanı'ndan daha önce yapılan ödemelerin hangi isme yapıldığının kendisine bildirilmesini istemektedir. Clemenceau'ya göre Fransa'da hukuki bir varlığa sahip böyle bir Komite bulunmuyorsa belki adres ABD'deki bir Komite olarak gösterilmiştir. Sonuç itibariyle Clemenceau konunun araştırılıp sonucun kendisine bildirilmesini talep ederek yazısını bitirmektedir.

Bu arada Dışişleri Bakanlığı 118.106,85 franklık ödemenin Fransız Hükümeti tarafından yasal bir organizasyon olarak kabul edilen Ermeni Ulusal Delegasyonu'nun Başkanı Bogos Nubar Paşa adına ödenmesini istemiştir. Clemenceau bu talebe verdiği cevapta bu paranın Bogos Nubar Paşa'ya ödenmesi talimatını içeren 7606 numaralı Hazine belgesini gönderdiğini belirtmektedir.²⁰ Ancak Bogos Nubar Paşa 12 Şubat'ta Dışişleri Bakanı'na hitaben yazdığı mektupta Savaş Bakanlığı'nın ödeme emrinin ellerine ulaşmadığından şikayet etmektedir. Paşa daha önce Dışişleri Bakanı ile yaptığı görüşmede bu konudaki teknik engellerin kaldırılması konusunda anlaşıklarını ifade ettikten sonra ödemenin yapılmasını tekrar rica etmektedir. İncelediğimiz dönemde bu konu sürüncemede kalmaya devam etmiştir.

Bu dönemde Lejyon ile ilgili tek sorun ödemelere ilişkin değildir. Ocak başında Amerika'dan gönüllü toplama sürecinde de bazı ciddi aksaklıklar belirmeye başladığı açığa çıkmaya başlamıştır. 2 Ocak 1918'de Fransa'nın New York Konsolosu, aynı ülkenin New York Büyükelçisi Jules Jusserand'a bir yazı göndererek bu aksaklıkların nedenlerini açıklamaya çalışmıştır.²¹ Buna göre gönüllü olma konusunda artık Suriyeliler eskisi kadar istekli değildirler; bunun en önemli nedeni de Suriyeliler ve Lübnanlılar arasındaki fikir ayrılığıdır. İki toplum arasındaki düşmanlık hafifledikçe gönüllü sayısı artmaktadır. Daha sonra Fransızların Büyük Suriye projesinin iki önemli parçasını oluşturacak olan bu iki ülkede yaşayan Hıristiyan Araplar arasındaki çekişme kendi ülkelerinde değil Güney Amerika'daki topluluklar arasında bile devam etmektedir. Bu da gönüllü alımı sürecini aksatmaktadır.

20 Başbakan ve Savaş Bakanı George Clemenceau'dan Dışişleri Bakanı Stephen Pichon'a yazı, 11 Şubat 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 120.

21 Fransa'nın New York Konsolosu'ndan Fransa'nın New York Büyükelçisi Jusserand'a yazı, 2 Ocak 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, ss. 82-83.

Jusserand'a gönderdiği yazıda Konsolos ayrıca Amerika'da faaliyet gösteren komitelere de güvenmemektedir; onları pasif ve kötü organize olmuş örgütler olarak tanımlamakta ve gönüllü toplama konusundaki şevklerine güvenmemek gerektiğini savunmaktadır. Komitelerin tavsiye ettiği kişilerden ziyade Komitelerin dışından askerliğe elverişli gönüllüler toplanmasını tavsiye etmektedir. Nitekim gönüllü alımı sürecinde önemli olan Komitelerin tavsiyesi değil gönüllülerin askerliğe elverişli olup olmadığı ve savaşçı bir birliğe katılım konusundaki isteklilikleridir. Konsolos'a göre Komitelerin kontrolü altında olmadığı sürece bu tür bağımsız gönüllüler daha kolay kontrol altında tutulabilir. Diğer bir deyişle, Komiteler Fransız diplomatların gözünde Fransa'nın bölgedeki etkinliğini ve saygınlığını da zedeleyen yapılar olup, bu yapılara fazla itimat edilmemelidir.

Konsolos'un bir tavsiyesi daha vardır. Hâlihazırda Fransızlar gönüllü toplama işini Amerikan ordusunun yetkililerine bırakmışlardır; bu gönüllüler Amerikan gönüllü listelerine kayıt yaptırmaktadırlar. Konsolos bu sistemin devam ettirilmemesini önermektedir; zira Fransızların doğrudan doğruya gönüllü toplamaları pahalı bir propaganda gerektirecek ve buna rağmen şimdikinden daha etkin bir sonuç doğurmayacaktır. Amerika'nın Müttefikler yanında savaşa girmesi zaten ekonomik anlamda sıkıntılar yaşayan Fransa'nın imdadına yetişmiş ve gönüllü toplama işi Kuzey Amerika'da Amerikalılara devredilerek bu konudaki masrafların azaltılmasına çalışılmıştır.

Konsolos bu raporundan yaklaşık bir hafta sonra, 10 Ocak 1918 tarihinde, Dışişleri Bakanı Pichon'a hitaben bir yazı daha göndermiştir.²² Bu yazıda New York'ta bulunan Lübnanlı ve Suriyeli toplulukların liderleri arasında mevcut olan çatışmanın bir miktar durulduğu ancak bazı Suriyelilerin bu liderlerin Fransa'ya olan bağlılıklarını ve güvenlerini sorgulamaya başladığı belirtilmektedir. Bu da Jusserand'a sunduğu yazıda belirttiği tavsiyelerinde Konsolos'un haklılığını göstermektedir.

Bu arada 22 Ocak tarihinde Dışişleri Bakanlığı tarafından Bakanlar Kurulu'na sunulan bir bilgi notunda Suriye Merkezi Komitesi'nin iki delegesi olan Dr. Lakah ve Merdam Bey'in Güney Amerika kıtasındaki çalışmalarının sonuçlandırıldığı ve bu delegelerin 2 Şubat'ta Fransa'ya dönmek üzere bölgeden ayrılacaklarını belirtilmektedir.²³ Bu iki delegenin Fransa'ya yaptıkları sadık hizmetler övüldük-

22 Fransa'nın New York Konsolosu'ndan Dışişleri Bakanı Stephen Pichon'a yazı, 10 Ocak 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 81.

23 Fransa Dışişleri Bakanlığı tarafından Kabine için hazırlanan bilgi notu, 22 Ocak 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 95.

ten sonra, Komite'nin maddi yetersizlikleri vurgulanmakta ve en azından delegelerin dönüş yolculuklarının masraflarının karşılanması için Dışişleri Bakanlığından bir miktar yardım tahsis edilmesinin kararlaştırıldığı dile getirilmektedir. Nota göre Dr. Lakah ve Merdam Bey Brezilya, Arjantin, Şili ve diğer bazı Güney Amerika ülkelerinde seyahatlerde ve temaslarda bulunmuşlar, bu seyahatler ve temaslarda kendilerine tahsis edilen paranın tamamını harcadıkları gibi, bazı acil durumlarda kendi ceplerinden de harcamalar yapmışlardır. Bütün bu nedenlerden dolayı delegeler Fransız Hükümeti'nden 3000 franklık bir tahsisat talep etmektedirler. Dışişleri Bakanlığı yetkilisi de Margerie ise bu konuda daha cömert davranılmasını savunmaktadır; ona göre Özel Fonlardan bu iki delegeye 13.000 franklık bir ödeme yapılması uygundur. Bu paranın Santiago de Chile'de bulunan iki delegenin hesaplarına yatırılması talep edilmektedir. Daha sonra Dışişleri Bakanlığı'ndan Suriye Merkezi Komitesi Başkanı Şükrü Ganem'e gönderilen bir yazıda 13.000 franklık ödemenin Buenos Aires'teki Fransız Ortaelçisinden alınabileceği bildirilmekte ancak Dışişleri Bakanlığı'nın Komite'nin Güney Amerika'daki görevi sona erdiği için yeni bir ödeme yapılmayacağı vurgulanmaktadır.²⁴ Bütün bu gelişmeler göstermektedir ki, Fransızlar gönüllü toplama sürecinin masraflarını kısma konusunda ciddi adımlar atmaya başlamışlardır.

Kuzey Amerika'da gönüllü toplama konusunda çıkan sorunlar Güney Amerika'da da artık gözle görülür hale gelmiştir. Fransa'nın Rio de Janeiro'daki Ortaelçisi Claudel'in Dışişleri Bakanlığı'na 28 Ocak'ta gönderdiği telgraf bu sorunun artık gizlenemez boyutlara ulaştığını göstermektedir.²⁵ Bu mektubun ilk paragrafında Claudel hem Dışişleri Bakanlığı'ndan hem de Savaş Bakanlığı'ndan gelen mektuplar uyarınca Brezilya'da Suriye kökenli gönüllülerin askere alınımının durdurulmasını tavsiye etmek zorunda kalmıştır. Özellikle son zamanlarda gönüllü toplama sürecinin başarısız gittiği vurgulanmakta ve gelecekte de bu hususta daha iyi sonuçlar alınmasının pek de mümkün olmadığı belirtilmektedir.

Bütün bu olumsuz gelişmelere rağmen Claudel bazı çevrelerde giderek yoğunlaşan gönüllü toplama çabalarının tamamen faydasız olduğu görüşüne katılmamaktadır. Buna göre Güney Amerika'da yapılan propaganda faaliyetleri bölgede yaşayan dağınık Suriyeli toplulukların bir araya gelmesini sağlamış ve onlarda Fransa'ya karşı bazı sorumlulukları olduğu yönünde bir hissiyat uyandırmıştır. Claudel bu hissiyatın Fransa'nın askeri çıkarlarına olmasa da gelecekte ekonomik çıkarlarına

²⁴ Fransa Dışişleri Bakanlığı'ndan Suriye Merkezi Komitesi Başkanı Şükrü Ganem'e yazı, 28 Ocak 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 104.

²⁵ Fransa'nın Rio de Janeiro'daki Ortaelçisi Claudel'den Dışişleri Bakanlığı'na telgraf, 28 Ocak 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 103.

faydalı olacağı yönünde bir imada bulunmaktadır: “Suriyeli ne kadar kötü bir askerse, o kadar iyi bir tüccardır” (*Autant le Syrien est mauvais soldat, autant il est bon commerçant*)²⁶. Claudel’e göre Güney Amerika’daki Suriyeliler Fransızlar için “çok değerli bir faaliyet aracı”dır (*un instrument d’action très précieux*). Kısacası Claudel Fransa’nın Güney Amerika’daki Suriyelilerle askerlik konusundaki işbirliğine daha temkinli yaklaşırken onları tamamen yabancılaştıracak bir sürece girmekten de kaçınılması gerektiğini vurgulamaktadır. Savaştan sonra Fransa’ya minnet hissedecek olan bu topluluklar Fransa’nın ekonomik çıkarları için kullanılabilirlerdir.

4. Doğu Lejyonu’na Önemli Bazı Şahsiyetlerin Katılımı Konusu

Daha önce de belirtildiği üzere Doğu Lejyonu daha ziyade orta ve alt sınıf Ermeni ve Suriyelilerden müteşekkil bir askeri birlik olarak tasarlanmış ve incelediğimiz döneme kadar da büyük ölçüde öyle kalmıştır. Ancak daha sonra bazı önemli ve tanınmış Ermeniler Fransız yetkililere Lejyon’a katılma konusunda ısrarcı olmaya başlamışlardır. Bu Ermeniler daha ziyade dini şahsiyetlerdir ve Lejyon’un dini işlerinden sorumlu olmak istemektedirler. Bu talepler Dışişleri Bakanlığı, Savaş Bakanlığı ve Doğu Lejyonu’nun Fransız komutanları arasında bir dizi yazışmanın konusunu oluşturmaktadır.

Başlangıç olarak, 29 Aralık 1917 tarihinde Kahire’deki Fransız Orta Elçisi, Daniel Agapyan adında bir Ermeni Başpiskoposu’nun Doğu Lejyonu’na din adamı (*aumônier*) olarak katılmak istediğini belirten bir telgraf göndermiştir.²⁷ Telgrafa göre, Daniel Agapyan İstanbul’daki Ermeni Patrikhanesi’nin eski bir delegesi olup hâlihazırda Kudüs’te mülteci olarak bulunmaktadır. Agapyan ayrıca kendi yanında bazı rahiplerin de savaşmak üzere Lejyon’a katılmak istediklerini ve vatandaşları tarafından devam ettirilen bu mücadelede aktif bir görev almayı düşündüklerini de belirtmiştir. 19 Ocak 1918’de bu telgrafa verilen cevapta Ortaelçi’nin bu konunun siyasi boyutlarına ilişkin tavsiyelerinin dikkate alındığı belirtilmiş, ancak kesin bir karara varılmadan önce muhakkak Doğu Lejyonu’nun Kumandanı Romieu’nun fikrinin alınması istenmiştir.²⁸

26 Fransa’nın Rio de Janeiro’daki Ortaelçisi Claudel’den Dışişleri Bakanlığı’na telgraf, 28 Ocak 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d’Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 103.

27 Fransa’nın Mısır Ortaelçisi’nden Dışişleri Bakanı Stephen Pichon’a telgraf, 29 Aralık 1917, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d’Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 70.

28 Konsey Başkanı ve Savaş Bakanı George Clemenceau’dan Dışişleri Bakanı Stephen Pichon’a yazı, 19 Ocak 1917, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d’Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 91.

Kumandan Romieu'nun 15 Ocak'ta göndermiş olduğu görüşe göre kendisinin prensipte bu atamaya bir itirazı yoktur.²⁹ Aslında hâlihazırda Lejyon'da Vartabed Bekiarian adında bir din görevlisi mevcuttur, ancak Romieu daha etkin bir din adamının halen daha mütereddit veya utangaç olan sivil Ermeniler üzerinde olumlu etkisi olacağını düşünmektedir. Yine de Agapyan 60 yaşın üzerinde olup fazla aktif olmayan bir din adamıdır. Bu nedenle onun için daha pasif görevler ayarlanmalıdır. Romieu'nun bu görüşleri üzerine Başbakan ve Savaş Bakanı Clemenceau adına yazan General Alby bu atamaya olur vermiş ve Agapyan'ın "yardımcı teğmen" (*lieutenant auxiliaire*) rütbesiyle ve aylık 301,50 frank maaşla Lejyon'a din görevlisi olarak atanması kararlaştırılmıştır. Kendisi, eğer bu görevi kabul ederse, Port Said'den Kıbrıs'a geçecek, orada Kumandan Romieu'nun tayin edeceği bir mekânda ikamet edecektir. Son olarak bu atamadan Ermeni Katogigosu'nun da haberdar edilmesi ve onayının alınması kararlaştırılmıştır.

Ancak atamanın Katogigos'a bildirilmesi meselesi nedense Ermeni Ulusal Delegasyonu Başkanı Bogos Nubar Paşa'yı tedirgin etmiştir. 24 Ocak'ta Bogos Nubar Paşa Dışişleri Bakanı Pichon'a hitaben bir mektup yazmıştır.³⁰ Bu mektupta Daniel Agapyan'ın Doğu Lejyonu'na din görevlisi olarak atanmasından duyduğu memnuniyeti dile getirmiş, bu çerçevede Başbakan ve Savaş Bakanı Clemenceau'nun bu kararının Ermenilere duyulan iyi niyetin bir göstergesi olduğunu belirtmiştir. Bununla beraber, Agapyan'ın ataması için Katogigos'a hiçbir şekilde danışmaya gerek olmadığını (*il n'est nullement nécessaire de consulter S. S. le Catholicos*), zira Agapyan'ın herhangi bir diyakozluk vazifesi bulunmadığını dile getirmiştir.

26 Ocak'ta ise Dışişleri Bakanlığı Filistin'deki Fransız Yüksek Komiseri Picot'a bir telgraf göndererek Agapyan'ın atanma koşullarını kendisine bildirmesini istemiş³¹, Picot da 31 Ocak'ta gönderdiği telgrafta Agapyan ile irtibata geçtiğini ve Agapyan'ın Dışişleri Bakanlığı'nun sunduğu koşulları kabul ettiğini bildirmiştir.³² Savaş Bakanlığı 16 Şubat'ta Picot'a gönderdiği şifreli telgrafta Agapyan'ın atanmasını onayladığını belirtmiştir.³³

29 Kumandan Romieu'dan Savaş Bakanı'na şifreli telgraf, 15 Ocak 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Légion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 92.

30 Ermeni Ulusal Delegasyonu Başkanı Bogos Nubar Paşa'dan Dışişleri Bakanı Pichon'a mektup, 24 Ocak 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Légion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 97.

31 Fransa Dışişleri Bakanlığı'ndan Fransa'nın Filistin Yüksek Komiseri Picot'a telgraf, 26 Ocak 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Légion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 101.

32 Fransa'nın Filistin Yüksek Komiseri Picot'dan Fransa Dışişleri Bakanlığı'na telgraf, 31 Ocak 1918, Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Légion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 105.

33 Fransa Savaş Bakanlığı'ndan Fransa'nın Filistin Yüksek Komiseri Picot'a telgraf, 16 Şubat 1918, Fransa Dışişleri

Agapyan'ın atanması yeni bir sürecin başlangıcı olmuştur. Nitekim 31 Ocak 1918'te Başbakan ve Savaş Bakanı Clemenceau'dan Dışişleri Bakanı Pichon'a "gizli" ve "acil" kaydıyla önemli bir yazı gönderilmiştir.³⁴ Bu yazıda Amerika kıtasından Fransa'ya gelen üç önemli Ermeni'nin Doğu Lejyonu'na katılma konusunda istekli oldukları belirtilmektedir. Bunlardan birincisi ve en önemlisi eski Zeytun Piskoposudur. Bu şahsiyetin adı açık bir biçimde yer almamaktadır, ancak kendisi ile ilgili bazı malumat verilmektedir. Buna göre Piskopos Ermeniler arasında oldukça tanınmıştır; zira Sultan Abdülhamid döneminde, Zeytun'daki piskoposluk makamı "birçok Türk saldırısının yaşandığı yıllar boyunca kuşatma altında" tutulmuştur. Diğer bir deyişle Zeytun isyanları sırasında aktif bir rol oynayan Piskopos, isyanın bastırılması sürecinde önce Ermeniler ve şimdi de Fransızlar tarafından bir kahraman mertebesine yükseltilmiştir. Öyle ki, yazıda Piskopos'un Lejyon'a katılmasının Lejyon'daki Ermeniler için büyük bir moral kaynağı olacağı belirtilmektedir; ancak bu etki Lejyon'daki Fransız yöneticilerin etkinliğini azaltabilecektir. Bu endişe daha sonra Savaş Bakanlığı'nda ve Dışişleri çevrelerinde önemli sıkıntılar yaratacaktır.

İkinci Ermeni ise dini bir şahsiyet değildir. Kendisi Amerika'da 20 yıl kadar yaşamış ve oradaki Ermeni toplumu tarafından bilinen biri olmakla beraber, Zeytun Piskoposu gibi onun da açık adı belirtilmemiştir.

Yazıda adı geçen üçüncü şahıs ise hem unvanı hem de adı açıkça belirtilen tek kişidir. Kendisi eski Adana Başpiskoposu Mouchégh Seropyan'dır. Çok zengin ve çok etkin bir şahıs olarak tanımlanan Başpiskopos'un da tıpkı Zeytun Piskoposu gibi Fransız subayların etkinliğini azaltmasından endişe edilmektedir.

Zeytun Piskoposu yazıda olumlanan bir figür değildir; nitekim yapılan araştırmalar neticesinde kendisinin Fransızlara karşı pek de dostça olmayan bir tavır bulunduğu anlaşılmıştır. Buna göre Zeytun Piskoposu 1907'deki Zeytun isyanı sırasında yalnızca Osmanlı Devleti'ne değil aynı zamanda bölgedeki "Fransız nüfuzu ile de doğrudan mücadeleye girişmiştir" (*il entreprit de combattre directement l'influence française*). Bunun için de bölgedeki Fransız okulları ile ilgili "iftiralarla dolu" (*calomnieuse*) bir broşür hazırlayarak Ermeni aileleri çocuklarını bu okul-

Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 104.

34 Konsey Başkanı ve Savaş Bakanı George Clemenceau'dan Dışişleri Bakanı Stephen Pichon'a yazı, 31 Ocak 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 106.

lara göndermeme konusunda ikna etmeye çalışmıştır.³⁵ Bu nedenle Başbakan ve Savaş Bakanı Piskopos'un Lejyon'a dahil edilmesinin Lejyon'daki Ermeniler için bazı olumsuz sonuçları olabileceğini ve Lejyon'un disiplininin bu şahsiyetten olumsuz etkilenebileceğini vurgulamıştır. Bunun yanı sıra Dışişleri Bakanı'nın görüşünü sormuş ve Piskoposun Lejyon'a katılmasında bir uygunsuzluk görüp görmediğini öğrenmek istemiştir; eğer bu şahsiyetlerin Lejyon'a katılması yönündeki ısrarlar devam ederse bu katılımın ancak kendi onayından sonra yapılması gerektiğini de eklemiştir.³⁶

Bu makalede yukarıda belirtilen Agapyan'ın atamasına gelince, Başbakan ve Savaş Bakanı bu atamanın kendi onayından geçtiğini ve bu durumun "istisnai" (*exceptionnel*) bir durum olduğunu belirtmiştir.³⁷ Başpiskopos Mouchégh Seropyan'a gelince, onunla ilgili soruşturmanın sürdüğü ve bu soruşturmanın olumlu sonuçlanması durumunda kendisinin Lejyon'a katılmasına müsaade edilebileceği belirtilmiştir.

6 Şubat'ta Dışişleri Bakanlığı'nın cevap yazısı gelmiştir.³⁸ Bu cevapta özetle Dışişleri Bakanı'nın da Başbakan ve Savaş Bakanı ile aynı endişeleri paylaştığı ve kendisinin onayı olmadan benzer katılımlara izin verilmemesi konusunda da aynı fikirde oldukları vurgulanmaktadır. Dışişleri Bakanı Güney Amerika'daki temsilciliklere Ermenilerin toplumsal hayatında bu derece önemi haiz olan şahsiyetlerin Lejyon'a katılmak üzere istekte buldukları takdirde bu talebin geri çevrilmesi konusunda talimat verileceğini de belirtmiştir. Başpiskopos Mouchégh Seropyan'a gelince, Pichon, Savaş Bakanlığı tarafından yürütülen soruşturmanın olumsuz sonuçlanması durumunda, Bakanlığı'nın Ermeni Ulusal Delegasyonu'nun Başkanı olan Bogos Nubar Paşa ile irtibata geçerek Başpiskopos'un Doğu Lejyonu'na katılma talebinden kendi isteğiyle vazgeçmesinin sağlanmasını isteyeceğini belirtmiştir.

Bu arada Savaş Bakanlığı'ndan General Légrand tarafından Mouchégh Seropyan hakkında yapılan araştırmanın raporu 10 Şubat'ta Marsilya'dan Savaş Bakanı'na

35 Başbakan ve Savaş Bakanı George Clemenceau'dan Dışişleri Bakanı Stephen Pichon'a yazı, 31 Ocak 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 106.

36 Başbakan ve Savaş Bakanı George Clemenceau'dan Dışişleri Bakanı Stephen Pichon'a yazı, 31 Ocak 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 106.

37 Başbakan ve Savaş Bakanı George Clemenceau'dan Dışişleri Bakanı Stephen Pichon'a yazı, 31 Ocak 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 107.

38 Dışişleri Bakanı Stephen Pichon'dan Başbakan ve Savaş Bakanı George Clemenceau'ya yazı, 6 Şubat 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 115.

“gizli” kaydıyla gönderilmiştir.³⁹ Buna göre Başpiskopos Seropyan’ın 19 Ocak’ta Çanaklıyan ve Ruben Heryan adında iki Ermeni ile beraber Marsilya’ya geldikleri, her üçünün pasaportunun da nizami olduğu, Seropyan’ın Ermeni Katogikos’u tarafından Başpiskopos olarak atanmak için Bağdat’a gitmek üzere İngiliz yetkililerden izin almak üzere Paris’e geçtiği bildirilmektedir.

Dışişleri Bakanlığı’nın Bogos Nubar Paşa ile kurduğu temasın ardından Paşa’nın telaşlı cevabı fazla gecikmemiştir. 14 Şubat’ta Dışişleri Bakanı Pichon’a yazdığı bir mektupta Paşa Savaş Bakanlığı’ndan gelen bilgilerin yanlış olduğunu ve Başpiskopos ile ilgili yanlış anlaşılmalara yol açtığını bildirmektedir.⁴⁰ Bu arada kendi mektubuna Başpiskopos’un kendisine yazdığı 11 Şubat tarihli mektubu da eklemiştir.⁴¹ Başpiskopos mektubunda Dışişleri Bakanlığı’nın Savaş Bakanlığı’nın talebi üzerine gerçekleştirmekte olduğu soruşturmanın haberinin kendisini yaraladığını ve utandırdığını belirttiikten sonra (*voire lettre ... qui m’a grandement étonné, pour ne pas dire peiné*), kendisine soruşturmanın sonucunu beklemesini söyleyen Bogos Nubar Paşa’ya, disiplinli bir insan olarak, bu bekleme sürecinin kendisini rahatsız ettiğini belirtmektedir. Bogos Nubar Paşa’nın sadece aktif bir biçimde bu durumu protesto etmesini değil, Dışişleri veya Savaş Bakanlığı tarafından kendisi hakkındaki olumsuz görüşlerin kim tarafından ortaya çıkarıldığının açık bir biçimde soruşturulmasının sağlanmasını istemektedir. 14 Şubat’ta ise Başpiskopos bu kez doğrudan doğruya Dışişleri Bakanı’na yazarak kendisi hakkında belirtilen olumsuz görüşleri inkar etmekte ve Doğu Lejyonu’na katılımı konusunda engel çıkartılmamasını rica etmektedir.⁴² Başpiskopos sözlerini şöyle sürdürmektedir:⁴³

“Eğer kendimi açıkça bağımlı hissettiğim vatanım ve Fransa’nın davasına hizmet etmeye adamamın gerekliliğine inansaydım, Ermeni Başpiskoposu niteliğimi giz-

39 General Légrand’dan Başbakan ve Savaş Bakanı George Clemenceau’ya hitaben yazılmış mektup, 10 Şubat 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d’Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s.147.

40 Ermeni Ulusal Delegasyonu Başkanı Bogos Nubar Paşa’dan Dışişleri Bakanı Pichon’a mektup, 14 Şubat 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d’Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 128.

41 Başpiskopos Mouchégh Seropyan’dan Ermeni Ulusal Delegasyonu Başkanı Bogos Nubar Paşa’ya mektup, 11 Şubat 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d’Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 129.

42 Başpiskopos Mouchégh Seropyan’dan Dışişleri Bakanı Stephen Pichot’a mektup, 14 Şubat 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d’Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 129.

43 Başpiskopos Mouchégh Seropyan’dan Dışişleri Bakanı Stephen Pichot’a mektup, 14 Şubat 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d’Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 129.

lemeye çalışmaksızın Fransız bayrağı altında insanlık ve adalet için savaşmaktan mutlu olurum.”

16 Şubat'ta Dışişleri Bakanlığı, daha önce de Savaş Bakanlığı'na yazıldığı şekilde, Amerika kıtasındaki tüm Fransız temsilciliklerine uzun bir açıklama göndermiştir.⁴⁴ Bu açıklamada Amerika kıtasından üç önemli Ermeni'nin Doğu Lejyonu'na katılmak üzere başvuruda buldukları, ancak Savaş Bakanlığı'nun bunların Lejyon'a katılımının askerlerin disiplinini bozacağı ve Fransız subayların onların üzerindeki etkilerini azaltacağı için bu katılımlara izin vermek istemediği belirtilmektedir. Ancak bu yazıda Dışişleri Bakanlığı'nın ilgili bölümünün Savaş Bakanlığı'nın bu konudaki görüşlerini paylaşmadığı açıkça belirtilmektedir (*Mon Département ne peut que partager les sentiments du Ministère de la Guerre à cet égard*). Ancak yine de Savaş Bakanlığı'ndan gelen talep uyarınca Amerika kıtasındaki temsilciliklerden bu derece önemi haiz şahsiyetlerin Lejyon'a kabul edilmek üzere Fransa'ya gönderilmemesi istenmektedir. Buna rağmen Fransız bayrağı altında savaşacak olan gönüllülerin toplanmasına devam edilebilir. Bu noktada Dışişleri Bakanlığı misyonlarının Amerika kıtasında düzenli bir gönüllü toplama organizasyonu tesis etmek olmadığını, ancak bu bölgede yaşayan ve Fransızların yanında ortak düşman Türkiye'ye karşı (*contre notre ennemi commun, la Turquie*) savaşmak isteyenleri teşvik etmek ve yönlendirmek olduğunu belirtmektedir.⁴⁵

Sonuç

Bu makalede Kasım 1917'den Nisan 1918'e kadar geçen sürede Doğu Lejyonu ile ilgili gelişmeler analiz edilmiştir. Bu dönemle Lejyon ile ilgili ciddi sıkıntıların baş gösterdiğini söylemek mümkündür. Önceki dönemlerde sıklıkla Lejyon'daki askerler ile ilgili bilgiler, onların morallerinin yüksek olduğu yolunda yorumlara rastlanırken, adı geçen dönem Lejyon'un sorunlarının ön plana çıktığı yazışmaların yapıldığı bir dönem olmuştur.

Lejyon'un kendi içindeki en önemli sıkıntısı gönüllü sevkıyatının azalması ve Lejyon'daki Suriyeli birliklerin hala istenen seviyeye ulaşamamış olmasıdır. Bunun yanı sıra özellikle 1918'in ilk aylarında bazı önemli Ermenilerin Lejyon'a katıl-

44 Bu yazının muhatapları arasında Washington, New York, Rio de Janeiro, Montevideo, Buenos-Aires, Caracas, Havana, Port au Prince, Bogota, Santa Domingo, Saint Paul, Santiago, Mexico, Lapaz, Lima ve Quito'daki temsilcilikler bulunmaktadır. Dışişleri Bakanlığı'ndan Fransa'nın Amerika'daki temsilciliklerine yazı, 16 Şubat 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 137.

45 Dışişleri Bakanlığı'ndan Fransa'nın Amerika'daki temsilciliklerine yazı, 16 Şubat 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 138.

mak üzere başvurmuş olmaları Lejyon'un Fransız komutanlarını endişelendirmiş ve bu Ermenilerin askerler üzerindeki etkilerinin Lejyon'daki Fransız subayların otoritesini sarsacağı düşünülmüştür. Bu nedenle daha pasif görünen Ermenilerin Lejyon'a katılmasına fazla ses çıkarılmazken, aktif ve etkin Ermeni din adamlarının katılımına Lejyon'un Fransız idarecilerinin doğrudan yazdığı Savaş Bakanlığı karşı çıkmıştır.

Güney Amerika'dan gönüllü sevkıyatına ilişkin sorunlar bu dönemde gündeme gelen diğer önemli bir konudur. Güney Amerika'dan gönderilen raporlara göre Hıristiyan Arap gruplar arasındaki çatışmalar gönüllü toplama sürecine balta vurmuştur; öyle ki artık Suriyeli gönüllü toplanmaması bile Dışişleri Bakanlığı'na teklif edilmiştir. Bununla beraber Güney Amerika'da yaşayan Suriyelilerden askeri olarak değil ancak ekonomik olarak yararlanma düşüncesi dile getirilmiştir.

Üçüncü bir sorun da Güney Amerika'dan yapılan sevkıyatın masrafları konusunda Fransız devlet kurumları arasında çıkan anlaşmazlıklardır. Savaş Bakanlığı ödeme yapılması için Hazine'ye talimat verirken Hazine ödemenin yapılacağı kişi veya kurumların hukuki statüsünün olmaması nedeniyle bu ödemeyi yapmayı reddetmektedir. Ancak Güney Amerika'ya gönderilen iki delegenin masraflarının karşılanması, bunun dışında yeni bir ödeme yapılmaması kararlaştırılmıştır.

Kısacası bu makalede incelenen dönem Fransa ve Lejyon için oldukça sıkıntılı bir dönem olmuştur; daha önceki yazışmalarda Lejyon'dan kullanıma hazır bir saldırı gücü olarak bahsedilir ve saldırı planları yapılırken, bu dönemde yalnızca Lejyonla ilgili sorunla çözümlenmeye çalışılmıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri de Fransa'nın bu döneme yeni bir Hükümetle girmiş olması ve Hükümetin Lejyon ile ilgili işlere yeni yeni alışmaya başlamasıdır. Hükümetin Lejyon konusundaki siyasetinin ne ölçüde başarılı olacağını gösterecek olan 1918 Nisan'ından sonraki gelişmeler bir sonraki makalenin konusunu teşkil edecektir.

PROF. DR. NURŞEN MAZICI İLE ERMENİ SORUNUNUN TARİHSEL GELİŞİMİ VE GÜNÜMÜZDEKİ YANSIMALARI HAKKINDA BİR RÖPORTAJ

Yıldız DEVECİ BOZKUŞ

ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Uzmanı
ydeveci@eraren.org

PORTRE/Prof. Dr. Nurşen Mazıcı

Prof. Dr. Nurşen Mazıcı Selçuk Üniversitesi Mühendislik Fakültesi ve Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi'nden mezun olduktan sonra yüksek lisansını ve doktorasını İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde tamamlamıştır. Doktora sonrası çalışmalarını Michigan Üniversitesi Yakın Doğu ve Kuzey Afrika Çalışmaları bölümünde yapan Prof. Mazıcı halen Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi'nde Siyaset Bilimi Profesörü olarak görev yapmaktadır. Prof. Mazıcı'nın ilgi alanları arasında Türk devrim tarihi, dünya siyasi tarihi, Türk dış politikası, Uygurluk Tarihi ve Laiklik ve Medya sayılabilir. Birçok ulusal ve uluslararası yayına imza atan Prof. Mazıcı'nın kitapları arasında, Atatürk Döneminde Muhalefet 1919-1926 (İstanbul: Dilmen Kitabevi, 1984), Ermeni Sorununun Kökeni, 1878-1918 (İstanbul: Der Yayınevi, 1987), Türkiye'de Askeri Darbeler ve Sivil Rejime Etkileri (İstanbul: Gür Yayınevi, 1989), Celal Bayar: Başbakanlık Dönemi, 1936-1939 (İstanbul: Der Yayınevi, 1996), ABD'nin Güney Kafkasya Politikası Olarak Ermenistan Sorunu (İstanbul: Pozitif Yayınevi, 2001) sayılabilir.

Uzun yıllar sorunsuz bir şekilde yaşayan Türk-Ermeni toplumunun ilişkilerinin bozulmasında Milliyetçilik akımının etkisinden sık sık söz edilir. İki toplumun ilişkilerinin bozulmasında Milliyetçilik akımının yanı sıra büyük devletlerin rolünü nasıl değerlendiriyorsunuz?

Böyle bir etkiden bahsedilebilir çünkü tüm milliyetçilik akımlarında bu etki vardır. Milliyetçilik akımı ilk olarak Rusya'nın da etkisiyle Balkanlarda başladı. Panslavist dediğimiz Slav kökenli insanları tek çatı altında toplama amacıyla insanlar kışkırtıldı ve zamanla bu akım Osmanlı'daki neredeyse tüm etnik grupları etkiledi. Örneğin Fransa'ya bakalım, burada milliyetçilik akımı bastırıldı, 1789 Fransız İhtilali'nden sonra cumhuriyet ilan edildi arkasından İnsan Hakları Evrensel Bidirgesi yayınlandı ama ne yaptılar bu akımı bastırdılar ve Napolyon imparatorluğu'nu ilan etti ve uzun bir süre Fransa, monarşi kalıpları ile yönetildi. Diğerlerine bakalım, bu bağlamda Ermenilerde de "bizde bağımsız olalım" dü-

SÖYLEŞİ

şüncesi ortaya çıktı ve Ermeniler de bu akımdan etkilendiler. Söz konusu dönemde Düvel-i Muazzama dediğimiz büyük devletler Ermenileri sevdiklerinden yardım etmediler, kendi çıkarlarına hizmet ettiğinden dolayı sadece Ermenilere değil Sırlara ve Yunanlılara da yardım ettiler.

Bu durum emperyalizmin “böl-yönet” yaklaşımı için normaldir çünkü kendi çıkarları için bu desteği vermeleri gerekiyordu. Özellikle Rusya bildiğiniz gibi sıcak denizlere inme arzusunda olduğundan Gregoryen Ermenileri Ortodoksluğa döndürme çabasıyla Ermenilere büyük baskılar yaptı. Hıristiyanlık konusunda en çok dini baskıya maruz kalan halkın Ermeniler olduğunu söylemek mümkündür. Bildiğiniz gibi Hıristiyanlık dört İncil’e dayanır ve İsa’dan sonra 68 yılında derlenmiştir. Hıristiyanlığın temeli olarak kabul edilir. Ama Ermeniler bu duruma itiraz ediyorlar ve Hristiyan mezhebinin temsilcisi Gregori’nin “**Hıristiyanlığın temel kitabı olan İncil’i Milattan sonra 34’de derledi**”, diyorlar. Bu yüzden, Ermeniler tarih boyunca daima dini nedenlerle (Ateşe Tapan) Persler, (Ortodoks) Bizans gibi büyük devletlerin dinsel baskısına maruz kalmış ve din değiştirmeleri için çeşitli işkenceler görmüşlerdir. Ancak Selçuklu ve Osmanlı Devletlerine baktığımızda Ermeniler dahil hiçbir etnik gruba karşı Türklerin böyle bir baskısından söz etmek mümkün değildir. Dolayısıyla Türklerle Ermeniler uzun yıllar sorunsuz bir şekilde bir arada yaşamışlardır. Ancak Ruslara baktığımızda Rusların Ermenilerden pek de hoşnut olmadıklarını, kendi topraklarında kalan Ermenilere yönelik korkunç baskılar uyguladıklarını görmekteyiz. Kısacası, Batılılar da Ruslar da Ermenileri pek sevindiklerinden ya da bağımsızlıklarını kazanmalarını istediklerinden dolayı Kürtlere ve Ermenilere Kürdistan ve Ermenistan vaat etmemişler, iki toplumun da Osmanlıya karşı isyan girişimlerinde bulunmalarını sağlayarak imparatorluğun parçalanma sürecini hızlandırmak amacını gütmüşlerdir. Aslında amaç üzüm yemek değil, bağcıyı dövmektir. Ama sonradan büyük devletler sınıfına eklenen Almanya ve İtalya’nın bu planda yer olmadığını söyleyebiliriz. Almanların tehcir sırasındaki genel görüşleri şöyledir: Almanlar tehcir yıllarında Ermenileri Osmanlı için bir engel olarak düşünürler, eğer Osmanlı Ermeni sorunu nedeniyle bölünürse dışardan müdahale kolay olacağından Ermenilerin faaliyetlerinin durdurulması gereği üzerinde dururlar. Ancak İngiltere, Fransa ve Rusya, Ermenilerin kışkırtılmasında ciddi rol oynamışlardır.

Zaman zaman özellikle de Batı kamuoyunda 1915 Olayları ile Yahudilerin maruz kaldığı soykırım konusunda benzerlik kurulmaya çalışıldığını görüyoruz. Bu iki sorunu nasıl tanımlıyorsunuz?

Aslında Osmanlı’da böyle bir sorun yoktur. Bir konunun uluslararası sorun ola-

bilmesi için nelerin gerektiği hususuna **ABD'nin Güney Kafkasya Politikası Olarak: Ermenistan sorunu 1919–1921 ve Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1878 – 1918** başlıklı kitaplarımda değindim. Örneğin Doğu Sorunu ya da Yahudi Sorunu diyebilirsiniz. Çünkü Yahudiler hiçbir zaman kamu görevlisi olmadı. Devlet dairesinde çalışmadı. Yıllarca Gettolar'da yaşadılar. Belirli saatlerde dolaşma ve belirli saatlerde Gettolar'a geri dönmele-ri gerekiyordu. Bilim ve sanat alanında Yahudilerin öne çıkması, bürokrasi ve askerlik gibi diğer alanların Yahudilere kapalı olmasından kaynaklanmıştır. Bir dönem Almanlar tarafından Yahudilere verilen soyadlarına baktığımızda toplumda sırf aşağılınsınlar diye hayvan adlarının verildiğini görüyoruz. Yahudilere ge-yik keçi gibi soyadları verilerek onların toplumda belli bir yere gelmelerinin ya da yükselmelerinin önüne geçmek için böyle bir yola başvurulmuş. Ancak zen-gin tüccar Yahudiler istedikleri soyadı alabilmişlerdir. Osmanlıya baktığımızda böyle bir durum yok. Öncelikle Osmanlı'da hareket serbestliği var. Osmanlı'da 20.000'nin üstünde üst düzey Ermeni bürokrat var. Bakın Abdülhamit'in 12 eşi olmuş ama sarayda en çok sevdiği ve değer verdiği, Dadyan Hatun olmuş-tur. Yine Osmanlı'da Hazine, Dışişleri, Nüfus İşleri gibi bakanlıkların ve genel müdürlüklerin başına Ermenilerin getirildiğini görüyoruz. Osmanlı'nın nüfusu-nu göz önüne aldığımızda o dönemde 20.000 rakamı az bir sayı değildir. Ama Avrupada Yahudilere baktığımızda Yahudiler ya Freud gibi bilim adamı olarak, ya da Mendelson gibi sanatçı olarak toplumda ön plana çıkabiliyorlar. Ermeni-lere baktığımızda Osmanlı'nın Ermenileri kendi yerlerinde tutmak gibi bir amacı yok. Osmanlı dönemine bakalım Ermenilerin üst düzey bürokrat, paşa olduğunu görürüz. Örneğin Dadyan Paşa Abdülhamit'in sağ koludur. Ermeniler sarayla içli dışlıdır. Ermeniler sarayda el üstünde tutulur, Dışişleri bakanlığına getirilir.

Ancak Osmanlı'nın parçalanmasından 24 ulus devlet oluşmuştur, 25'ncisi ne-den Ermenistan olamadı sorusunun yanıtına gelince: Balkanlarda herkes yerinde kalmış, Bulgarlar Bulgaristan'da, Sırp-lar Sırbistan'da, Yunanlılar Yunanistan'da, Ortadoğu'da da böyle, Suudi Arabistanlılar Arabistan'da, Mısırlılar Mısır'da kal-dılar. Ama Ermeniler Selçuklular döneminden itibaren zanaatçı kişilikleri dolayı-sıyla, inşaat işleri, kuyumculuk, mimari gibi kentsel gelişim projelerinde uzman kişiler olarak çalışmak üzere ya batı vilayetlerinde iş olanaklarını kolay bulmuşlar ya da dönemin sultanlarınca özel olarak başta İstanbul ve Bursa olmak üzere batı kentlerine getirilmişlerdir. Dolayısıyla imparatorlukta dağınık bir biçimde yaşa-maktadırlar. Bu dağılmada misyonerlerin de önemli bir etkisi olmuştur. Gregor-yenliğe ek olarak, Protestan ve Katolikliğe döndürülen Ermeniler, bir süre son-ra birbirlerine karşı düşmanca bakmasalar bile, aralarındaki etniksel bağın gücü zayıflamış, mezhepsel kimlik daha öne çıkmıştır. Sonrasında ise Taşnaklar doğu

vilayetlerinde (Erzurum, Van, Bitlis, Elaliz, Sivas, Diyarbakır) bağımsızlık istediklerinde Osmanlı Devleti bu talebi, gümüş tepside onlara verseydi bile devlet kuracak yeterli nüfusları yoktu zaten. Batılı ve Osmanlı belge ve nüfus sayımlarına göre Ermenilerin nüfus bakımından en yoğun oldukları yörelerde (Örneğin Van'da) bile %25'i geçememeleri, bir devleti oluşturan üç sosyolojik ögeden biri olan "toprak üzerindeki nüfus yoğunluğu"nu sağlayamadıklarını göstermektedir. Bu nedenle Ermenistan devleti kurulsa bile nasıl ayakta duracaktı; bunları göz önünde bulundurmak gerekir. Kısacası Ermeni sorununu Batı emperyalistlerince çıkarılmış yapay bir sorun olarak niteliyorum. Ancak yapay da olsa bu sorun, İstanbul'un işgaliyle başlayan süreçte hem Divan-ı Harp yargılamaları hem de Malta'ya sürülen İttihatçılar hakkında İngiliz Kraliyet Savcısı, Türk yöneticiler Ermenilere katliam yaptı iddiasıyla dava açmak istemişse de delil yetersizliğinden dava açılmamıştır. Yani yapay olan bu sorun Osmanlı İmparatorluğu döneminde başlamış ve imparatorluk çökmeden de çözülmüştür. Cumhuriyet Türkiye'sine aktarılmış bir Ermeni sorunu yoktur.

1915 Olayları öncesinde Ermeni Sorunu uluslararası kamuoyunda nasıl yer almıştır?

Ermeni sorunu Berlin Kongresi ile uluslararası bir hal almıştır. 93 Harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda imzalanan Ayestefanos Antlaşması (Yeşilköy)'nin 16. maddesinde, Berlin Kongresi'nde de 61. ve 62. Maddede bu konudan bahsedilir. Bu süreçte ve "ıslahat projelerinde" Ermeniler, "vahşi Çerkezler ve Kürtlerin saldırılarına karşı, Doğu vilayetlerine uygar milletlerden olan bir Türk yöneticisinin atanmasını ve yardımcısının da Ermeni olmasını talep etmişlerdir.

Bugünkü Ermenistan'ın Kafkasya politikalarını nasıl değerlendiriyorsunuz?

Ermenilerin büyük bir kısmı 1915 sürgününden sonra ülkeye geri dönmemiştir. Atatürk de bu dönmeyişi şöyle yorumlar: "**Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra Fransızlar, tekrar savaş başlatıp Ermenileri Doğu Lejyonu'nda kullandıkları için Ermeniler evlerine dönmeye korktular...**"

Ermenistan'ın Kafkasya politikalarına baktığımızda son derece saldırgan bir politikanın hakim olduğunu görüyoruz. Ermenistan'ın bu saldırgan politikasının sadece Türkiye'ye karşı değil Azerbaycan, Gürcistan ve İran'a karşı da uyguladığını görüyoruz. Bu komşu ülkeleri esas aldığımızda Ermenistan'ın Türkiye'den Batı Ermenistan talebinin yanı sıra Gürcistan'dan da toprak taleplerinin olduğunu,

Azerbaycan'da Karabağ'ı işgal ettiğini söylemek mümkündür.

Ermenistan nüfusu hızla azalıyor, sınır kapısı açıldığında bu durumun daha da hızlanacağı söylenebilir mi?

Evet, Ermenistan'da hızlı bir göç dalgası mevcut. Ermeniler gerek gelişmiş el yeteneklerinin olması ve gerekse de ticarete olan yatkınlıkları nedeniyle gittikleri her ülkede kolay iş bulmaktadırlar. Örneğin ben Suriye ve Lübnan'a gittiğimde bu ülkelerde yaşayan Ermenilerin ekonomik durumun gayet iyi ve eğitim düzeylerin de düşük olmadığını gözlemledim. Osmanlı'da da Ermenilerin burjuva sınıfını oluşturduklarını görüyoruz. Yine Osmanlı'nın en iyi müzisyenlerinin Ermeni olduğunu, Güllü Agop, Hamparsum gibi müzisyenlerin Ermeniler arasından çıktığını görüyoruz. Yani sanat alanında çok iyi olduklarından her gittikleri yerde kolay iş buluyorlar. O yüzden sürgün edildiklerinde de gittikleri yerlerde ciddi sorunlar yaşamadan hayatlarını devam ettirme imkanını elde etmişlerdir. Ben Washington D.C.'de bir Ermeni ile tanıştım. ABD'de araba tamirciliği yapıyordu ve bu iş ABD'de iyi para getiren bir işti. Bizim Türk öğrenciler D.C.'de parasal ya da vize yenileme sorunları ile karşılaştıklarında gidip kendisinden yardım isterlerdi. O da Türk öğrencileri, düğününe çağırması, birlikte halay çekerek, Türkçe şarkılar söyleyerek düğünü savmışlardı. Aslında ABD'de halen T.C. vatandaşlığı olan Cumhuriyet döneminde ABD'ye göçmüş Ermeniler bulunmakta. Ben de öğrenciyken gazete ilanıyla kiralık oda ararken, beni de Garo adlı bir Ermeni aramış, "Biz varken ev kiralamanız çok ayıp olur, gelin istediğiniz kadar bizim çiftlik evimizde kalın, isterseniz size kampuse gidip gelmeniz için 2.arabamı da veririm" önerisinde bulunmuştu. Michigan'da yaşarken Garo ve eşiyle hem çok sağlam bir dostluk kurma olanağım oldu hem de çok yardımlarını gördüm. ABD'de yaşayan her Ermenin Türk düşmanı olduğunu düşünmek yanlış bence. ABD'de diasporanın en aşırı kişilerinden biriyle bile on beş dakika konuştuktan sonra "acılarınızı anlıyorum" dediğinizde İstanbul sohbetine başladıklarını görürsünüz. Aslında ABD ve diğer ülkelerde bu iddiaların bu kadar ileri boyutlara varmasında bazı Türklerin de önemli bir payı olmuştur. Mesela Orhan Pamuk, Fatma Müge Göçek, Elif Şafak, Halil Berktaş, Taner Akçam soykırım var diyor. Richard Hovvanisyan, Ermeni sorununa ilişkin çok sayıda bilimsel yayında bulunmuş ve emperyalistlerin Ermenileri nasıl kullandığını bu kitaplarında belgeleriyle anlatmıştır. Luis Nalbantyan'ın kitabından Ermeni isyanlarını öğrenip, tezimi yazdım.

Tekrar Ermenistan'ın Kafkasya politikasına dönecek olursak şu saptamayı ya-

pabiliriz: Kafkasya politikasında sürekli büyümeye çalışan bir Ermenistan var ama gittikçe Ermenisizleşen bir Ermenistan da var. Sınır kapısını açtığımızda Ermenistan'dan en az 500.000 Ermeni daha göç eder ve ülkede kalanlar yalnız çocuklar ve yaşlılar olur. Geçtiğimiz günlerde Ermenistan'da bir alan araştırması yapılmış. Temel sorununuz nedir diye sorulduğunda Ermenilerin büyük bir çoğunluğunun ekonomik sorunlar olduğunu söylediği kaydedilmiş. Soykırım konusunun ise en alt sıralarda yer aldığı belirtiliyor. Kafkasya politikasını saldırgan bir yapı üzerine kuran Ermenistan'ın tüm komşularına karşı bu yöndeki politikalarında uzun ya da kısa vadede bir değişiklik olmazsa ülkenin bir yere varamayacağını söylemek mümkündür. Komşusuyla çatışan bir ülkeyseniz düzelemezsiniz, bu politikadan dolayı da ABD ya da Rusya desteğiyle de bire yere varamazsınız.

Ermenistan'ın neredeyse tüm komşularıyla problem yaşıyor olması ve bu nedenle de bir çok projenin dışında bırakılması ülkenin ekonomi politikalarının yanı sıra dış politikasının da olumsuz etkilenmesine neden olmaktadır. Acaba bu bağlamda ülkenin uluslararası alanda giderek izole edilen bir devlete dönüştüğünü söyleyebilir miyiz?

Ermenistan bağımsızlığını ilan ettiğinde ilk tanıyan ülkelerin başında Türkiye gelmektedir. Dönemin Türkiye Başbakanı Süleyman Demirel döneminde; Türkiye öncülüğünde, Ermenistan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne üye olmuştur. Ermenistan'ın ekonomik sıkıntı içinde olduğu dönemde buraya buğdayı gönderen de Türkiye olmuştur. Yine ülkenin ilk bağımsızlık döneminde de Sultan Reşat bu ülkeyi resmen tanımış ve bu dönemde de yani 1918'de de ülkedeki kıtlıktan dolayı buraya buğday yardımı yapmıştır. 1919 yılında Ermenilere "soykırım" yapıldığı iddia ediliyor olmasına karşın, 1918'de iki ülke arasında hem ilişkiler daha iyi hem de Ermenistan'ın böyle bir iddiası yoktur. Oysa günümüzde Ermenistan bu tavrı nedeniyle birçok projenin dışında bırakılmıştır. Başta Bakü -Tiflis -Ceyhan boru hattı olmak üzere, demiryolu vb. birçok projeye alınmamıştır. Örneğin bu saldırgan tutumları olmasa belki Erzurum Erivan arasına bir otoban yapılırsa ve bu yolla Ermenistan'ın uluslararasılaşması sağlanabilirdi. Ancak bu iddialar nedeniyle Ermenistan'ın yıllık kaybı 705 milyon dolardır. Ermenistan gibi küçük bir ülke için bu miktar büyük bir kayıptır. Türkiye zaten zarar etmiyor, Türkiye'den Ermenistan'a, İran ya da Gürcistan üzerinden zaten mal gidiyor. Bakan seçim kampanyasında Ter Petrosyan kendisinin seçilmesi halinde ülkenin ticaret hacmini 5 milyon dolar büyüyeceğini vaat etmiş. Ne kadar komik bir durum Türkiye'de 5 milyon dolar Boğaz'da bir ev fiyatıdır. Varın ülkenin içinde olduğu ekonomik durumu siz düşünün.

Hukuki olarak da zaten sorunun Lozan Antlaşması ile çözümlendiğini görüyoruz. Ancak günümüzde Ermenistan yönetimi Lozan'ı tanımadığını ve Sevr Antlaşması'nı yürürlüğe koyduğunu sık sık dile getiriyor.

Aslında Ermenistan'ın bir önceki Devlet Başkanı Levon Ter Petrosyan yönetimi daha realist politikalar üretiyordu. Ancak Petrosyan işlerine gelmediğinden dolayı yönetimden indirildi ve yerine Robert Koçaryan getirildi. Koçaryan Karabağlıdır ve Karabağ da Ermenistan'a ait bir yer değildir. Koçaryan'ın aslında Ermenistanlı olmadığından dolayı olarak Devlet Başkanı seçilmesi de Ermenistan Anayasası'na aykırıdır. Bunu da kendi çıkarları doğrultusunda yasalar çıkararak değiştirdiler ve Koçaryan bir şekilde kendini seçtirmeyi başardı. Mevcut yönetim Türkiye'nin sınırlarını tanımamakla beraber, bağımsızlık bildirgesinde Türkiye topraklarından Batı Ermenistan olarak bahsediyor. Aslına bakarsanız bu bir savaş nedenidir. Biz Lozan'ı tanımıyoruz, Gümrü Antlaşması'nı tanımıyoruz biz Sevr Antlaşması'nı geçerli sayıyoruz diyemezsiniz.

Bir metnin antlaşma olabilmesi için önce taraflar arasında imzalanması, sonra taraf ülkelerin parlamentolarında onaylanması, ardından da devlet başkanının imzalamasıyla resmi gazetede yayınlanmasıyla yürürlüğe gireceğini, oysa Sevr Antlaşması'nın yalnızca birinci aşamayı tamamlamış olmasına karşın Yunanistan dışında hiçbir taraf ülkenin öbür iki aşamayı gerçekleştirmediği, bu haliyle antlaşmadan çok "taslak" niteliğinde kaldığını anımsatmak gerekir.

Kaldı ki Kars Antlaşması'ndan önce, Ankara Hükümeti ile o tarihte bağımsız olan Ermenistan Cumhuriyeti adına iktidardaki Taşnak Partisi'nin eski Maliye Bakanı Avram Gülhandanyan, eski Başbakan Alexandr Hadisyan ve İçişleri Bakan Yardımcısı İstapan Gurganyan'ın imzaladığı 2 Aralık 1920 tarihli Gümrü Antlaşması'nın konuyla ilgili maddeleri şöyledir:

Bugünkü Türkiye-Ermenistan sınırınının küçük değişikliklerle kabul ettiği 2.Madde'den sonra, Üçüncü Maddede "...antlaşma uyarınca, toprakların hukuksal durumu konusunda Türkiye'de kalacak olan üzerinde Türkiye'nin tarihsel, hukuksal ve etnik ilişkisi yadsınamaz. Ermenistan Cumhuriyeti istediği takdirde, asıl halkının tümüyle geri dönmesinin gerçekleşebilmesi için, antlaşmanın onaylanmasından sonra üç yıl geçince plebisite başvurmaya kabul eder..." biçiminde düzenlenmiştir.

Dördüncü Madde ise, "**Emperyalist devletlerin kışkırtma ve özendirmeleri sonucu olarak, düzen ve güvenliği bozucu eylemlere bundan böyle olanak bı-**

rakılmaması yolundaki iyiniyeti nedeniyle Erivan (Ermenistan) Cumhuriyeti iç güvenliği korumaya yetecek düzeyde sınırlı asker bulundurmayı yükümlenir...”, denmektedir.

Altıncı Madde de, “ Taraflar, **Büyük Savaş sırasında düşman ordularına katılarak kendi devletine karşı silah kullanmış ya da işgal altındaki topraklar üzerinde toptan katliamlara katılmış olanlar dışındaki göçmenlerin eski sınır içindeki yurtlarına dönmelerine izin verir...**” ve Onuncu Madde ise “**Erivan Hükümeti, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nce kesinlikle reddedilmiş olan Sevr Antlaşması’nı hükümsüz sayıp ve kimi emperyalist hükümet ve siyasal çevreler elinde bir kışkırtma aracı olan Avrupa ve Amerika’daki [Ermeni] temsilci heyetlerini geri çağırmayı, bundan böyle iki ülke arasında her türlü yanlış düşünceleri ortadan kaldırmak iyiniyetiyle yükümlendiğini açıklar. Ermenistan Cumhuriyeti... Türkiye’nin komşuluk haklarına saygılı olma doğrultusunda iyiniyet kanıtı olarak, emperyalist amaçlar güderek, iki ulusun barış ve güvenliğini tehlikeye sokan haris ve savaşçı kişileri hükümet yönetiminden uzak tutmayı yükümlenir**”, biçiminde kaleme alınmıştır.

Gümrü Antlaşması’nın, önce 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması, daha sonra 13 Ekim 1921 Kars Antlaşması ile ufak değişikliklerle Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınır belirlenmiştir. Misak-ı Milli’nin taraf devletlerce kabul edildiğini de belirten ve diğer adı “Türkiye ile Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan Arasında Dostluk Antlaşması” olan Kars Antlaşması’nı imzalayanlardan ikisi de Ermenistan Cumhuriyeti adına Dışişleri Komiseri İskinaz Mravyan ve İçişleri Komiseri Bogos Makizyan’dır.

Gümrü Antlaşması, Taşnak Partisi yetkililerinin Ermenistan Devleti adına Ankara Hükümeti ile yaptıkları bir antlaşmadır. Sevr Antlaşması’nı tanımadıklarını resmen teyid etmişlerdir. 1.Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Ermenilerinin devletlerine karşı emperyalistlerle işbirliği ve katliamlar yaptıkları bir bakıma bu antlaşmada itiraf edilmiştir. Kars Antlaşması ise egemen devletin SSCB olması hasebiyle 1991’e değin hukuksal bir anlamı olmadığı tartışılabilir olmakla birlikte tarihsel ve siyasal önemi yadsınamaz. Ancak bu antlaşma, Ermenistan bağımsızlığını tekrar kazanınca Türkiye’nin Ermenistan’ı tanıması süreciyle tekrar yürürlüğe girmiştir. Bu bağlamda, bir yönetimin “devlet” olarak tanımlanabilmesi için gerekli olan iki hukuksal öğeden birisinin “süreklilik” ikincisinin de “devletin tanınması” olduğunu, bu iki öğenin birbirini tamamladığını Ermenistan yetkililerinin bilmesi gerekir

Gümrü Antlaşması'nı yapan Ankara Hükümeti'nin taraflara imzalattığı ve anlaşma olmanın uluslararası hukuk ve devletler hukuku çerçevesindeki üç koşulunu (antlaşma metninin taraflarca imzası, parlamentolarda onay ve devlet başkanlarınca imzalanarak resmi gazetede yayınlanıp yürürlüğe girmesi) Türk delegelerin imzacı devletlere sağladığı Lozan Antlaşması, Türkiye Cumhuriyeti'nin tapusu olması hasebiyle aynı zamanda **tabusudur** da. Bu hukuksal çerçevede gerek Türkiye'den gerek Ermenistan'dan gerekse bir başka "egemen devletten" toprak talebinde bulunmanın savaş nedeni olduğunu da bilmek gerekir.

Bu antlaşmayı imzalayanlar öyle kalkıp da "ben bu antlaşmaları tanımıyorum" derse, birileri de kalkar "1699 Karlofça Antlaşması'ndan sonra yapılan tüm antlaşmaları tanımıyorum" diyerek 22 milyon km karelik Osmanlı İmparatorluğu sınırlarına geri dönmeyi önerebilir. Hiç bir ülkenin akliselim yöneticisi böyle ciddiyetsiz iddialarda bulunmamalıdır.

"ABD'nin Güney Kafkasya Politikası Olarak Ermenistan Sorunu 1919-1921" başlıklı kitabınızda Amerikan Sivil Toplum Kuruluşlarının Ermeni Sorununa bakış açılarını inceliyorsunuz. Bu bağlamda ABD sivil toplum örgütlerinin Ermenistan'a geçmişte verdikleri destek ile günümüzdeki destekleri arasında nasıl bir bağlantı kuruyorsunuz?

19.Yüzyılın son çeyreğinde dinsel kaynaklı örgütlere ek olarak, etnik kaynaklı Ermeni sivil toplum örgütlerine de rastlamak mümkündür. Bunların önde gelenleri,1894'te Boston'da kurulan United Friends of Armenia,1895'te Washington'da etkinlik kazanan Phil-Armenic Assocation ve 1895'te New York'ta örgütlenen National Armenian Relief Committee'dir. . Günümüzde ise bunların devamını görüyoruz ANCA mesela. ANCA'nın kuruluşu taa o döneme dayanır. 1914'te asıl mesleği emlakçılık olan Morgenthau'nun elçilik yaptığını ve Osmanlı Ermenisi Andonyan'ı da sekreter olarak kullandığını görüyoruz. Morgenthau'da bir diplomatta olması gereken objektiflik ve bilgi birikimi yoktur. Bu nedenlerle subjektif bakış açısıyla Andonyan'ın Osmanlı aleyhinde aktardığı bilgiler çerçevesinde ABD Dışişleri bakanlığına Ermeni isyancılar lehine yazışmalar yapmış ve dolayısıyla ABD kamuoyunun "Hıristiyan" Ermenileri "barbar" Müslümanlara karşı koruma güdüsüne itmiştir. Bir de bunlara Osmanlıdaki Protestan misyonerlerin yazışmaları ve radyo ve televizyonun olmadığı bir dönemde uluslararası bilgilenmeyi yalnızca kilise toplantılarında edinen Amerikalıları düşünürseniz, Türkiye aleyhine oluşan ABD kamuoyunun kökenlerinin de 19.yüzyıla değin uzadığını görürsünüz. O dönemde olmamakla birlikte, günümüzde bazı Yahudi sivil toplum örgütleri de Ermeni lobisine destek vermektedir. Örneğin

ADL direktörü Foxman'a bakalım. Türkiye'ye verdikleri destekleri geri çekmeleri, Ermenileri sevdiklerinden değildir, aynı dönemlerde Meşal'ın Türkiye'ye gelmesi olması ve Türkiye'nin İsrail karşıtı bir politika izlemesi halinde olacakları görmesi için yapılmış bir uyarıdır adeta. ABD basınına baktığımızda da ağırlıklı olarak Ermenileri desteklediklerini görüyoruz. **New York Times**, **Boston Globe** gibi gazeteler de Ermenilere ciddi destek veren editörler var. Bunda Ermenilerin söz konusu bölgelerde yoğun olmalarının önemli bir etkisi vardır. Örneğin California da "Little Armenia" ya da "Los Armenio" adlı bir yerleşim birimi var. Burada bazı gazetelerin editörlerinin Ermeni olması, okur mektuplarının geldiği sayfaların editörlüğünün Ermenilerin elinde olması Ermeni lobisine büyük bir avantaj sağlamaktadır.

ABD'deki Ermeni iddialarının bu kadar çok yandaş bulmasının bir diğer nedeni de, oradaki Ermeni seçmenleridir. Özellikle California'da çok fazla Ermeni nüfusu ve dolayısıyla da seçmeni var. Örneğin ABD'de yaşayan bir Ermeni kalkıp ta Kiliseye 5 milyon dolar bağışta bulunabiliyor. Oysa bu parayı ekonomik sıkıntılar içindeki Ermenistan'a gönderse daha yararlı bir iş olacak. Kilise Ermenilere ne tür bir yardımda bulunabilir ki. İşte bu tür parasal kampanyalarla Ermeni lobisinin finansmanını sağlıyorlar. Bir de ABD'de siyasi partiler yasası, bu tür parasal desteklere açık olduğundan herhangi bir sorunla karşılaşmadan Kongre üyeleri üzerinde dilediklerini yaptırabilecek gücü ellerinde tutuyorlar.

ABD'deki Ermeni iddialarının bu kadar çok yandaş bulmasının bir diğer nedeni de oradaki Ermeni seçmenleridir. Özellikle California'da çok fazla Ermeni nüfusu ve dolayısıyla da seçmeni var. Örneğin ABD'de yaşayan bir Ermeni kalkıp ta Kiliseye 5 milyon dolar bağışta bulunabiliyor. Oysa bu parayı ekonomik sıkıntılar içindeki Ermenistan'a gönderse daha yararlı bir iş olacak. Kilise Ermenilere ne tür bir yardımda bulunabilir ki. İşte bu tür parasal kampanyalarla diasporanın finansmanını sağlıyorlar. Bir de ABD'de bu tür parasal kampanyalara destek vermek yasal olduğundan herhangi bir sorunla karşılaşmadan dilediklerini yapıyorlar.

Son zamanlarda Ermeni Sorunu konusunda ABD basınında Türkiye'ye karşı farklı bir tutum görüyoruz bunu neye bağlıyorsunuz?

Tam da ABD'de soykırım iddialarının kabul edileceğine kesin gözüyle bakılınca böyle bir dönüşün yaşanmış olması şuna işaret etmektedir: Demek ki ABD Ermeni sorununun arkasında durmuyor ve gerektiğinde bu konuyu basın bile Türkiye'ye karşı kullanıyor. Yani bu konu ABD'nin insani nedenlerle ilgilendiği bir konu değil, politik bir konu. 2003'te Türkiye, ABD'nin Türkiye'den Irak'a

karadan girişinin açılması için 1 Mart tezkeresini geçirmeyince ABD yetkililerinde birisi **“biz de soykırım belgesini çıkarırız”** demişti. Elinizde bu belge varsa hiç bir şey ortada yokken bu belgeyi ortaya koymamız gerekir. Bu çok ayıp bir şey gerçekten. Ben 26 yıldır bu işin içindeyim, elime böyle bir şey geçmedi, geçse onu da yayınlarım. Devleti savunmak benim görevim değil, ben akademisyenim, böyle bir belgeyi bulursam yayınlarım. Önyargı ile çalışmadım hiç. Bu ülkeyi savunacak diplomata, askeri, polisi var onlar savunsun benim akademisyen olarak böyle bir belge varsa yayınlamam lazım. Bir süre geçti ve bu haberlerin arkası boş çıktı. Çünkü böyle bir belge yok ellerinde. Ben Amerikan Ulusal Arşivinde bir yıldan fazla çalıştım ve bulamadım böyle bir belge, tüm ABD belgeleri Osmanlı arşiv belgelerini doğrular yöndeydi. **“Afganistan’a destek verin yoksa soykırım belgesini çıkarırız, tezkereyi geçirin yoksa soykırım belgesini çıkarırız, Kuzey Irak hakkında fazla konuşmayın soykırım belgesini çıkarırız”,** diyerek ikide bir bu konuyu gündeme getirerek Türkiye üzerinden oluşacak Kafkaslar ve Ortadoğu politikaları için adeta blöf yapıyorlar. Türkiye’de kararlı bir duruş olsa ve **“soykırım belgesini çıkarın da bizde görelim”**, dense böyle bir belgenin olmadığı anlaşılacak ama böyle bir siyasal irade ne yazık ki yoktur Türkiye’de.

Türkiye’de sık karşılaşılan sorunlardan biri olan siyasilerle halkı örneğin Ermeni Diasporası ile Ermenistan’daki Ermenileri birbirinden ayırma konusunda ne düşünüyorsunuz?

Ben artık “Ermeni diasporası”, değil “Ermeni lobisi” deyimini kullanıyorum. Çünkü ABD’de yaşayan her Ermeni, diaspora kapsamına girmesine karşın, bunların tümü “soykırım” iddialarına destek vermiyor. Ermenistan lobisinin baskısı olmazsa, Türkiye Ermenistan’la sorunlarını daha kolay çözebilir. ABD’deki bu lobiler, her zaman daha sert tavırlı. Örneğin ABD’deki Yahudi Lobisi’nin baskısı olmasa, İsrail, Filistinlilerle sorununu şimdiye değin çözebilirdi. Sorunu zora sokan ABD’li Yahudilerin keskin tavrı. Ya da Yunan Lobisi Türkiye-Yunanistan ilişkilerinde yumuşama değil, sertlik yanlılığını Yunan hükümetlerinden daha çok dile getiriyor. Sanırım bu, göçmen psikolojisiyle ilgili bir sorun. Ermeni Lobisi’nin keskinliğinden de doğal olarak en fazla zarar gören, Ermenistan halkı oluyor. Bizim zaten ülke olarak Ermenistan’la bir sorunumuz yok. Biz halklara düşman değiliz. Bizim Ermenistan hükümetiyle, ağırlıklı olarak Ermeni lobisi ve radikal milliyetçi Taşnak Partili Koçeryan hükümetiyle sorunumuz var. Ter Petrosyan döneminde anımsayacağınız üzere, Türkiye-Ermenistan ilişkileri oldukça iyi düzeydeydi. Ayrıca sadece Ermeniler değil Türkiye’nin hiçbir halka karşı düşmanlığı yoktur. Örneğin Ermenistan’dan gelen yaklaşık 50.000 kaçak Ermeni ülkemizde yaşadığı halde, soykırım iddialarına karşın, Türkiye bu kimseleri sınır dışı etmiyor.

PKK ile mücadelenin en yoğun olduğu dönemde, Halepçe katliamından kaçan Iraklı 500.000 Kürdü o dönemde mali durumu kötü olmasına rağmen, kamplarda ağırladı Türkiye.

Şubat 2008'de yapılacak olan Ermenistan Devlet Başkanlığı seçimlerini nasıl değerlendiriyorsunuz?

Biliyorsunuz Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde aday olarak eski Devlet Başkanı Levon Ter Petrosyan da var. Seçilme şansı çok yüksek olmamakla birlikte Türkiye olarak bu seçimde Petrosyan'ın kampanyalarını desteklemeliyiz. Bu destek maddi de olabilir ya da basın yoluyla yapılacak bir destekte olabilir. Örneğin Türkiye 100 bin dolar harcayıp basın yoluyla Petrosyan'ın kampanyasını destekleyebilir. Ya da Petrosyan iktidara gelirse kendisine belirli malların satışında bazı indirimler uygulanacağı açıklanabilir. Türkiye'deki 50.000 Ermenistan Ermenisine seçimlerde kendilerinin ve Ermenistan'daki ailelerinin Petrosyan'ı desteklemeleri önerilebilir

Bu durumda Türkiye'de yaşayan 50.000 kaçak Ermeni'nin Ermenistan'daki seçimlerde lehimize oy kullanmaları sağlanabilir mi?

Belki şöyle bir şey yapılabilir. Türkiye'deki kaçak Ermenilerin Ermenistan'da aileleri var bu da nerden baksanız 350.000 kişi demek. Türkiye'deki Ermeniler ailelerine seçimde Petrosyan'a oy vermeleri konusunda mektup yazsalar ve Petrosyan'ın seçilmesi halinde kendilerinin daha rahat Türkiye'ye gidip gelebileceklerini, sınırların açılacağını, kendilerinin Türkiye'de kalmalarının sağlanacağını, daha radikal birinin seçilmesi durumunda ise Türkiye ile ilişkilerin gerileceği ve belkide sınır dışı edileceklerini belirtirlerse etkili olacağı inancındayım. Yine sanat kurumları ya da iş adamlarını harekete geçirmemiz mümkün olabilir. TRT Int, Ermenistan'da izleniyor. Bu kanaldan Ter Petrosyan lehine Ermenice yayın yapılabilir.

Koçaryan yanlısı bir yönetimin ki bunun büyük ihtimallle Serge Sarkisyan olacağı görünüyor, Devlet Başkanı olması halinde Ermenistan'la ilişkilerimiz nasıl şekillenir?

Kısa vadede Koçaryan'ın da yaptığı gibi yerine gelecek yönetim de irrasyonel politikalara devam ederse şu an olduğu gibi kaybeden taraf yine Ermenistan olur. Ermenistan yönetiminin Karabağ'daki işgali devam ettiği ve Türkiye'nin Doğu Anadolu bölgesinden Batı Ermenistan olarak bahsedildiği sürece, ne kara sınırlarımız açılır ne de ilişkilerimiz iyileşir hatta belki bu iddialardan vazgeçilmediği

sürece açık olan hava sahasının kapatılması gibi sert önlemler bile alınabilir.

Ermeni sorunu ve PKK konusunda Avrupa Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri de Türkiye'yi zaman zaman sıkıştıran bazı politikalar ürettiler. Ancak gelinen noktada iki konudan birinden ödün vermek zorunda kalmış gibi bir durumun ortaya çıktığını söylemek mümkün mü?

Taşnaklar sözde Ermeni soykırımı konusunda Avrupa Parlamentosu'na öneri götürdüler. Bu öneriye göre AP, Türkiye'den Avrupa Birliği'ne girebilmesi için ön şart olarak soykırımı tanımasını öngörüyordu. 784 kişilik parlamentoda sadece 2 kişi bu öneriye oy verdi. Bu durumun oluşmasında aslında tam da PKK konusunda yaşanan gelişmelerin önemli bir etkisi olmuştur. Türkiye'nin PKK konusunda tezkere çıkarmasıyla beraber Lagendik PKK'yı uyarmış ve DTP'ye de PKK'yı desteklememesini ve normal bir siyasi parti olmasını dile getirmişti. Bu gelişmelerden şunu çıkarmak mümkündür: Ülke olarak biraz kararlı bir tavır sergilerseniz her zaman kazançlı çıkarsınız. Günümüze bakalım başta İngiltere olmak üzere tüm Avrupa basınının PKK konusunda Türkiye'ye destek verdiğini ve **"Türkiye'nin kendini savunmak hakkıdır"** dediklerini görüyoruz. Anımsanacağı üzere PKK'nın Dağlıca'da askeri birliğe saldırısı sonucu Türk kamuoyunda büyük bir infial uyanmış, Edirne'den Hakkari'ye katılımcı sayıları 10.000'leri bulan protesto mitingleri düzenlenmişti. Gerek Avrupa, gerekse ABD basını ve siyasetçileri Türk kamuoyunu çok dikkatli izliyor ve tepkilerine karşı duyarlılık gösteriyor. Nitekim Cumhuriyet mitingleriyle de Türk basınından ve siyasetçilerinden çok Batı basını ve siyasetçileri dikkat kesilmişti. Bu demektir ki, ülkenin temel sorunlarına duyarlılığımızı yitirmedığımız sürece, siyasal karar alma organlarını ve uluslararası aktörleri etkileyebiliyoruz. Görünen AB ve ABD politikaları "şimdilik" Türkiye'yi destekler yönde. Ancak, kesin sonuçlar çıkarmak için de henüz erken.

"Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1878 – 1920" adlı kitabınızda Ermeni Sorununun temelini 1878'lere dayandığını belirtiyorsunuz. Bu dönemde Ermeni sorunu konusunda yaşanan gelişmelerle bugünkü gelişmeler arasında bir benzerlik var mı?

Büyük bir benzerlik var. Çünkü kitabımı yazdığım dönem İmparatorluğun çöküş dönemini ele alıyor. Bu dönemde nasıl ki Ermeniler imparatorluğun parçalanması için bir araç olarak kullanılmışsa şimdi de Batı devletleri Türkiye'nin içinde bulunduğu durumu göz önünde bulundurarak Kürt sorununu ortaya atmıştır. Bakın ekonominin kötüye gitmesiyle beraber bu konular iyice su yüzüne çıkıyor.

Aslında bu konuların birbiri ile eklemendiğini görüyoruz. Stefonos Yerasimos **Milliyetler ve Sınırlar** kitabında bu konuyu çok güzel ele alır. Ermenilerle Kürtlerin nasıl el ele verip Osmanlıya karşı isyan ettiklerini, nasıl örgütlendiklerini çok detaylı anlatır. Yine Rusya'nın zayıflamasıyla beraber Kürtlerin nasıl saf değiştirip bu kez Osmanlıya sığınıp “biz sizin tarafınızdayız” izlenimi yarattıklarını anlatır. O dönemde Abdülhamit'in Stokholm Büyükelçisi Kürt Şerif Paşa'nın Bogos Nubar ile ilişkilerini de görüyoruz. Paris Barış Konferansı'nda ve Londra Konferansı'nda her iki tarafın bağımsızlık çabası içine girerek Osmanlıya karşı bir ittifak oluşturup bölgede Kürdistan ve Ermenistan kurmaya çalıştıklarını biliyoruz. Bu her iki toplumu da Batılılar önce kışkırtıp sonra kullanmış ve işleri bitince de yüz üstü bırakmışlardır. Hatta bu toplumlar için “**devlet kurma yetenekleri yoktur**” diye Ermeni ve Kürtleri aşağılayanlar, yine Batılılar olmuştur.

Ermeni Sorunu konusunda Cumhuriyet döneminde yaşanan gelişmeleri göz önünde bulundurduğumuzda bugünkü durumla nasıl bir bağlantı kurmamız gerekir?

Ermeni sorunu aslında Cumhuriyetle beraber yani Lozan'da hem hukuki hem de siyasi olarak kendiliğinden çözümlenmiştir. Ancak Cumhuriyet kurulduktan sonra da bazı Ermeni milliyetçileri tarafından Batılı devletlerin de desteğiyle zaman zaman çeşitli isyanlar gerçekleştirilmiştir. Örneğin 1926 ve 1927 yıllarında ortaya çıkan I. ve II. Ağrı İsyanı'na bakalım. Bu isyanlar Lübnan'da kurulan Hoybun Cemiyeti tarafından organize ediliyor. Hoybun Cemiyeti ise Kürt ve Ermenilerden oluşuyordu. Bu da Cumhuriyetten sonra da sorunun şekil değiştirerek devam ettiğini gösteriyor. Sonra ASALA'nın bitmesiyle beraber bu bölgede PKK'nın ortaya çıktığını, PKK'nın kontrol altına alındığı yıllarda yine aynı yerde Hizbullah'ın boy göstermesi hep benzer sebeplerden kaynaklanmaktadır.

Türkiye'nin Ermeni Sorunu konusunda izlediği politikaları nasıl değerlendiriyorsunuz?

Türkiye Atatürk döneminde olduğu gibi günümüzde de “Yurtta Sulh, Cihanda Sulh” politikasını uyguluyor. O yüzden ne Ermenistan'la, ne Yunanistan'la ne de bir başka komşusuyla sorun yaşamayı arzu eden bir ülke değildir. Unutmayalım ki, “sel gider kum kalır”. Yarın ABD de diğerleri de bölgeden gider yine biz komşular kalırız birbirimize. Doğu toplumlarının halkları sürekli emperyalist devletler tarafından birbirine düşürülmüşlerdir. Bunun içinde Türkler de, Araplar da, Farslar da, Ermeniler de, Yahudiler de, Kürtler de vardır. Artık 21. yüzyılda bunun bilincine varmak ve dayanışma göstererek emperyalistlerin yayılmalarını

engellemek gerekir.

Son dönemlerde PKK'nın Kuzey Irak'tan çıkıp Kafkaslara yerleşeceği yönünde bazı haberler basında yer aldı. Türkiye'nin komşularıyla ilişkileri göz önünde bulundurulduğunda Gürcistan ve Azerbaycan'ın böyle bir gelişmeye izin vermeyeceğini görüyoruz. Ancak Ermenistan için bu durum söz konusu değildir. Bu bağlamda PKK'nın Ermenistan'a özellikle de Karabağ'a yerleşeceği iddia ediliyor bu durumu nasıl değerlendiriyorsunuz?

En baştan şunu söylemek lazım ki ateş olmayan yerden duman çıkmaz. Yani neden Gürcistan'a, Azerbaycan'da değil de Karabağ'a yerleştikleri konusunda haber çıktığı üzerinde biraz düşünmek lazım bence. Çünkü Gürcistan'ın da Azerbaycan'ın da PKK'nın bu yöndeki bir hareketine izin vermeyeceğini biliyoruz. Hatta bu ülkelerin yöneticileri, PKK'yı uluslararası bir terör örgütü olarak gördüklerini belirten demeçler bile verdiler. Ancak Ermenistan'dan bu yönde bir açıklama gelmedi. Ermenilerle PKK'lılar arasında bazı toplantıların yapıldığı ve toplantılarda Ermenilerin PKK'ya %75 oranında parasal destek sağlama yönünde kararlar alındığı belirtiliyor. Bu plana göre Türkiye'nin PKK ile mücadele ederek ekonomisi zayıflayacak ve daha sonra Türkiye Ermenilerle Kürtler arasında paylaşılacaktır. Tabi bunlar spekülatif haberler, elimizde belge yok. Ayrıca Ermenistan'la diplomatik ilişkimiz de yok ki, gönderelim bir muhabir Kuzey Irak'a gönderdiğimiz gibi “**git bak bakalım Ermenistan'da neler oluyor bir rapor hazırla ve dön**”, diyemiyoruz. Oysa Irak'a gazeteciler gidip oralarda PKK büroları var diyor ve resmini çekip getiriyorlar. Yani söylenti olmakla beraber yine de tedbirli olmak lazım. Muhtemelen böyle bir şey düşünüldü ya da görüşüldü ama ne aşamada olduğunu söylemek mümkün değil. Türkiye'nin terörle mücadele ederek iç savaşa sürüklenmesi sağlanacak ve daha öncede belirttiğim gibi bir Kürdistan ve Ermenistan kurulması planlanlanacak. Gerçi Ermenistan “biz PKK'ya destek vermiyoruz” dedi ama önceki yıllarda Ermenistan'dan Ağrı ya da Kars'a giren PKK teröristleri olduğunu biliyoruz.

Geçtiğimiz günlerde Ermenistan'da askerlik sürelerinin uzatıldığı açıklandı. Acaba bunun PKK konusundaki gelişmelerle bir bağlantısı olduğunu söyleyebilir miyiz?

Tüm bu gelişmeler, Ermenistan'da PKK konusunda bazı hazırlıkların olduğuna işaret etmektedir. Tarih boyunca Ermenilerin ve Kürtlerin ortak hareket ettiklerini birçok Batı ya da Türk yazarların eserlerinde görüyoruz. Ancak, bir akademisyen olarak yine de henüz kesin ifade kullanmak için erken olduğunu söylemeliyim.

PKK'nın Karabağ'a yerleşme olasılığına karşı zaten kötü giden Türk-Ermeni ilişkileri nasıl şekillenecektir?

Ermeniler aslında Kelbecer'de sadece Azerileri değil Kelbecer'deki yani Kafkaslar'daki Kürtleri de öldürdü. Bu yüzden aslında Dağlık Karabağ'da yaşayan Kürtlerin burada PKK'yı barındırması konusunda sorunlar yaşanabilir. Ermenilerden güçlü bir devlet adamı çıkmıyor. Türkler, Farmlar devlet yönetiminde Ermenilerden daha akıllı ve gerçekçi politikalar üretiyorlar. Geçmişe baktığımızda da bu böyle. Kalkıp da Ermeniler Karabağ'a PKK'yı yerleştirirse, aynı etnik kökenden gelen iki Müslüman devlet arasında kalmış bir Ermenistan'ın sürekli bu devletlerden birine çomak sokan bir ülke olarak kendisi zarar görür. Türkiye her zaman barışçıl politikalarından yana ve kimseyle savaşmak istemeyen bir ülke olmuştur. Ama eğer durmadan sorunlar yaratan birileri de olursa Türkiye 3 günde tüm komşuları da dahil olmak üzere hepsini etkisiz hale getirecek askeri güce de sahip bir ülkedir. Türkiye artık eskisi gibi sadece ABD'den silah almıyor, 20 ayı yerden silah alıyor. Böyle bir gelişme olsun istenmez, ayrıca silahlanmaya veya savaşa harcanacak para neden eğitim, sağlık, altyapı çalışmalarına harcanmasın. Unutmayın ki, savaşın kazananı, barışın kaybedeni olmaz.

PKK'nın Coğrafi olarak Kuzey Irak'tan kalkıp da bir Batı ülkesine gidip tekrar Karabağ'a dönmesi nasıl gerçekleşir bu durumda?

PKK neden bir Batı ülkesinden gitsin ki? Van üzerinden çıkar gider. İran üzerinden gider. Zaten İran'a girip çıkıyorlar. PJAK'la bağlantıları var. Kuzey Irak'tan çıkacaksa tek çıkış vardır o da İncirlik üzerindedir. Geçmişte Barzani İtalya'ya ya da Milano'ya nasıl gitti. İncirlik'ten gittiler. Bu adamın İtalya'ya gitmesi için İncirlik'ten geçmiş olması gerekiyor. Zaten İncirlik de yolgeçen hanı haline geldi. Türkiye'de 19 Amerikan üssü vardı. Çetin Altan İşçi Partisi milletvekiliyken "ABD'liler 35 milyon metre karelik yeri işgal ediyorlar" bu bizim toprak bütünlüğümüze aykırıdır diye itiraz etti. 1969'da Süleyman Demirel Adalet Partisi'nden Başbakanı, bu protesto sonucu İncirlik üs olmaktan çıkarılıp tesis haline getirildi ve ABD personelinin yarısı da sınır dışı edildi. İncirlik kelimesini artık yanlış kullanmayalım. İncirlik aslında NATO'dan çok daha önce kuruldu. Biz NATO'ya 1952'de girdik. İncirlik ise 1947'de CHP iktidardayken, ABD'nin İncirlik'e üs yapılmasını da içermek koşuluyla Marshall Planı ile Türkiye'ye 100 milyon dolar Yunanistan'a da 300 milyon dolar yardım yapmasıyla Türkiye'nin gündemine girdi. Bu üsler kurulduğunda Türkiye'de söz konusu dönemde çok fazla üs vardı. Sinop'ta radar istasyonu, Hopa'da yine aynı şekilde. Doğu Bloku yıkılınca Tür-

kiye ikili ilişkiler çerçevesinde kurduğu bu üsleri Sovyetler Birliği dağılınca artık Rusya'dan olası bir Komünizm tehlikesi olmadığından kapatacağını söyledi. Bu bağlamda Sinop ve Hopa'daki istasyonlar kapatıldı. Aslında devamında İncirlik'in de kapatılması gerekirdi. Her ne denli bu üs İkili ilişkiler çerçevesinde kurulmuşsa da Türkiye'ye ya da NATO'ya olası bir saldırı anında kullanılmaları da düşünülmüştü. Şimdi tüm bu gelişmeler yaşandıktan sonra aslında İncirlik üssünün Müslüman ülkelere saldırı amaçlı bir araç olarak kullanılmaması konusunda Dışişleri Bakanlığı'nın bir nota vermesi gerekirdi. "Türkiye'ye bir kedimi bile vermem" diyen adam İncirlik'ten Avrupa'ya gidiyor. Bu dehşet verici bir durum. PKK'lılar neden İncirlik'ten Avrupa'ya gitmesin?

Kısa vadede sorunun çözümü için neler yapılmalı?

Sonuç olarak bir ülke bağımsızlık bildirgesinde Türkiye topraklarından Batı Ermenistan olarak bahsediyorsa, terör örgütü dediğiniz bir gruba neden destek vermesin. Örneğin Ukrayna için neden benzer şeyleri söylemiyoruz çünkü Ukrayna'nın Karadeniz Bölgesi benim genişletilmiş bölgemdir diye bir iddiası yok. O nedenle bu söylentiler Ukrayna için çıksa pek bir gerçeklik payı yoktur deriz. Ama Ermenilerin bu yönde iddiaları var ve daha geçtiğimiz günlerde Taşnak Partili Kiro Manoyan ve Ermenistan'ın Kanada eski Elçisi Ara Papyan Türkiye'den tazminat taleplerinin olduğunu açıkladı. Yine Ermenistan'daki Bilimsel Araştırma Merkezi Başkanının da sıranın artık toprak talebine geldiğini açıkladığını gördük.

Melek SARI GÜVEN

Ankara Üniversitesi, Tarih Bölümü
Doktora Öğrencisi
meleksari1@yahoo.com

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLERİN SEVK VE İSKÂNI

Hazırlayanlar: Recep Karacakaya, Ümmihani Ünemlioğlu, Salih Kahrıman, Seher Dilber, Cafer Durmuş, Yılmaz Karaca, Hüseyin Özdemir, Aziz Mahmut Uygun, Numan Yekeler, Mustafa Çakıcı, Ahmet Semih Torun

Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2007, 1224 Sayfa.

“Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı” adlı bu çalışma Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğüne hazırlanmıştır. Ermeni Meselesinin uluslararası bir boyut kazandığı tarih olan 1878 Berlin Antlaşmasından 1920’ye kadar olan dönemi kapsayan 411 belge, on bir kişilik geniş bir çalışma grubunca tarih sırası gözetilerek aktarılmıştır.

Bu çalışma iki bölümden oluşmaktadır: ilk bölümde, tasnif edilen belgelerin Türkçe transkripsiyonları verilmiş ikinci bölümde ise belge asıllarının fotokopileri sıralanmıştır. Fotokopileri takiben hazırlanmış olan Belge Referansları bölümü, aktarılan belgelerin hangi fonlara ait olduğunu tespit etmek açısından oldukça yararlı olmuştur. Eserin sonuna eklenen ve Ermenilerin 1915-1916 yıllarındaki sevk ve iskânının güzergâhını gösteren harita ise karayolu ve demiryolu ile gerçekleştirilen sevk ve iskânın hangi illerden başladığını ve hangi istikamete doğru ilerlediğini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Osmanlı Arşivlerinde Ermenilerle ilgili pek çok kayda rastlamak mümkündür. Arşivlerdeki bu kayıtlar Defter Fonları ve Belge Fonları olarak iki ayrı grupta incelenebilir. Ermenilerle ilgili kayıtların bulunduğu defterler; Mühimme Defterleri, Tahrir Defterleri ve Gayri Müslim Cemaatlere ait defterlerdir. Ermeni Meselesi ve Tehcir uygulaması ile ilgili Belge Fonları ise; Hariciye Nezareti Belgeleri, Dâhiliye Nezareti Belgeleri, Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri, Sadaret Belgeleri, Bab-ı Ali Bünyesindeki Dairelere ait Belgeler, Zaptiye Nezareti Belgeleri ve Devlet Salnameleridir. Bu çalışmada, Belge Fonları içerisinde yer alan Dâhiliye ve Hariciye Nezareti Belgeleri ile Yıldız Sarayı Arşivi Belgelerinden yararlanılmıştır.

Eserin içeriğini oluşturan belgelerle ilgili bir sınıflandırma yapıldığında konunun üç ana noktaya odaklandığı görülür. İlk kısım iskân öncesinde gelişen

olayları içermektedir. İkinci ve üçüncü kısımlar ise sırasıyla Ermenilerin sevk ve iskânı ile ilgili durum ve Ermenilerin tehcir sonrası geri dönüşleri olmak üzere tasnif edilmiştir. İlk kısım, 1878 yılı itibariyle aktarılmaya başlanılan belgeleri içerir. Ermeni komitelerinin faaliyetleri, Ermenilerin ihtilal hazırlıkları, Maraş ve Zeytun'da meydana gelen olaylar, Ermeni Patrikhanesi görevlilerinin uygunsuz davranışları, Ermeni fesatçıların Muş ve çevresinde Müslüman kıyafetleri giyerek Ermenileri öldürmeleri, Hınçak komitesinin faaliyetleri ve bunun gibi birçok olayı içeren, sevk ve iskân öncesi meydana gelen olaylar hakkında bilgileri içeren belgeler yer alır.

Bu belgeleri takiben ikinci kısımda yer alan 1915 ve 1916 yıllarına ait belgeler ise sevk ve iskânın sebepleri, sevk ve iskânın yapıldığı bölgeler, sevk edilen Ermenilerin sayılarının ve isimlerinin bildirilmesi, Katolik ve Protestan Ermenilerin sevk edilmemesi, Antalya Ermenilerinin sevk edilmemesi, kış sebebiyle kimsesiz Ermeni kadın ve çocuklarının sevk edilmemesi, sevke tabi tutulan Ermenilerin geride bıraktığı mal ve mülklerinin durumu ile sevk ve iskân edilen Ermenilerin durumları ile ilgili çeşitli belgelerdir. Konu itibariyle üçüncü kısımda ise 1918-1920 yıllarına ait birçok belge yer almaktadır. Bu kısım, Ermenilerin geri dönmesine izin verildiğini gösteren belgeleri ve geri dönen Ermenilerin durumları ve mallarının iadesini gösteren belgeleri içermektedir.

İçerik ve şekil açısından tanıtılmaya çalışılan “Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı” adlı eser, neredeyse yarım asırlık bir süreci aydınlatmakta ve belgenin tanıklığına dayanarak yapılacak çalışmalar için eşsiz bir kaynak teşkil etmektedir.

ARŞİV BELGELERİYLE ERMENİ FAALİYETLERİ 1914 – 1918 CİLT VII

Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2007, 713 Sayfa.

Toplam sekiz cilt olması planlanan “Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914 - 1918” başlıklı Belge-Yayının yedinci cildi araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Yayın, Genelkurmay Arşivinde bulunan 1915 Olaylarına ilişkin belgelerin araştırmacıların anlayabileceği şekilde yayımlanmasından ibarettir. Eser iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde belgelerin günümüz Türkçe’si ve İngilizce tercümeleri; ikinci bölümde ise belgelerin tıpkıbasımları ve çevrim yazıları bulunmaktadır.

Arşiv belgelerinin tarihi gerçekleri anlaşılır hale getirmesi açısından önemi büyüktür. Belgenin doğru yorumlanması ve kamuoyunun bilgisine sunulması da en az belgenin kendisi kadar önemlidir. Bu eser, Ermeniler tarafından Türk Arşivleri ile ilgili iddiaların bir cevabı olarak, arşiv belgelerinin Arşivlere araştırma başvurusu yapma zahmetine katlanmayan araştırmacıların ayağına kadar götürülmesi anlamını da taşımaktadır. Bu belgelerin araştırmacılar tarafından yorumlanması ve analiz edilmesi, gerçeklerin açığa çıkarılması ve tarihe olan sorumluluklarımız açısından da önem arz etmektedir.

Eserde, Ermeni Örgüt üyelerinin dönemin yürürlükte olan ceza kanunlarına göre yargılanırken usul yönünden bütün aşamalara özen gösterildiği ve hukukun prensiplerine riayet edildiği belgelerle açıklanmıştır. Hukukun üstünlüğü prensibinden de taviz verilmemiştir. (s. V)

Ermeni örgütlerinden Taşnaksütyun’un 1916 yılında, İstanbul’daki faaliyetleriyle ilgili olarak ele geçirilen örgüt üyelerinin altıncı ciltten devam eden ve bu cildin içeriğinde bulunan ifadeleri, örgütlenmenin amacını ve yöntemini açığa çıkarmaktadır. Özellikle gazeteci Sevariş Misakyan’ın sorgulaması önemli bilgilere ulaşılmasını sağlamaktadır. Misakyan’ın Taşnaksütyun örgütünü 1915 yılında İstanbul’da yeniden etkin hale getirmek amacıyla kanunsuz faaliyetlerde bulunduğu ve Ermenileri isyana teşvik ettiği kanıtlanmıştır. Örgüt mensupları, uydur-

ma ve yalan haberlerle yabancı ülkelerdeki siyasi merkezlere şikayet mektupları yazmıştır. Misakyan ve diğer yandaşlarının ağır cezayı gerektiren suçlar işledikleri tespit edildiğinden ağır suçla yargılanmasına karar verilmiştir. Karar temyiz edilerek bozulmuş ve yeniden yargılanma için Divan-ı Örfî'ye gönderilmiştir. (ss. 61-66) Daha sonra da affedilmişlerdir. (s. 69)

Eserde dikkat çeken önemli hususlardan biri de Meşrutiyetten önce cezaevine konulan bazı suçluların Meşrutiyetin ilanından sonra hapisten çıkmayı başardıklarının anlaşılmasıdır. (s. 36)

Devlet, tehcir edilen Ermeniler için, tehcir sürecinde savaş şartlarında kullanabileceği bütün imkânları kullanmıştır. Bunun için en güzel örneklerden biri Meskene'de 164 yetim için kurulan yetimhanedir. (s. 73) Meskene Lojistik Hat Komutanı Yarbay Galip, yetimlerin perişan hallerinden etkilenerek onların giydirilmesi ve korunması için ihtiyaç duyulan geliri elde etmek maksadıyla bir pazar yeri açtırmıştır. Bu işlemden dolayı da yargılanmıştır. İfadelerden anlaşılacağına göre, Hat Komutanının yetimhanenin açılması talimatını Başkomutandan alması da önemli bir tespittir.

İçişleri Bakanı Talat Bey'in 20 Temmuz 1916 tarihli genelgesi kayda değer ve çok önemlidir. İçişleri Bakanı genelgesinde "...her ne maksatla olursa olsun memlekette yaşayan herkesin hürriyet haklarına, mal, can ve ırzına en ufak bir saldırıyı içeren herhangi bir emir ve eylem şiddetle cezalandırılacaktır. Çünkü bu emir ve uygulama Anayasa ve Meşrutiyet esaslarına dayanarak hükümet görevini üstlenen kurulumuzun amacını ve iç güvenliği ihlal sayılacaktır..." (s. 144) Bu genelge ifadeleri bile Ermeni iddialarının ne kadar dayanaksız olduğunu kanıtlayacak bir örnektir.

Ermeni göçmenlerin telef edilmek için susuz çöllerde yerleştirildiği iddialarına da yanıt olarak 13 Aralık 1916 tarihli belge gösterilebilir. Belge şu ifadeleri içermektedir: "...Deyr-i Zor merkezinin batısında, Meskene ve Ebu Hureyre'nin güneyinde gayet geniş ve verimli boş arazi olduğu, bu arazinin yüz binlerce nüfusu içine alabileceği ve aynı zamanda sınırsız bulunan bu yerin imar ve iyileştirilmesiyle köy, kasaba oluşturulması açısından pek elverişli, su kuyularının da bulunması yüzünden adı geçen araziye Ermenilerin sevk ve iskânlarının uygun olacağı..." (s. 150)

Göç ettirilen Ermenilerin sağlık durumlarıyla yakından ilgilenilmiştir. Askeri hastaneler de göçmenlere hizmet vermeye çalışılmıştır. (s. 160) Göç ettirilen kişi-

lerin sevk masrafları da devlet tarafından karşılanmıştır. (s. 155)

4 üncü Ordunun sorumluluk bölgesine tehcir edilen Ermeni vatandaşlar için yapılan çalışmalar 27 Eylül 1917 tarihli raporda ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. (ss. 156-159) 4 üncü Ordu tarafından yayımlanan genelge şu çarpıcı ifadeler gözetilerek hazırlanmıştır:

“Her Ermeni, fert olarak vatandaşımızdır. Amaç zararlı Ermeni topluluklarını zararsız hale getirmektir. Bu nedenle Ermeni kabileleri emniyet ve huzur içinde nakledilip iskân ve iaşe edileceklerdir.” (s. 159)

Görülmektedir ki Ermenilere karşı Osmanlı Devleti herhangi bir vatandaşına karşı davranması gerekenden farklı davranmamıştır. Bunun yanında Ermeni iddialarıyla ilgili o günkü şartlar bağlamında kontrol edilemeyen bireysel hatalar gerçekleşmiş olabilir. Ancak Devlet tarafından planlanmış ve yürütülmüş bir faaliyetin olmadığı bu belge-yayının içeriğinden de anlaşılmaktadır.

Pınar ÖZBEK

ODTÜ, Ortadoğu Araştırmaları
Yüksek Lisans Öğrencisi
ozbek.pinar@gmail.com

TARİHİN VİCDANINI SIZLATAN SOYKIRIM EFSANESİ

Yazar: İsmet Bozdağ
İstanbul, Emre Yayınları, 2006, 200 Sayfa.

İsmet Bozdağ'ın yazarlığını yaptığı "Tarihin Vicdanını Sızlatan Soykırım Efsanesi" isimli kitap dönemi yaşamış kişilerin yaptığı yorumlardan yararlanarak yazılmış bir eserdir. Aynı zamanda Ermeni Meselesi'nin iç yüzü Çankaya Özel Arşiv Belgeleri kullanılarak gün ışığına çıkarılmaya çalışılmıştır. Kitapta kullanılan belgeler, Kültür Bakanlığının yetkili bir kurulu tarafından incelenen Özel Arşivden seçilerek basılan belgelerdir. Eserde ayrıca İngiliz Belgelerine de yer verilmiştir.

Kitap, 1980'de Celal Bayar ile Ermeni Sorunu hakkında yapılan bir sohbetle başlamaktadır. Bu ilk bölümde Ermenilerin tarih boyunca hangi devletlerin egemenliği altında kaldığı, Osmanlı içerisinde 19. yüzyıla kadar ne kadar sadık bir millet olarak yaşadıkları anlatılmakta ve daha sonra Ermeni Milleti içinde çıkan bağımsızlık fikirleri ve tehcire kadar uzanan sürece değinilmektedir.

"Nakilci ve Akılcı Toplumlar" başlığı altında ele alınan bölümde Martin Luther sonrası değişen Avrupa anlayışı ve Osmanlı'nın nakilci toplum anlayışını koruyarak Avrupa karşısında yetersiz kalışı inceleniyor. Ermenilerin bu dönemde teşkilatlanmaya başlayarak çıkardıkları isyanlar ve tehcire giden yol, dönemin İçişleri Bakanı Talat Paşa'nın sözleriyle özetleniyor.

İlerleyen bölümlerde, isyanlara daha ayrıntılı örnekler veriliyor ve tehcir kararının alınması masaya yatırılıyor. Talat Paşa ve Cemal Paşa'nın sözleri dışında; Harbord Raporundan ve dönemin Amerikan Konsoloslarından yapılan alıntılar tehcirin soykırım olarak yapılan yorumlarının ne kadar yanlış olduğuna dikkat çekmektedir. Aynı zamanda savaş döneminde ülke içerisinde isyan ve casusluk ey-

lemeleri yapan kişilere karşı alınmış bir kararın, zaten suçlu olan kişiler tarafından eleştirilmesinin yanlışlığına vurgu yapılıyor.

“Atatürk’ün Özel Arşivindeki Soykırım Bildirileri” bölümünde Mondros Mü-tarekesi sonrası gündeme gelen ve 20.000 Ermeni’nin katledildiğine dair çıkan asılsız haber önemli yer tutuyor. Bu iddianın Batılı toplumlarca kabul edilmesinin anlaşılabilirliği de önemle vurgulanıyor.

Bir sonraki bölümde Osmanlı Meclis-i Mebusan’ında yaşanan büyük hesaplaşma mebusların cümleleriyle aktarılıyor. Yazarın belirttiği üzere tehcir konusu Meclis-i Mebusan’a Ermeni milletvekilleri tarafından getirilip tartışılmış bir konudur ve tartışılıp aynı zamanda tarih arşivlerine kaldırılmıştır. Meclis-i Mebusan zabıtlarının soykırım iddiasını yalanlayan tutanaklar olduğu bildiriliyor.

Kitapta Türk belgelerinin yanı sıra İngiliz Belgelerine de yer verilmiştir. Kullanılan belgeler Erol Ulubelen’in “*İngiliz Arşivlerinde Türkiye*” eserinden alınmıştır. 1908’den 1921 yılına kadar olan belgeler Türk belgelerindeki iddiaları doğrular niteliktedir. Ermenilerin gerek milliyetçilik duyguları ile gerekse de Batılı devletlerin kışkırtmaları ile ayaklandıkları ve Müslüman halkı kıyıma uğrattıkları, 1. Dünya Savaşı sonrasında talep ettikleri topraklarda çoğunluğu oluşturmadıkları, Mondros Mü-tarekesi sonrasında 20.000 Ermeni’nin katli iddiasının asılsız olduğu İngiliz belgelerinden de açıkça görülüyor.

Son bölümde Samuel A Weems’in “Ermenistan, Terörist Ülkenin Sırları” isimli kitabından alıntılara yer veriliyor. Bu bilgiler de İngiliz belgelerinde olduğu gibi Türk belge ve yorumlarını doğrulamaktadır. 1970’lerdeki Ermeni Terörü konusu da bu bölümde ele alınıyor ve teröre kurban giden Türklerden bahsediliyor. Son olarak Türk-Ermeni Barış Komisyonu konusu ile ilgili alıntılar yapılmış ve her iki tarafında birbirlerinden talep ettikleri hususlar belirtilmiştir.

Eserin son kısmında ve bölüm aralarında toplam 34 adet görsel kaynağa yer verilmiştir. Bu resimlerde genel olarak Ermeni çeteleri, çetelerden ele geçirilen silahlar ve Müslüman halkın çektiği zulüm ön plandadır.

“Tarihin Vicdanını Sızlatan Soykırım Efsanesi” isimli eserde, kitap boyunca birinci el kaynak kullanılması ve hem İngiliz hem de Türk belgelerinden yararlanılması okuyucuya karşılaştırma yapma şansı tanır ve analiz olanağı sağlamaktadır. Ermeni Sorunu hakkında yapılacak bilimsel çalışmalarda araştırmacılar için faydalı bir kitap olacaktır.

EN SON ÇIKAN KİTAPLAR

Yıldız DEVECİ BOZKUŞ

ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Uzmanı
ydeveci@eraren.org

Osmanlı Devleti'nde Katolik Ermeniler, Sivaslı Mihitar ve Mihitaristler (1676-1749)

Gürsoy ŞAHİN

Türkçe

272 Sayfa

İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayınevi, 2007

ISBN: 975 255 1787

Emperyalizmin Hedefinde Türkler ve Ermeniler

Naci Şahin

Türkçe

272 Sayfa

İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007

ISBN: 978 975 255 165 7

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918 Cilt VII

Türkçe, Osmanlıca, İngilizce

713 Sayfa

Ankara, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2007

ISBN: 978 975 409 455 8

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı

Recep Karacakaya, Hüseyin Özdemir
Ümmihani Ünemlioğlu, Aziz Mahmut

Uygun, Salih Kahrıman, Numan Yekeler, Seher Dilber, Mustafa Çakıcı, Cafer Durmuş, Yılmaz Karaca, Ahmet Semih Torun

Türkçe, Osmanlıca

1224 Sayfa

Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2007

ISBN: 978 975 194 137 4

Arşiv Belgeleriyle Tehcir Ermeni İddiaları ve Gerçekler

Necdet Sevinç

Türkçe

310 Sayfa

İstanbul, Bilge Oğuz Yayınları, 2007

ISBN: 978 975 6217 566

Karşılaşma

Markar Esayan

Türkçe

407 Sayfa

İstanbul, Hayykitap Yayınları, 2007

ISBN: 978 975 9059 347

Başlangıcından II. Yüzyıla Kadar Ermenilerin Tarihi

Rafael İşhanyan

Türkçe

184 Sayfa

İstanbul, Belge Yayınları, 2006

ISBN: 975 344 3676

EN SON ÇIKAN KİTAPLAR

Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar

Hasan Oktay

Türkçe

322 Sayfa

İstanbul, Selenge Yayınları, 2007

ISBN: 978 975 8839 506

Belgeler, Mektuplar ve Resmi Yazışmalarla Türk Soykırımında Fransız

Ermeni İlişkileri

Ali Özoglu

Türkçe

368 Sayfa

İstanbul, Toplumsal dönüşüm Yayınları, 2007

ISBN: 975 9086 042

Tarihin Vicdanını Sızlatan Soykırım Efsanesi Çankaya Özel Arşiv Belgelerinde Atatürk Soykırım İddialarını Reddediyor

İsmet Bozdağ

Türkçe

200 Sayfa

İstanbul, Emre Yayınları, 2006

ISBN: 9944 334 170

Türk-Ermeni Sorunu Bibliyografyası, Kitaplar, Makaleler, Tezler

Candan Badem

Türkçe

427 Sayfa

İstanbul, Aras Yayınları, 2007

ISBN: 978 975 7265 924

Sivas 1877

Boğos Natanyan

Türkçe

560 Sayfa

İstanbul, Bir Zamanlar Yayıncılık, 2008

ISBN: 975 615 8074

Ölümçül Tahterevalli Ermeni ve Kürt Sorunu

Ercan Çitlioğlu

Türkçe

268 Sayfa

Ankara, Destek Yayınları, 2007

ISBN: 978 9944 298 148

Alman Belgelerinde Ermeni Meselesi 1915

Kıvanç Galip Över

Türkçe

219 Sayfa

İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2007

ISBN: 978 975 256 1038

Maraş'ta Ermeniler ve Zeytin İsyancıları

Nejla Günay

Türkçe

416 Sayfa

İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007

ISBN: 978 975 255 1541

GÜNCEL BELGELER

BELGE 1. 2008 YILINA GİRERKEN DIŞ POLİTİKAMIZ BAŞLIKLIL KİTAPÇIĞIN ERMENİSTAN BÖLÜMÜ (DIŞİŞLERİ BAKANIL ALİ BABACAN)

BELGE 2. İNGİLİZ HÜKÜMETİNE ERMENİ SOYKIRIM İDDİALARINI TANIMASI İÇİN VERİLEN DİLEKÇE VE HÜKÜMETİN CEVABI - İNGİLİZCE VE TÜRKÇE METİN

GÜNCEL BELGELER

2008 YILINA GİRERKEN DIŞ POLİTİKAMIZ BAŞLIKLİ KİTAPÇIĞIN ERMENİSTAN BÖLÜMÜ (DIŞİŞLERİ BAKANİ ALİ BABACAN)*

Ülkemiz Ermenistan'la ilişkilerini normalleştirme ve iyi komşuluk ilişkileri geliştirme yönündeki iradesini adı geçen ülkenin bağımsızlığını ilan ettiği tarihten bu yana muhafaza etmiştir. Ancak, bu ülkeyle ilişkilerimizi iyi komşuluk ilkelere temelinde geliştirme arzumuz, Ermenistan liderliğinden aynı düzeyde karşılık görmemiştir.

Ermenistan ile Ermeni çevreleri ve destekçileri Birinci Dünya Savaşı şartlarında 1915 yılında meydana gelmiş olayların “soykırım” olarak tanınmasını sağlamak amacıyla dünyanın birçok ülkesinde Türkiye'ye karşı hiçbir tarihi ve hukuki zemine dayanmayan maksatlı bir karalama kampanyası yürütmektedirler.

Son yıllarda giderek yoğunlaşan bu karalama kampanyası sonucunda Ermeni çevreleri çeşitli ülkelerin ulusal ve yerel parlamentolarında bazı kararlar ve yasalar çıkartılmasını sağlamışlardır. Tarihi ve hukuki temelden yoksun olmasının ötesinde ifade özgürlüğü ile açıkça çeliştiği için tepkilerimize yol açan Fransız Ulusal Meclisinde 2006 yılında kabul edilen Ermeni iddialarının reddini cezalandırmayı öngören ve halen Senato'da bulunan yasa teklifi ile ABD'de Ermeni iddialarına destek veren yeni kararlar kabul edilmesini sağlamak için Kongre'ye yönelik olarak yürütülen lobi çalışmaları bunun son örnekleridir.

Bu çabalar sonucu, ABD Kongresi'nde bugün itibariyle ikisi Ermeni iddialarına destek veren, diğer ikisi ise Hrant Dink cinayetinin kınanmasına ilişkin toplam dört karar tasarısı gündemdedir. Bunlar arasında H.Res.106 rumuzlu ve 1915 olaylarını “soykırım” olarak niteleyen karar tasarısı 10 Ekim 2007 tarihinde Temsilciler Meclisi Dış İlişkiler Komitesi'nde 21'e karşı 27 oyla kabul edilmiştir. Dış İlişkiler Komitesi'ndeki oylamadan önce toplam 227'ye ulaşan tasarının destekçilerinin sayısı, Komite tarafından kabul edilmesinin ardından, hem tarafımızdan, hem de ABD Yönetimi'nce yapılan kararlı girişimler üzerine hızla azalmaya başlamıştır.

Arjantin'de ise çeşitli düzeydeki girişimlerimize rağmen 13 Aralık 2006 tarihinde kabul edilen ve 24 Nisan'ı ülke çapında “Ermeni soykırımı anısına halklar arasında hoşgörü ve saygı için eylem günü” olarak ilan ederek, “Ermeni asıllı öğrenciler ile özel ve kamu sektörü çalışanlarının aynı gün izinli sayılmasını” öngören yasa teklifi ilişkilerimizin mutad düzeyde sürdürülmesinde ciddi bir engel oluşturmaya devam etmektedir.

* Dışişleri bakanlığı 2008 Mali Yılı Bütçe Tasarısı'nın TBMM Genel Kurulu'na sunulması vesilesiyle Dışişleri Bakanı Ali Babacan tarafından hazırlanan kitapçık.

Ermeni iddiaları karşısında, Türkiye tarihi gerçeklerin ortaya çıkarılması yönünde yapıcı açılımlar ve çağrılar yapmıştır. 2005 yılında Sayın Başbakanımız Ermenistan Cumhurbaşkanı Koçar yan'a mektup göndererek, Türk ve Ermeni tarihçiler ile diğer uzmanlardan oluşacak bir grubun 1915 dönemine ait gelişme ve olayları sadece Türk ve Ermeni değil, ilgili üçüncü ülkelerde yer alan tüm arşivlerde araştırarak, bulgularını uluslararası kamuoyuna açıklamaları çağrısında bulunmuştur. Ayrıca, Türkiye Büyük Millet Meclisi de 13 Nisan 2005 tarihinde Ermeni iddiaları konusunda kabul ettiği bildiride, Hükümetimizin bu tarihi önerisini desteklediğini açıklamıştır. Ermenistan'dan halen olumlu bir cevap almadığımız bu önerimizin uluslararası çevrelerde giderek artan ölçüde bir destek bulduğu görülmektedir. Bundan sonraki süreçte, Ortak Tarih Komisyonu kurulmasına yönelik çalışmalarımız aralıksız sürdürülecektir.

Ermenistan'ın, ülkemizin iyi niyetli yaklaşımlarına, 1915 olaylarına ilişkin ABD Temsilciler Meclisi'nin 106 No.lu karar tasarısının Dış İlişkiler Komitesi'nde onaylanması sürecinde oynadığı rol dâhil, bugüne kadar takınmış olduğu dostça olmayan ve uzlaşmaz tutumunu tekrarlamak suretiyle yanıt vermekte olduğu gözden kaçmamaktadır. Bu şekilde Ermenistan, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleştirilmesine yönelik çabaların uzun bir süre daha ertelenmesine yol açmıştır. Ermenistan Hükümeti'nin uluslararası hukuka saygı temelinde, komşularıyla sorunlarını çözmek için ciddi siyasi irade göstermesi ve tarihin yargılanmasını tarihçilere bırakarak, bu yöndeki önerilerimize olumlu yanıt vermesi, ilişkilerin normalleştirilmesinin yolunu açabilecektir. Ermenistan liderliğinin komşularıyla ilişkileri konusunda izlediği ve uluslararası hukukun temel ilkelerini ihlal eden politikalar, Güney Kafkasya'da bölgesel işbirliğinin gelişmesine de engel teşkil etmek .

İNGİLİZ HÜKÜMETİNE ERMENİ SOYKIRIM İDDİALARINI TANIMASI İÇİN VERİLEN DİLEKÇE VE HÜKÜMETİN CEVABI*

DİLEKÇE

More than a million Armenians were massacred by the government of Ottoman Empire (now Turkey) in the twentieth century's first genocide. We the undersigned petition the Prime Minister and Her Majesty's Government to recognise the Armenian Genocide of 1915 because denial is "killing them twice."

Signatures: 1,136

İNGİLİZ HÜKÜMETİNİN CEVABI (7 Aralık 2007)

Prime Minister's Office

The British Government acknowledges and regrets the terrible events that afflicted the Ottoman Armenian population at the beginning of the last century, when over a million ethnic Armenian citizens of the Ottoman Empire were killed. Many were massacred; some were victims of civil strife, starvation and disease, which ravaged the whole population of Eastern Anatolia during the First World War.

The massacres were an appalling tragedy, which the British Government of the day condemned. We fully endorse that view. However, neither this Government nor previous British Governments have judged that the evidence is sufficiently unequivocal to persuade us that these events should be categorised as genocide as defined by the 1948 UN Convention on Genocide, a convention which is, in any event, not retrospective in application.

The British Government believes that the focus should be on ensuring a progressive approach; to improve the chances for reconciliation between Armenian and Turkish people and to achieve a peaceful and secure future for everyone living in the region. To this end we encourage the Governments of Armenia and Turkey to improve co-operation, economic development and understanding between their countries.

In preparing for EU accession, Turkey must demonstrate its commitment to good neighbourly relations and must have undertaken to resolve outstanding border disputes. The advancement of accession negotiations will be guided by progress made in these, and other areas.

* <http://petitions.pm.gov.uk/armeniangenocide/>

DİLEKÇE

20. yüzyılın ilk soykırımında bir milyondan fazla Ermeni, Osmanlı Devleti (şimdiki Türkiye) Hükümeti'nce katledilmiştir. Altında imzası bulunanlar olarak, Başbakan ve Majestelerinin Hükümeti'nin 1915 Ermeni Soykırımını tanımasını talep ediyoruz, çünkü soykırımı reddetmek "onları iki kez öldürmek" demektir.

İmza sayısı: 1.136

İNGİLİZ HÜKÜMETİNİ CEVABI (7 Aralık 2007)

Başbakanlık Ofisi

İngiliz Hükümeti, son yüzyılın başlarında bir milyondan fazla Ermeni kökenli Osmanlı İmparatorluğu vatandaşının öldürüldüğü, Osmanlı Ermeni nüfusuna acı veren korkunç olayları tanır ve bunlardan üzüntü duyar. Çoğu katledilmiş, bir kısmı 1. Dünya Savaşı boyunca Doğu Anadolu'daki tüm nüfusu harap eden iç kargaşa, açlık ve hastalık kurbanı olmuştur.

Dönemin İngiliz Hükümeti'nin kınadığı katliamlar korkunç bir trajedydi. Bu görüşü tamamen destekliyoruz. Ancak, ne bu Hükümet ne de önceki İngiliz Hükümetleri bu olayların, 1948 BM Soykırım Sözleşmesi'nde tanımı yapılan soykırım olarak sınıflandırılabilmesi için, bizi ikna edecek yeterince kesin kanıt bulunduğu görüşündedir; söz konusu sözleşme zaten geçmiş olaylara uygulanmamaktadır.

İngiliz Hükümeti, Ermeni ve Türk halkları arasındaki uzlaşma fırsatlarını arttırmak ve bölgede yaşayan herkes için barışçı ve güvenli bir gelecek oluşturmak için odağın gelişmeci yaklaşım sağlamak üzerinde olması gerektiğine inanmaktadır. Bu amaçla Ermeni ve Türk Hükümetlerini işbirliği, ekonomik gelişme ve ülkeleri arasındaki anlayışı iyileştirmeleri için destekliyoruz.

AB üyeliğine hazırlanırken, Türkiye iyi komşuluk ilişkilerine olan bağlılığını göstermeli ve henüz çözülmemiş sınır anlaşmazlığını çözümlmeyi üstlenmelidir. Üyelik müzakerelerindeki ilerlemeler bunlardaki ve diğer alanlardaki gelişmelere bağlı olarak yönlendirilecektir.

ERMENİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ (ERAREN) YAYIN İLKELERİ

A. Genel Kurallar

1. ERAREN tarafından yayınlanan dergilerde yayınlanacak yazılar;
  - Objektif ve orijinal olup araştırmaya dayanmalıdır.
  - Bilimsel metotlarla kaleme alınmış olmalıdır
2. Her hangi bir yazının yayınlanıp yayınlanmamasına yazı kurulu karar verir.
3. Yazı kurulunun onayından geçen çalışmalar hakemlere gönderilir ve sonuçlarına göre değerlendirme yapılır.
4. Çalışmalar yayınlansın veya yayınlanmasın iade edilmez.
5. Yazılardaki fikir ve değerlendirmeler yazarlara aittir ve aksi belirtilmediği sürece ERAREN'in görüşlerini yansıtmaz. Bütün hukuki sorumluluk yazara aittir.
6. Yayınlanmış yazıların telif hakları ERAREN'e aittir.
7. Teslim edilen makalelerin dergi format ve kurallarına uygunluğunu sağlamak yazarların sorumluluğundadır.
8. Yazarlar yazılarında T.C. Başbakanlık, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenmiş olan yürürlükteki imlâ kılavuzunu (<http://www.tdk.gov.tr>) esas almak durumundadırlar.

B. Biçimsel Kurallar

1. Yazılar, Times New Roman yazı karakteriyle, 1,5 aralık ve 12 punto ile yazılmalıdır.
2. Başlıklar 14 punto ve koyu, büyük harf, ara başlıklar ise küçük harf 12 punto ve koyu olmalıdır.
3. Yazıların Microsoft Word yazılım programında kaydedilmiş olması gerekmektedir.
4. Yazılar asgari 5000 ve azami 10000 kelimeyle sayfayla sınırlandırılmalıdır.
5. Yazılar, Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmış 200 kelimeyi aşmayan özet, İngilizce'ye tercüme edilmiş başlık ve Türkçe ve İngilizce beş anahtar kelimeyle beraber gönderilmelidir.
6. Yazar adı, sağ köşeye, italik koyu, 12 punto olarak yazılmalı; unvanı, görev yeri ve elektronik posta adresi belirtilmelidir.
7. Alıntılar, atıflar, metin içinde dipnot şeklinde numaralandırılarak verilmeli ve ayrıca, yazı sonunda, "Kaynaklar" başlığı adı altında, alfabetik düzende (soy isim, isim sırası gözetilerek) tam künye halinde sıralanmalıdır.
8. Dipnot yazımında uyulacak kurallar ekte kutucuk içinde, "Dipnot Yazım Kuralları" başlığı altında, detaylı bir şekilde verilmekte olup; yazarların bu düzene (<http://www.eraren.org>) uymaları beklenmektedir.

DİPNOT YAZIM KURALLARI

A. KİTAP

- Kitap, Tek Yazar:

John Smith, *Kitap Adı*, New York: New York Publishing, 1999, s. 100.

- Kitap, İki Yazar:

John Smith ve Mary Jones, *Kitap Adı*, New York: New York Publishing, 1999, ss. 100-102.

- Kitap, Üç Yazar:

John Smith, Mary Jones ve Graham Fuller, *Kitap Adı*, New York: New York Publishing, 1999, ss. 100-102.

- Kitap, Üç Yazardan Fazla:

John Smith *et al.*, *Kitap Adı*, New York: New York Publishing, 1999, ss. 100-102.

- Kitap, Yazar Adı Olarak Bir Kurum Verilmiş İse:

Devlet Planlama Teşkilatı, *Yeni Strateji İle 3. Beş yıllık Kalkınma Planı*, Ankara: NEC., 1973, ss. 40-65.

- Çeviri Kitaplar:

J. M. Albertini, *Ekonomik Sistemler: Uygulamada Kapitalizm ve Sosyalizm*, Çev. Cafer Unay, Bursa: Uludağ Üniversitesi yayını, 1990, s.7.

- Birden Fazla Baskı Yapan Kitaplar:

Sadun Aren, *İstihdam, Para ve İktisadi Politika*, 9.b., Ankara: Ankara Savaş Yayınları, 1989, s.8.

- Yazar veya Editör Adı Bulunmayan Kitap ve Makaleler:

Merriam-Websters Collegiate Dictionary, 10. Baskı, Springfield: Merriam-Webster, 1993, ss. 100-102.

- İkinci Kaynaktan Alıntı:

Ziya Kaya, *Kitap adı*, Ankara: Onur Yayınları, 1995, s. 24'den G. Fuller, "Eurasia in the World Politics", *Foreign Affairs*, Cilt 10, Sayı 3, Haziran 2000, s. 44.

- Birden Fazla Ciltten Oluşan Yayınlar

David Daiches, *A Critical History of English Literature*, 2.b., New York: Ronald, 1970, 2. Cilt, ss. 538- 539.

B. MAKALE

- Derleme Kitaplarda Makale

John Smith, "Makale Adı", Mary Jones, Der., *Kitap Adı*, New York: New York, Publishing, 1999, ss. 100-102.

- Dergilerde Yazarı Belli Olan Makale

John Smith, "Makale Adı", *Dergi Adı*, Cilt 10, Sayı 7, Mayıs 1990, s. 8.

- Dergilerde Yazarı Belli Olmayan Makale

"Makale Adı", *Dergi Adı*, Cilt 10, Sayı 7, Mayıs 1990, s. 8.

- Günlük Gazetelerden Alınmış Makaleler

Jane Brody, "Turmoil Beneath the Calm", *New York Times*, 26 Haziran 1983, s. 3.

- İnternet Dergisinde Makale

John Smith, "Makale Adı", *Dergi Adı*, Cilt 10, Sayı 7, 14 Mayıs 2004, <http://www.internet.com/abc/nbc>, ss. 100-101.

C. RAPOR

- Yazarı Belli Olan Rapor

Kemal Unat, *Raporun adı*, Washington, U.S. Government Printing Office, 1995, s. 8.

- Yazarı Belli Olmayan Rapor

Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution for the Year Ending June 30, 1992, Washington, U.S. Government Printing Office, 1993, s. 28.

- Bir Kurum, Firma Ya Da Enstitünün Yazarı Olduğu Rapor

Dış Politika Enstitüsü, *Uluslararası İlişkilerle İlgili Anayasaya Konabilecek Hükümler*, Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1990, s. 33.

D. ANSİKLOPEDİ MADDESİ

John Bergmann, "Relativity", *The New Encyclopedia Britannica*, Cilt. 10, Chicago: Encyclopedia Britannica, 1993, ss. 501- 508.

E. TEZLER

Yayınlanmamış Tezlerin başlıkları için *italic* kullanılmayacaktır.

K.E. Wrightson, "The Puritan Reformation of Manners, with Special Reference to the Countries of Lancashire and Essex 1640-1660", yayımlanmamış doktora tezi, Cambridge University, 1974, 2. Bölüm, s.36.

F. KİTAP, FİLM TELEVİZYON PROGRAMI VB. DEĞERLENDİRMELERİ/ ELEŞTİRİLER

John Smith, "Exposing the Self-Knowledge Myth", *Contemporary Psychology*, Cilt. 10, No. 7, Haziran, 2004, s. 12.

Jane Brody, "Heart Attacks: Turmoil Beneath the Calm", 60 Minutes, *NBC*, 26 Haziran 1983.

G. İNTERNET

- Kamu Kurumlarının İnternet Sayfaları

T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sayfası, "Türkiye Ukrayna Anlaşması", <http://www.mfa.gov.tr/turkce/group/ikili/11.htm>

- Süreli Olmayan İnternet Yayınları (örn., Web sayfası, Raporlar)

John Smith, "Makale Adı", 14 Mayıs 2004, <http://www.internet.com/basim/mdhn/htm>, s. 12.

- İnternet Dergisinde Makale

John Smith, "Makale Adı." *Dergi Adı*, Cilt. 10, Sayı 7, 14 Mayıs 2004. <http://www.internet.com/abc/nbc>. (31 Temmuz 2006).

- E-Posta Yoluyla Tartışma Gruplarına, Forumlara Vb. Gönderilen Mesajlar

John Smith, "New Inventions in the Cyberworld of Toylandia", (Mesaj: 25), 23 Nisan 1999. <http://groups.earthlink.com/forum/messages/00025.html>. (31 Temmuz 2006)

H. KONFERANSLARDA SUNULAN TEBLİĞLER

John Smith, "Microcomputers and the Business Writing Classroom", *Midwest Regional Konferansı*, Milwaukee: Association for Business Communication, 18 Nisan 1998, s. 14

I. BROŞÜR

The Great Falls in Perspective, New York: Tailor Publishing, 1982, ss. 11- 21.

İ. RESMİ YAYINLAR

United Nations, Economic Commission for Africa, *Industrial Growth in Africa*, New York: United Nations, 1963, ss. 4- 6

J. MEKTUPLAR

William Makepeace Thackeray, "To George Henry Lewes", (6 Mart 1848), mektup 452, *Letters and Private Papers of William Makepeace Thackeray*, Der. Gordon N. Ray, 4 Cilt, Cambridge, Harvard University Press, 1946, 2. Cilt, ss. 353-354.

K. RÖPORTAJ

- Kitapta Basılmış

Federico Fellini, "The Long Interview: Juliet of Spirits", Der. Tullio Kezich, *Kitap Adı*, New York: Ballantine, 1966, s. 56.

- Radyo TV'de Çıkmış

Suzanne Gordon, "Interview, All things Considered", *National Public Radio*, New York, 1 Nisan 1983.

- Kişisel Röportaj

Kişisel Röportaj, isim (metinde eğer isim belirtilmemişse kiminle yapıldığı), Ankara: 27 Nisan 1983.

L. HARİTALAR VE ŞEMALAR

Canada, Harita, Chicago: Rand, 1983.

Grammar and Punctuation, Şema, Grand Haven: School Zone, 1980.

M. KARİKATÜRLER VE FOTOĞRAFLAR

Charles Shulz, "Peanuts", Karikatür, *Star Ledge*, 4 Eylül 1980, s. 72.

N. AYNI KAYNAĞA İKİNCİ VE DAHA SONRAKI BAŞVURULAR

Bu durumda her hangi bir kısaltma (ibid, age, agm...vb) kullanmak yerine çalışma başlığının ilk iki kelimesi ve üç nokta konulmalıdır. Şayet çalışmanın başlığı dört kelimedenden kısa ise her dipnotta aynen verilmelidir.

John Bradley, *The Evolution of the International Criminal Court*, New York: New York Publishing, 1999, s. 100.

John Bradley, *The Evolution...*, s.101.

ERMENİ ARAŞTIRMALARI
ENSTITÜSÜ

www.eraren.org